

HURBÁN

Főszerkesztő: **Zima András**

Felelős szerkesztő: **Jakab Attila**

Szerkesztőség: **Lénárt András, Glässer Norbert, Olosz Levente**

Tudományos tanácsadó testület:

Barna Gábor, Frojimovics Kinga, Gecsényi Lajos, Novák Attila, Simon Attila, A. Sajti Enikő, Toronyi Zsuzsanna, Gárdonyi Máté

Szerkesztőségi e-mail:

hurban@hdke.hu

Kiadó:

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány

1094 Budapest, Páva utca 39.

ISSN 3004-023X (online)

Együttélés, összeomlás, újrakezdés

2026/1

Tartalomjegyzék

Tanulmányok

A. blokk: *Papers presented at the international conference titled: "Perceptions of the past, historical distortion and socialisation. Theoretical approaches to history." (Holocaust Memorial Centre, Budapest, 12–13 November 2025)*

- 01) Rozett, Robert: *Rescue Inflation and Holocaust Distortion* 6.
- 02) Egede-Pedersen, Brian: *Combating Bigotry through Canon and Curriculum – Teaching the Holocaust in Denmark's Upper Secondary Sector* 13.

B. blokk: *Varia*

- 03) Szűcs József: *„...szóval és tettel, nyilvánosan és hangosan...”* 31.
A keresztény antiszemitizmus egy példája
- 04) Pelle János: *Tömeggyilkosság Kőszegen és a „felelősségre vonás”* 49.
- 05) Fóris Ákos: *A nagyszalontai és dobozi romaellenes tömeggyilkosságok 1944 októberében* 63.
- 06) Beke Tamás: *Jeruzsálem, az egyetlen – rendhagyó imázstörténet* 87.
- 07) Zima András – Glässer Norbert: *Modern szimbolikus politikai homiletika keretei a Löwök hitközségében* 104.

Recenziók

- 08) Kirchner, Andrea: *Emissär der jüdischen Sache. Eine politische Biografie Richard Lichtheims. Göttingen, 2023 (Olosz Levente).* 122.
- 09) Galló Olga: *Tíz hónap Babilon. Budapest, 2025 (Vojcsik Johanna)* 125.
- 10) Ember Mária: *Siratóének. Antológia. Második, javított kiadás. Budapest, 2025 (Goldmann Márta)* 127.
- 11) Szita Szabolcs: *Kate Wacz-Kadelburger és családjának története. Budapest, 2025 (Ádám István Pál)* 129.
- 12) Fenyves Katalin – Vörös Kata (szerk.): *A Mindenség megismerése. Tanulmányok a 70 éves Gábor György tiszteletére. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 2024 (Glässer Norbert)* 131.

A hurbán pusztulást jelent. A kifejezést hagyományosan a jeruzsálemi Szentély pusztulására használták. A szó a spanyol kiűzetést is jelölte. Az orthodox zsidóság a vészkorszakra is alkalmazta a kifejezést. A pusztulás viszont önmagában történeti és szociokulturális síkon nehezen értelmezhető, csupán erkölcsi következtetések vonhatók le belőle. Az induló folyóirat célja differenciáltan – korszakonként tagoltan, azok kontextusának figyelembevételével – szemlélni azokat a jelenségeket, amelyek a közép-európai, és a vele érintkező térségek zsidóságainak életében a Soá idején az összeomláshoz vezetett. A periodika nagy hangsúlyt kíván fektetni az együttélés kérdésére, melyet a társadalmi struktúrával, mint kontextussal együtt változónak tekint. A holokauszt története nem zárható le a közösségek pusztulásával. A visszatérők újrakezdési stratégiái ugyanúgy kiemelt figyelmet érdemelnek. A zsidó közösségek a mártíriumot évszázadokon keresztül tudatosan mutatták fel, mint az Örökkévaló nevének megszentelését (kidus Hasém), ezáltal a pusztulás közösségi értékmegerősítő és kohéziós erőt keltő jelentésréteget is kapott. A múlt eseményei az általános emberi együttélés mintázataiban számunkra is útbaigazító és összetartó erővel bírhatnak. Ezért a folyóirat helyet kíván adni a memorbuch-elemzéseknek, a visszaemlékezés és a narrativitás kérdésének, valamint a holokausztról, s általában a genocídiumokról szóló alkotások művészetszociológiai vizsgálatának is.

A magyarországi zsidóság a Soá előtt egy közép-európai zsidó világ részét képezte, ugyanakkor az ország határterület is volt. Egyfelől otthont adott a német-cseh-morva gyökerű askenáz rítusú zsidóságnak, másfelől – az országban megjelenő Habsburg galíciai zsidóság révén – a kelet-európai zsidósággal is érintkezett. Balkáni határain túl pedig már az Oszmán Birodalom szefárd zsidósága volt található. A folyóirat kitekintést nyújt a közép-európaiság mellett ezekre a déli és keleti területekre is.

Hurbán: együttélés – összeomlás – újrakezdés című folyóirat célja hazai és külföldi tudományos eredmények közlése és bemutatása, helyi közösségtörténeti kutatások segítése és a holokauszt-megemlékezésekhez kötődő hírek szemlézése. Első számunk egyúttal a HDKE munkatársainak bemutatkozó lapszáma is. Szerzőink a saját kutatási területükön elért új eredményeiket jelenítik meg. Tudatosan tükrözi a stáb sokszínűségét a fogalmi keretek és a megközelítések sokfélesége, amelyből a periodika interdiszciplináris megközelítése is adódik.

A. Blokk

**Papers presented at the international conference titled:
“Perceptions of the past, historical distortion and socialisation.
Theoretical approaches to history.”
(Holocaust Memorial Centre, Budapest, 12–13 November 2025)**

Rescue Inflation and Holocaust Distortion

In 2016 at a special session in the European Parliament in Brussels to mark International Holocaust Remembrance Day, I took part in a panel discussion. The speaker to my right was Jan Żaryn a professor of history, and, at the time, a senator in Poland. Speaking before me, Professor Żaryn asserted that the rescue of Jews in Poland was a central feature of the story of the Holocaust there, and in fact, given the many concentric circles of activity, one million Poles were involved in rescuing Jews. He pronounced that Poland was a “nation of rescuers”. Of course, to reach such a large number required not a little bit of arithmetic gymnastics, given the fact that at the time approximately 7,000 Poles had been recognized as Righteous Among the Nations, and out of about 3.3 million Jews in Poland, 3 million were murdered in the Holocaust. Moreover, it is estimated that at least 200,000 Jews died at the hands of their Polish neighbours.¹ It is possible that more than 7,000 Poles were involved in rescue, and their stories remain unknown. It is also plausible that there were wider circles that at least remained silent when they were aware of the rescue activities and did not turn over the Jews and their rescuers to the authorities. But to extrapolate from 7,000 recognised Righteous Among the Nations to a million rescuers requires quite a leap, a leap that is far from reasonable.

The inflation and misrepresentation of rescue are not only a phenomenon in Poland but also appear in quite a few countries in which the Holocaust took place. In Bulgaria, as in Poland, there is a strong tendency to overemphasise the very real actions that quashed plans to deport Jews from the country's heartland and downplay Bulgarian complicity in the murder of other Jews under Bulgarian control.² In the Netherlands, there remains an image of the Dutch as benevolent rescuers, even though scholarship and public discourse have shown this to be a highly idealised image. In Italy, the notion of benign Italians who opposed the murderous Germans is still widely held, but research has also shown this to be at best simplistic. In the United Kingdom, the commemoration and public discourse extolling the *Kindertransports*, which brought some 10,000 mostly Jewish children to the UK following the November pogrom in 1938, downplay the wrenching separation between children and parents that it entailed and the sometimes, callous treatment meted out in British foster families. In Hungary, too, issues of rescue are sometimes invoked to deflect responsibility for the role of Hungarians in the destruction of Hungarian Jewry.

None of this means that there was not significant rescue in these countries or that the phenomenon of rescue is not important to research, discuss and commemorate. But the overemphasis on rescue and its misrepresentation often accompanies efforts to create a usable past, an idealised and sometimes even totally fictitious past, about which the nation can be proud. Almost invariably, the overstated focus on rescue goes hand in hand with whitewashing complicity in the Holocaust, invoking the trope, “it was the Germans, not us”. It is our task as historians to ensure that rescue is addressed with all its complexities in a historically accurate and evidence-based context.

¹ Grabowski 2024: 5.

² The issue of Bulgaria will not be addressed here. There is much discourse regarding the fact that Jews from areas annexed to Bulgaria were deported and the deportation of the Jews from the Bulgarian heartland was pre-empted. Issues of responsibility for both parts of the story lie at the centre of the debates. There are advocates for giving credit for “rescue” to King Boris and responsibility for the deportations only to the Germans, as opposed to those who place the responsibility for the deportations on the shoulders of the Bulgarian authorities and credit for the cancellation of deportations to members of the Bulgarian Parliament, Church and the Jewish community. In recent years there has been an attempt to frame Jewish forced labour in Bulgaria not as an anti-Jewish measure by the Bulgarian regime, but as an attempt to safeguard Jews from worse measures advocated by the Germans. This is clearly a distortion of history. A good summary of the controversies is Cohen 2021.

POLAND

The distortion of the Holocaust to create a useable past has deep roots in Poland. Immediately after the war, the communist functionary Jakub Berman declared that just as there were 3 million Jewish victims of the Holocaust, there were 3 million Polish victims of the war, putting on par the suffering of Jews and gentiles in Poland. According to the historian Jan Grabowski, Berman invented the figure for Polish victims.³ Moreover, research by Jan Grabowski, Barbara Engelking and others has demonstrated that Poles were not only victims, but also that a very significant number of Poles were complicit in the murder of their Jewish neighbours, often handing them over to the Germans, but not infrequently handing them over to other Poles to be killed, or killing them themselves.⁴ Their research has been the subject of attacks in public discourse and in the courts.⁵

The idealisation of rescue is starkly evident in the Ulma Family Museum of Poles Who Saved Jews that opened in 2016 in Markowa. The museum tells the tragic story of Józef Ulma and his wife Wiktoria, who were later recognised as Righteous Among the Nations. The couple hid the Jewish Szall family and the two Goldberg sisters; however, they were betrayed, and the Germans executed them, their children and the Jews they were hiding. This museum's narrative implies that the Ulmas represent the Polish norm at that time, and the exhibit presents a romanticised picture of Polish-Jewish relations during the German occupation. Among other things, it ignores the immediate repercussions of the murder of the Ulmas and the Jews they were harbouring. A deposition given by Yehuda Erlich to Yad Vashem about the immediate repercussions of the Ulma tragedy makes clear that rescue was complex, and fear led some "rescuers" to betray their charges. Erlich was hiding in Sietesz, only a couple of miles from Markowa, and he describes the harrowing aftermath of the murder of the Ulma family and the Jews hiding with them:

*"These were hard times for them [Jan and Maria Wiglusz (Erlich's rescuers)] and for us. Searches were conducted both by the Germans and the Polish peasants themselves, who wanted to find the hiding Jews. In the spring of 1944, a Jewish family was discovered hiding with Polish peasants. The Polish family – eight souls, including the pregnant wife – was killed with the refugees. As a result, there was enormous panic among other Polish peasants who were hiding Jews. The morning after, 24 corpses of Jews were discovered in the fields. They had been murdered by the peasants themselves, who had given them refuge for 20 months."*⁶

THE NETHERLANDS

There is no question that rescue of Jews was a significant phenomenon in the Netherlands during the war. If Poland has some 7,000 Righteous Among the Nations recognised out of a population of some 30 million during the war years, the Netherlands has somewhat over 6,000 recognised as Righteous, but with a much smaller wartime population, just under 9 million. An outstanding example of rescuers is the Westerweel group, composed of Jews and Christians working together. The group managed to hide 55 Jewish children in the Netherlands and smuggle about 200 to France and 70 to Spain before most of the main rescue activists were caught. Out of the 55 child-

3 Grabowski-Klein 2023.

4 For more on this see the following: Grabowski 2013; Grabowski 2024; Grabowski-Engelking (eds.) 2022; Engelking 2016.

5 In 2021 a private citizen, apparently with significant backing, sued Grabowski and Engelking for libel after the publication in Polish of *Night Without End*. In a chapter of that volume, written by Engelking, two testimonies given by a Jewish survivor, named Estera Drogicka, regarding the actions of a village elder, named Edward Malinowski, were presented. At a postwar trial in which Malinowski was accused of complicity in the murder of Jews, Drogicka said that he had helped her survive. Her testimony was pivotal in his exoneration. Many years later, Drogicka gave testimony in which she said that although Malinowski had indeed helped her, he also had stolen all of her possessions. Engelking presented this as a story illustrating the complexities of the period and of human behavior. The first court proceedings found the editors guilty of libel. Upon appeal to a superior court, the ruling was overturned. Court of Appeal in Warsaw, I Civil Division Citation I Aca 300/21 (https://www.ijl.org/grabowski_engelking-full/; last access: 26 August 2026).

6 Jozef and Wiktoria Ulma, Poland (<https://www.yadvashem.org/righteous/stories/ulma.html>; last access: 26 August 2026).

ren hidden on Dutch soil, 33 survived, but the others were betrayed.⁷ The story of Anne Frank and her diary has also done much to bolster the perception of Dutch rescuers, although she and her family were also betrayed and deported. Her mother died in Auschwitz, and Anne Frank and her sister, Margot, died in Bergen Belsen. Perhaps just as important contributing to the image of rescue is the fact that the only general strike anywhere in Europe on behalf of the Jews took place in Amsterdam in February 1941. Nonetheless, out of about 140,000 Jews living in the Netherlands when the war broke out, only some 30,000 survived. Some 9,000 survivors were married to non-Jews. About 16,000 of the 25,000 Jews who had gone into hiding in the country survived discovery and betrayals, and 5,000 Jews returned from Nazi German camps. Ultimately, the story of the Jews of the Netherlands during the Holocaust is much more about destruction than rescue and survival.

In particular, research shows that the Dutch authorities were deeply complicit in the deportations. The researcher Frank Boevenkerk writes:

“There is no doubt that the heights of efficiency attained by the German mass murder machine would have been impossible without large-scale assistance from Dutch institutions, officials and the public at large. Under the Dutch civil administration appointed by the German Reichs Commissioner for the Occupied Dutch Territories, Seyss-Inquart, the highest civil servants (the permanent ministerial secretaries) were now in charge of the various government departments. The Nazis were able to reach their goals with minimal effort on the part of their own personnel. Throughout the Netherlands, for example, no more than 444 German police officers were needed; they were assigned to combating the resistance movement.”⁸

Upon their return from German camps, the relatively few Dutch Jewish survivors were often greeted with callousness. To a significant extent this was because the Dutch themselves had gone through the very difficult “hunger winter” of 1944–1945 and fierce fighting on their soil, rendering most with little room for sympathy for others. On 4 October 1945, the Holocaust survivor Avraham Sarlouis wrote:

“Life here is still quite disordered. The Netherlands has been seriously hit and is facing enormous difficulties. It is not easy for the Jews. The reception is not, save for a few exceptions, so very cordial. Many people who had been entrusted with things [by Jews] for safekeeping, often proved untrustworthy, though it must be said that there were also decent people.”⁹

Although today we might find it difficult to fathom, surviving Jews returning to Amsterdam had to pay outstanding municipal taxes, unpaid rent on city-owned properties and late fee penalties.¹⁰ This is hardly indicative of sympathy, empathy and benevolence.

ITALY

The common perception regarding the Italians during the Holocaust is that they were good to the Jews as opposed to the “bad Germans”. There certainly were pockets of Italian non-cooperation with the German pressure to persecute Jews and even outright rescue in Italian-occupied areas in Southern France, Croatia, Slovenia and Italy itself. The late Professor Daniel Carpi wrote many years ago about a confluence of diplomatic and political issues and humanitarian impulses that contributed to Italian measures to block the handing over of Jews to the Germans and Croats.¹¹ After Mussolini was ousted and then reinstated in what was known as the Salò Government, deportations hit Italy proper. Significant aid was given to Jews, especially by hiding them in convents.¹²

7 Johan Gerard and Wilhelmina Dora Westerweel, Netherlands (<https://www.yadvashem.org/righteous/stories/westerweel.html>; last access: 26 August 2026).

8 Boevenkerk 2000.

9 Rozett–Orvieto (eds.) 2016: 221.

10 JTA 2016.

11 Carpi 1977.

12 Zuccotti 1987.

Out of some 48,000 Jews in Italy, roughly 7,000 were murdered, meaning the large majority survived.¹³

Yet research since the 1970s and most recently the work of Simon Levis Sullam shows that the persecution of the Jews in Italy was a central feature during the run-up to the Second World War and during the war itself.¹⁴ Mussolini's regime became increasingly anti-Jewish, enacting antisemitic decrees and actively persecuting Jews. Eventually Italy established its own camps for Jews, and during the period of the deportations, Italian police and other officials often hunted down Jews in hiding and turned them over to the authorities to be imprisoned and deported. In an article published in 2017, Sullam writes:

*"The German occupier could thus count upon a dense network of collaborators, whose role was vital for the accomplishment of the 'Final Solution' in Italy."*¹⁵

Yet the image of overriding Italian benevolence remains strong. Sullam attributes this to a large degree to a general amnesty that was passed in 1946 in the name of reconciliation, that

*"erased all military and political crimes with a sentence of less than five-years' imprisonment, including crimes of massacre, plunder, destruction and collaborationism... In the following decades, the dichotomy between the 'bad German' and the 'good Italian' gradually crystallized thanks to memoirs, fictional representations, movies and documentaries."*¹⁶

In his 2020 PhD dissertation John Barruzza offers an additional explanation for this narrative.

*"Italy's Jewish survivors, for many decades after World War II and the Shoah, continued to invoke the national myths of the 'good Italian' and the 'bad German' in their recollections, despite their frequent persecution at Italian hands. This tendency, I argue, stems from their past experiences of acceptance and integration in Italy after national unification and emancipation, experiences which extended to foreign Jews residing in Italy, as well. Only recently, since the turn of the twenty-first century, has a collective counter-memory emerged from within the survivor community to challenge the predominant myths of fascism, the war, and the Shoah that prevailed in postwar Italy."*¹⁷

THE UNITED KINGDOM

Although the United Kingdom was not a scene of the persecution and murder of Jews during the Holocaust, like many other countries, it played a role in events, especially in combatting the Axis and as a possible country of refuge regarding Jewish immigration to Mandatory Palestine. From the early twentieth century onwards, beginning with the 1905 Aliens Act, restrictions on immigration to the United Kingdom came into place, largely targeting Jewish immigrants. The rampant Germanophobia that accompanied the First World War, along with the economic collapse of the 1930s, further restricted immigration to the United Kingdom. Between 1933, from the Nazi rise to power, through 1937, only about 33,000 German Jews were allowed into the United Kingdom. Between 1938 and 1941 another 141,000 arrived, but they were not meant to stay but to continue their journey to other destinations. Ultimately, about 40,000 remained from this contingent. Until 1939, when it became untenable, Jewish refugees were supported primarily by the British Jewish community. During this same period, restrictions regarding Jewish immigration to Mandatory Palestine were put in place, with the low point reached at the publication of the White Paper in February 1939 that limited Jewish immigration to Palestine over the next five years to 75,000.

In the wake of the November Pogrom, leaders of the Jewish community in Palestine called for the British to allow 10,000 children into Palestine, beyond the quotas about to be made public in the White Paper. The government refused this request but instead agreed to allow 10,000 children

¹³ <https://portal.ehri-project.eu/countries/it> (last access: 26 August 2026).

¹⁴ Sullam 2020.

¹⁵ Sullam 2017.

¹⁶ Sullam 2020.

¹⁷ Barruzza 2020.

to enter the United Kingdom in what came to be known as the *Kindertransports*. This was reported by the Jewish Telegraphic Agency on 14 December 1938.¹⁸ The children would be allowed to come to the United Kingdom, but without their parents.

The researcher Jennifer Craig-Norton has written, “...the prevailing narrative of the *Kindertransport* [is] as a noble act of rescue that saved ten thousand lives”.¹⁹ She goes on to explain that

*“...carers, especially voluntary foster parents, have been portrayed as altruistic strangers whose well-meaning motives made up for occasionally inadequate or substandard care... Although it is an uncomfortable conclusion to reach, many carers were more self-serving than selfless, and the instance of truly warm and reciprocally fulfilling placements were much rarer than the mythologies of the *Kindertransport* have purported.”²⁰*

The dominant celebratory narrative is that eventually the children did well in Britain, but that evades the testimonies of the former children about trauma and especially about loss of parents and family.²¹ It is not that the *Kindertransports* did not save the lives of 10,000 children, but given that it came with a British refusal to let the children into Mandatory Palestine, demanded separation from parents and often siblings, and that many children had quite a rough time with inappropriate foster parents and ongoing trauma, it is far from the idealised altruistic self-congratulatory rescue it is often held to have been.

HUNGARY

The main thrust of the Holocaust in Hungary began with the German entry on 19 March 1944 to prevent Hungary from leaving the Axis alliance and make a separate peace with the Allies. The seeds of a major rescue operation were already in place before 15 October 1944, when the Arrow Cross came to power. Ultimately during the Arrow Cross period, what can be seen as an atmosphere of rescue emerged in Budapest, where the largest and last remaining Jewish community of Hungary had been mostly spared the first wave of massive deportations in spring 1944. This led to the largest rescue operation during the Holocaust. Still, out of 825,000 people classified as Jews living in Greater Hungary in the census of 1941, some 570,000 were killed in the Holocaust.

From the historical record, it is abundantly clear that the persecution and deportation of Hungarian Jewry was carried out primarily by Hungarians, and the rescue was almost exclusively the province of foreign diplomats and Jews, particularly young Jews in the Zionist youth underground. In public discourse, the role of Hungarians in the destruction of their neighbours, is generally attributed to a small minority, especially members of the Arrow Cross, although the main deportations in spring 1944 predated the Arrow Cross rise to power. Direct and widespread Hungarian responsibility for the Holocaust in Hungary is often obscured, even today, when research has made it very clear.

During a visit to Budapest by Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu in 2017, Hungarian Prime Minister Viktor Orbán made a statement which is a good example of how rescue is invoked to veil responsibility:

“Naturally we also spoke about history – which in a meeting such as this is not only inevitable, but also desirable. I told the Honorable Prime Minister that we are aware of the painful nature of our history. I sought to clearly articulate that in an earlier period in history, when it failed to protect Hungary’s citizens of Jewish origin, Hungary’s government not only committed an error, but a crime. I would like to make it clear that, as we see it, it is the duty of every Hungarian government to protect every one of its citizens – regardless of their origins. In the Second World War Hungary failed to fulfil this duty – this moral and political duty. This was a crime. Then, instead of protecting the Jewish

18 <https://www.lbi.org/1938projekt/detail/at-least-the-children/> (last access: 26 August 2026).

19 Craig-Norton 2019: 317.

20 Ibid. 319.

21 Ibid. 322–323.

community, we decided to collaborate with the Nazis. I also made it clear to the Honorable Prime Minister that this can never happen again: in the future the Hungarian government shall protect all of its citizens."²²

In Orban's words, Hungary failed to protect its Jewish citizens because it collaborated with Nazi Germany. But failure to protect does not include active participation in persecution: rounding up Jews, despoiling them of their property, and putting them on trains to Auschwitz-Birkenau; taking Jews to hard and often lethal forced labour on the Austrian border; or shooting thousands of Jews on the banks of the Danube. These acts were not merely a failure to protect but acts that led to murder or were themselves acts of murder.

CONCLUSION

The study of rescue attempts during the Holocaust by Jews and non-Jews, whether large-scale or small-scale, is an important part of the history of the Holocaust. When examined in detail, research in rescue reveals many of the complexities of the period. Differences in situations and possibilities, in how situations were understood at the time as opposed to how we understand them today, the choices Jews and non-Jews made and the limitations in their agency, are all central features of these complexities. But as important as rescue is, when it is intentionally inflated, misused to mask issues of responsibility for persecution and murder, or intentionally taken out of context for whatever reason, it becomes a significant component of Holocaust distortion. Like all aspects of the history that we explore and teach, discussion of rescue during the Holocaust should be based on firm historical evidence and objective, thoughtful analysis.

BIBLIOGRAPHY

- Barruzza, John 2020: *The Good Italian, the Bad German, and the Survivor: Narratives and Counter Narratives of the Shoah in Italy*. Syracuse (<https://surface.syr.edu/etd/1187>; last access: 26 August 2026).
- Boevenkerk, Frank 2000: The other side of the Anne Frank story: The Dutch role in the persecution of the Jews in World War Two. *Crime, Law & Social Change* (34.) 237–258. <https://doi.org/10.1023/A:1008303512172>
- Carpi, Daniel 1977: The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia. In: Gutman, Yisrael – Zuroff, Efraim (eds.): *Rescue Attempts During the Holocaust, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*. Jerusalem, 465–507.
- Cohen, Lea 2021: Perceptions of the Rescue of the Jews and the Holocaust in Bulgaria Today. *Public Policy.bg* (12.) 4. 20–30 (<https://archive.jpr.org.uk/download?id=13882#:~:text=It%20must%20be%20acknowledged%20that,others%20%2D%20deported%20and%20destroyed.%22>; last access: 26 August 2026).
- Craig-Norton, Jennifer 2019: *The Kindertransport, Contested Memory*. Bloomington (Studies in Anti-semitism). <https://doi.org/10.2307/j.ctvj7wnmc>
- Engelking, Barbara 2016: *Such a Beautiful Sunny Day...: Jews Seeking Refuge in the Polish Countryside, 1942–1945*. Jerusalem.
- Grabowski, Jan 2013: *The Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington. <https://doi.org/10.2979/6957.0>
- Grabowski, Jan 2024a: Whitewash. Poland and the Jews. *Jewish Quarterly* (257.) August.
- Grabowski, Jan 2024b: *On Duty. The Polish Blue & Criminal Police in the Holocaust*. Jerusalem.

²² <https://2015-2019.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/statement-to-the-press-by-viktor-orban-following-his-meeting-with-prime-minister-of-israel-benjamin-netanyahu> (last access: 26 August 2026).

Grabowski, Jan – Klein, Shira 2023: Wikipedia's Intentional Distortion of the History of the Holocaust. *The Journal of Holocaust Research* (37.) 2. 133–190. (<https://doi.org/10.1080/25785648.2023.2168939>).

Grabowski, Jan – Engelking, Barbara (eds.) 2022: *Night without end: The fate of Jews in German-occupied Poland*. Bloomington. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2sojdz3>

JTA 2016: Amsterdam to pay local Jews \$11m for Holocaust survivor taxes. *The Times of Israel* 24 May (<https://www.timesofisrael.com/amsterdam-to-pay-local-jews-11m-for-holocaust-survivor-taxes/>; last access: 26 August 2026).

Rozett, Robert – Orvieto, Iael Nidam (eds.) 2016: *After So Much Pain and Anguish, First Letters after Liberation*. Jerusalem.

Sullam, Simon Levis 2017: The Italian Executioners: Revisiting the Role of Italians in the Holocaust. *Journal of Genocide Research* (19.) 1. 22–38. (<https://doi.org/10.1080/14623528.2016.1215043>).

Sullam, Simon Levis 2020: *The Italian Executioners: The Genocide of the Jews of Italy*. Princeton.

Zuccotti, Susan 1987: *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue, and Survival*. New York.

BRIAN EGEDE-PEDERSEN*

Combatting Bigotry through Canon and Curriculum – Teaching the Holocaust in Denmark's Upper Secondary Sector**

INTRODUCTION

During an autumn 2024 study trip visit to the Holocaust Memorial Center in Budapest (HDKE), one of my upper secondary students (Student S1) turned to me with a shocked impression on their face and asked: "This actually happened?" In most cases and devoid of the proper context, such a question would make alarm bells ring in the head of any History teacher; however, Student S1 did not say that in an attempt to deny the Holocaust, but because they were almost in a state of disbelief that human beings were and are capable of committing such atrocities, leading me to ask myself why the student apparently had not properly obtained knowledge about the Holocaust before. As the years pass and fewer and fewer eyewitnesses are left to tell their stories of the Second World War and the horrors of the Holocaust, those events begin to feel quite remote to my students, who mostly are in their late teens. Forgetting is not an option, and the recent Danish inclusion of the Holocaust in historical canon is one attempt to avoid that.

This paper explores how and why the Holocaust became a canonical point in the Danish school system in 2022, and what introducing that canonical point has meant for my teaching. Regarding the Danish education system, the difference between the comprehensive primary school and the more selective upper secondary schools will be briefly laid out, followed by a presentation of some of the challenges of teaching the Holocaust, and the motivational benefits and potential dangers of an official canon. This paper is partially based on political statements and curricula, but I include as many classroom observations and student statements as possible in order to discern what seems to work in terms of teaching, and how desperately far we still have to go as educators. In spite of the historical name "Cathedral School" making it sound like a specifically Christian institution, my school is a non-religious one with a fairly diverse student body, mostly hailing from an upper working-class or (lower) middle-class background in a medium-sized provincial town. Furthermore, part of this paper is a depiction of and reflection on my own journey from someone who did not usually teach the Holocaust (or much of the Second World War, for that matter) to someone who quickly had to figure out how to teach it, and finding out that I probably should have done so much sooner.

* ORCID: 0009-0009-3472-385X.

** I would like to dedicate this paper to the memory of Auschwitz survivor Arlette Andersen (1924–2022, née Lévy), who taught at the upper secondary school from which I graduated, Fredericia Gymnasium, from 1961 to 1994. After staying silent about Auschwitz for almost half a century, Arlette Andersen began tirelessly touring schools to give talks about her experiences during the Holocaust as a reaction to the rise in Holocaust trivialisation, distortion or outright denial during the 1980s. According to her own calculations, from 1990 until the Covid-19 pandemic in 2020, she gave 426 talks. Hearing Arlette Andersen's stories always left the students stunned, and her loss has left the Danish education system missing what was probably its most tangible link to the Holocaust. May her memory be a blessing.

In terms of the binding of this case study,¹ it is crucial to emphasise that what is presented in this paper is not meant to be a pathway to deradicalize someone who adheres to one of the extremist ideologies found across the political spectrum; doing so is beyond the scope of a single theme in History spanning approximately ten 90-minute lessons. Exactly how much it may change the perceptions of students already leaning in an antisemitic direction due to their primary socialisation from a specific political or religious background is also highly debatable. Yet those groups are not the primary target audience here. The students, I believed that I had a realistic chance of reaching were the ones who, not unlike Student S1, had not previously gained an adequate level of knowledge, had never met a Holocaust survivor, and/or simply had trouble grasping the Holocaust and were in dire need of help to turn the incomprehensible into something tangible. Moving that middle group would hopefully make the biggest impact and help move the student discourse from one of incredulity to understanding. I hope that my findings may serve as inspiration for other educators in a situation not wholly dissimilar from mine and that the statements of my students may be a reminder that it is possible for teaching to make a difference.

For good measure, it should be stated that all translations from Danish into English are my own and have been phrased in ways that convey the tone and choice of words as accurately as possible with no censorship, apart from anonymisation.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK

The theoretical approach in this case study was deliberately chosen to balance as many different elements as possible. In 1990, a fellow Dane named Sten Larsen penned an article called “Why is History so boring?” in which he argued that for History as education to succeed, it must walk on two legs: The intellectual one and the emotional one.² This idea of a balanced approach is hardly a paradigm shift, but it is a useful reminder, especially for less experienced teachers, or even experienced ones who find themselves having to suddenly teach a new theme. It is vital that everything is rooted in solid facts but also retains an emotional appeal that affects the students and their experience. In spite of – or perhaps because of – the fact that the Holocaust became a canonical point through a government decree, I attempted to distance myself from what French historian Pierre Nora wrote was the purpose of the historian or history teacher in the 19th century: half soldier, half priest, and someone who instilled patriotic fervour in the people of a nation, especially students.³ The importance of this decision grew as it became more and more obvious that certain narratives about Denmark and the Holocaust needed to be challenged. Keeping with Nora, a crucial point became the question of how something is remembered and how a site of memory may be open to multiple interpretations. Furthermore, another Danish expert, Aase Ebbensgaard, advocates for limited use of “aesthetic learning”, which necessitates a shock or a jolt to shake the perceptions of the students, something that in turn creates a situation that makes them far more open to learning something new and to challenge their own worldviews,⁴ e.g., by confronting previously held beliefs, bringing students face to face with harsh reality, or introducing them to less than savoury parts of the past of which they were not aware. This does seem to yield results but should be used sparingly. However, as a shock introduction to a new theme or to shake things up when basic knowledge appears to be established, the motivational and learning potentials of aesthetic learning are undeniable.

Since this is a theme about genocide, theory about the development of a genocide should be included. At first, I applied the ten stages formulated by Gregory Stanton⁵ as the standard. However, based on an approach centred around how terminology should be used as a springboard to analysis or a means to an end, not a goal in itself, those ten stages did not always work as intended;

1 Baxter & Jack 2008: 546.

2 Larsen 1990: 278.

3 Nora 1996: 5.

4 Ebbensgaard 2008: 8.

5 <https://www.genocidewatch.com/tenstages> (last access: 5 August 2026).

too many students used them as a checklist, not as a springboard. As will be shown, the phases defined by HDKE⁶ worked better in terms of engaging the students and having them take deeper dives into the analytical material.

As for the case study itself, the goal has been to obtain multiple triangulations, especially in terms of data source triangulation (different moments in time, different spaces, a variety of persons), methodological triangulation, and data type triangulation.⁷ The in-depth interview with Student S2 (40 minutes) took place on 26 September 2025, almost a year after the Holocaust theme and their visit to HDKE to see whether it left a lasting impression. The one with S3 and S4 (slightly longer than an hour) is from 21 April 2026, and soon after they decided to visit Auschwitz during their spring break, which brought up memories about what they had learned. In both interviews, the students volunteering were high performers, resourceful, and needed little prompting, although I did ask them to react to specific information and examples of extremism, as will be demonstrated. To obtain different perspectives, an anonymous digital survey and immediate reactions from the classroom and at HDKE from a much broader range of students are also included. Classroom observations stem from four different classes from 2023 to 2025, with three of those visiting HDKE. Everything was and remains based on Action research, particularly the Plan-Act-Observe-Reflect wheel as it is presented by the University of Pittsburgh.⁸ Since I began my Holocaust teaching practically from square one, albeit founded on extensive teaching experience, I could continuously adapt to my observations, the students stated experiences, and their knowledge or lack thereof of the Holocaust. As will be shown shortly, the freedom provided to the individual teacher in the Danish system made the Action research approach highly applicable.

THE DANISH EDUCATION SYSTEM AT A GLANCE

From approximately the age of six to sixteen, practically all Danish children and young adults attend some version of compulsory and comprehensive school. In most subjects, the curriculum is somewhat set, and Danish and History, for instance, have long canonical lists of authors and historical events that must be covered.⁹ This is quite the contrast to the more selective two- or three-year programmes in the upper secondary school sector where I teach and that are – on paper, at least – for students interested in higher tertiary education in their future. In practice, the upper secondary sector or “gymnasium” is for the mainstream and must accommodate a socially and academically diverse group of students, even as exam requirements are very high. Teachers are mostly granted sumptuous freedom and leeway in their planning, and for oral exams individual teachers even decide their own exam material; an example of my own Holocaust exam material may be found later in this paper. This degree of freedom may perhaps best be demonstrated by there being no specific historical events that had to be covered in History according to the rules in place from 2017 to 2022. For instance, there was no requirement that the Second World War be included, just “The struggle of ideologies in the 20th century”.¹⁰ Fulfilling this is also possible via, say, a theme on the Cold War, China, the Spanish Civil War, or, as I often chose due to personal interest and expertise, the history of the Baltic region. In my case – and that of many other History teachers that I know of – excluding or only briefly including the Second World War and the Holocaust was not done to neglect those monumental events, but due to a – retrospectively misguided and naïve – impression that the students knew all about those subjects from primary school, and that our far too limited number of History lessons would be better spent teaching something else. However, in 2022, something far more specific was added to those fairly loose guidelines for every single educational branch teaching some variation of History at any level.

6 <https://hdke.hu/en/from-deprivation-of-rights-to-genocide/> (last access: 6 August 2026).

7 Mills et al. 2010: 749–750.

8 <https://www.provost.pitt.edu/student-success/action-research/what-action-research> (last access: 5 August 2026).

9 <https://emu.dk/grundskole/dansk/kanon> (last access: 29 April 2026) & <https://emu.dk/grundskole/historie/historiekanon/> (last access: 29 April 2026).

10 <https://uvm.dk/media/ypkk231w/historie-a-stx-august-2017.pdf> (last access: 29 April 2026): 2.

OFFICIAL MOTIVATION BEHIND INCLUDING THE HOLOCAUST AS A CANONICAL POINT IN HISTORY CURRICULA

In January 2022, the Social Democratic government of Denmark released its plan of action against antisemitism, a 28-page publication based on the works of a committee appointed in 2020, and which lists focused efforts in primarily education, prevention, and protection. The plan is highly transparent in its motivations and goals and in its use of the past as a role model for the present:

“Because we have a historical responsibility to take care of/watch over the Danish Jews, just like the Danes did during the Second World War. About 97% of the Danish Jews were saved. Many regular Danes helped, as did the [Lutheran] State Church and its priests. It is an important part of Danish self-understanding and history.”¹¹

The deliberate identification with the Danes of the past could hardly be more obvious. In terms of the language used, the definite plural of “the Danes” (meaning all Danes) is noteworthy, as is the praise for the church, hinting that that branch of Christianity is an essential and positive aspect of Danish identity. However, when it comes to the rescue of the Jews, something is not mentioned: on average, Danish fishermen who smuggled or ferried the Jews across to safety in Sweden charged the equivalent of two months’ pay for a regular worker per person to be transported, but in some desperate cases it could be fifty times that amount.¹² Half of the total cost was paid by the Jewish refugees themselves, the other half by non-Jewish Danish donors, often from some of the wealthiest families.¹³ In other words, the rescue was not solely made possible through the labours of non-Jewish Danes. Was it dangerous for the fishermen? That was absolutely the case, and some helped with no expectation of payment, but the discussion of whether rescuing the Jews was an altruistic or financially opportunistic enterprise has been going on for decades. The rescue is rather well-known internationally, e.g., historian Bo Lidegaard’s book *Countrymen* was even translated into English and is readily available.

To its credit and in spite of the just-mentioned elements that were silently left out, the plan of action does not only praise the nation; it also recognises antisemitism in Denmark historically, especially in the heyday of nationalism in the early 19th century, and terrorist attacks on the Great Synagogue in Copenhagen in 1985 and 2015 by extremist groups or individuals.¹⁴ As for everything in between, it becomes very vague, which this paper will elaborate on later.

Regarding education, the plan goes beyond ordinary knowledge of “what actually happened” and outlines how: *“Danish children and young adults are to be made able to reject antisemitism and other forms of intolerance.”¹⁵* Critical thinking, including propaganda and media literacy and the ability to spot and dismiss “fake news”¹⁶ is at the very centre of this approach.

Nevertheless, education, dialogue across religions, and various outreach and intelligence-based initiatives alone are not enough, and the plan of action also includes other direct measures such as detaching members of the military to support the police permanently guarding the Great Synagogue of Copenhagen at all hours.¹⁷ However, this paper was written by a teacher, not an expert on interfaith outreach or armed security initiatives, and will almost solely cover education, including its societal context.

¹¹ Regeringen 2022: 4.

¹² <https://folkedrab.dk/temaer/oktober-43-flugten-til-sverige/artikler-om-oktober-43/hjaelpen-til-danske-joeder-hvorfor-hjalp-saa-mange-hvad-var-risikoen> (last access: 29 April 2026).

¹³ Ibid.

¹⁴ Regeringen 2022: 8.

¹⁵ Ibid. 13.

¹⁶ Ibid. 13; the English term is actually the one used.

¹⁷ Ibid. 19.

COMPULSORY/PRIMARY SCHOOL AND THE POTENTIAL DANGERS OF A HISTORY CANON

For compulsory and comprehensive school, all of the Second World War and what happened around it were boiled down to three elements in 2022:

- The Holocaust,
- The so-called “August Rebellion 1943”; this may not be particularly well-known outside of Denmark, but it is the historical name of the time when the democratically elected Danish government ceased cooperating with Nazi Germany more than three years after the Third Reich’s occupation of Denmark, and resistance intensified,
- The Rescue of the Jews.¹⁸

Danish volunteers in the SS, including concentration camp guards, are not mentioned, nor is the Danish policy of cooperation. Nora’s words about the 19th century historian singing the glories of the nation are clearly not irrelevant.¹⁹ However, that is not the only challenge.

For decades, official reports have warned that the teaching of History is in dire straits in the primary school sector. Around the turn of the millennium, only one third of History lessons were taught by a trained and qualified History teacher. By 2015, that number had risen to 60%²⁰ and does not seem to have improved much since, which is a far cry from the government goal that 95% of all lessons should be taught by a fully trained and qualified teacher.²¹ This, in turn, leads to problems such as the teacher sticking closely to a textbook, repeating the type of History teaching they experienced themselves in primary school, and generally less engaging teaching.²²

Based on my surveys and interviews with my own students, quite a few of them simply appear to have been shown the controversial film *The Boy in the Striped Pyjamas* (2008) when they were 13-15 years old (some younger), and that was it – at least as my students recall. The problematic element of using this film in the classroom is well-attested in Holocaust literature²³ despite warnings against showing it uncritically,²⁴ meaning that Denmark is no outlier in this regard.

An anonymous digital survey conducted towards the end of the Holocaust theme in October 2025 yielded these replies from my students across several different classes:

AT THE END OF THE FILM, FOR WHOM DID YOU MOSTLY FEEL SORRY?	Bruno: 9	Shmuel: 7	Neither: 1	Both: 5
WHEN DID YOU WATCH THE FILM?	Grade 3-6: 3	Grade 7: 8	Grade 8: 9	Grade 9: 2 (second time)

Taxonomically, these first questions were very basic statement-orientated ones, with the following asking for more self-reflection. Although none were deliberately phrased in a way to extract a certain pattern, perceptive students may have had an inkling that asking them to look back and reflect implicitly nudged them towards a reassessment of the thoughts of their younger selves. A few of my students remarked that they had not watched *The Boy in the Striped Pyjamas*, simply because their teacher openly refused to show it to them – not because of its historically and educationally dubious content, but because the teacher personally found it too heartbreaking. No

¹⁸ <https://emu.dk/grundskole/historie/historiekanon/historiekanon> (last access: 29 April 2026).

¹⁹ Nora 1996: 5.

²⁰ <https://www.folkeskolen.dk/naesten-40-procent-af-historietimerne-varetages-ikke-af-en-historielærer> (last access: 29 April 2026).

²¹ Kristensen & Skov 2019: 3.

²² <https://historielab.dk/historie-et-forsmaaet-skolefag> (last access: 29 April 2026).

²³ Stuart– Pettigrew et al. 2022: 97.

²⁴ International Holocaust Remembrance Alliance 2026: 51.

matter what, I have lost count of the number of times I have talked about the film with a student who unabashedly states that they mostly felt sorry for Bruno in the end because he was not supposed to walk into the gas chambers. Usually, I maintain eye contact for a few drawn-out seconds while I see the cogs whirring in the student's brain until I hear the student utter some iteration of: *"Hang on...Shmuel wasn't supposed to walk in there either. None of them were!"* Variations of this realisation may be found in my survey.

Respondent 10, who mostly felt sorry for *"That German boy"* (the student's own words), supported their choice with the words: *"Because he was innocent and not condemned to be in that situation, like the boy in the stripped [sic] pyjamas was."* The student's choice of the word "condemned" indicates an impression that the concentration camp prisoners had been tried before a judge. However, upon further reflection and a question on how the student felt about their interpretation now, the student added: *"I mean, that's a wrong way of interpreting it since it's really the boy in the stripped [sic] pyjamas we should feel sorry for."* In other words, with a bit of prompting through a single follow-up question, this student was able to reflect critically on their previous beliefs, and they were not alone.

The same seems to hold true for Respondent 24, who mostly felt sorry for the mother *"Because her reaction was so heart-rending"*. Once again, a little prodding led to far more nuance:

"I can easily understand that it must be horrible losing your son in that way. But if it wasn't for them and all the others who owned concentration camps, it would never have happened. So I clearly mostly feel sorry for the Jewish boy and all the others who were killed in the camp."

Questioning previously held beliefs is possible and a vital part of History education, and a discernible pattern appears when looking at these statements.

The thoughtful Student S2, who seemed to have a knack for putting what many students stated into words, said: *"I'm ashamed to say it, but it was Bruno. I could relate to Bruno's normal life, not the boy in the striped pyjamas."* In the middle of our conversation, they could not remember Shmuel's name. This is not meant to be a criticism of that student but an indictment of the idea that allowing *The Boy in the Striped Pyjamas* to serve as the primary teaching element about the Holocaust is a good idea in any way. Nevertheless, or maybe because an analytical angle was applied, talking about *The Boy in the Striped Pyjamas* in my classes eventually became a valuable learning experience in all cases, with my students eventually realising that the film is deeply problematic in hindsight. Of course, they would not have had to reflect on that had they not been shown that film in primary school in the first place. Student S3 demonstrated a particular level of critical thinking, recollecting that they watched *The Boy in the Striped Pyjamas* in the 8th grade, and that:

"The ending makes you feel so much for the German mother. Luckily, we watched it at an age where I was able to contextualise it a little, thinking: But what about all of the other mothers who lost their children or were sent to the gas chambers themselves? That wasn't something we discussed in class, but a thought I had to make on my own."

This is commendable on the student's behalf, but hardly something that can be expected of the average 13-year-old student. The teacher's lack of guidance or framing for the students borders on the irresponsible, and Student S3 was left to ponder exactly what their classmates learned in the end.

THE DANISH NARRATIVE AND WHAT IT DOES NOT SAY

Another problematic element is the simple fact that the canonical points mentioned above do not tell the entire story about Denmark and the Holocaust, sadly. As mentioned earlier, the Danish rescue of the Jews in 1943 was – first and foremost – laudable and daring, although not all Danes did it solely out of the kindness of their hearts. That nuance is easy to include and has been so for years, including in the mainstream film *Fuglene over Sundet/Across the Waters* from 2016. The director of that film, Nicolo Donato, is the grandson of one of the sailors bringing Jews to safety and recalls his grandfather's words that the sailors, fishermen, and other helpers should not see themselves as

heroes and that his grandson “must never forget that there’s something called Jewish money”.²⁵ In the words of Donato:

*“We pat ourselves on the back because of what we did during the war. Many Jews were rescued, but it was very few people who helped without wanting something in return. (...) I mean, the fishermen and the others did a damned good job. It’s just difficult to respect that when you do not tell the whole truth.”*²⁶

Once again, such a statement is not viewed as controversial, is fairly widespread knowledge, and may be taught by a reasonably well-informed teacher without any difficulty. What is not usually taught is the Danish approach to refugees during the 1930s, even if well-researched information about it is readily available on mainstream sites such as the one referred to below.

In 1935, social democratic politician K.K. Steincke, who is still often revered as the father of the highly touted Danish welfare state, was named Minister of Justice, and using the Great Depression as his reasoning, Steincke introduced a harsher refugee policy. From 1936, border guards were instructed to pay extra attention to anyone arriving at border checkpoints who carried large amounts of luggage, acted in a noteworthy way, or simply looked Jewish.²⁷

This political approach towards refugees received broad support across the political spectrum in Denmark, with the sole criticism coming from the Communist Party. From 1938, a full stop for refugees was enforced, with Steincke proclaiming that Denmark was “incapable of making any significant contribution to solve the so-called Jewish question, if it can be solved at all”²⁸ while trying to convince everybody that there was no need to worry about Denmark being flooded by Jewish refugees. Even before that, Denmark mostly accepted political refugees, not those persecuted because of their ethnicity or religion. In the end, Denmark took in a total of approximately 1500 Jewish refugees, including a number of scientists who found a temporary safe haven at the University of Copenhagen. However, those numbers pale in comparison to other smaller neighbours of Nazi Germany when between 10–12.000 Jews made their way to Switzerland and 25–30.000 sought refuge in the Netherlands during the same time period.²⁹

Even more troubling and overlooked is the reaction to the so-called Kristallnacht pogroms found in *Jyllands-Posten*, one of the leading Danish newspapers in 1938, and which still exists today: in the beginning, this editorial asks: “Is this law and order?”³⁰ At first glance, this title hints at an obviously well-deserved rebuke of the terror taking place in Nazi Germany, but when I first found and read this editorial as an adult, my jaw dropped as the article proclaims the following:

*“Many good and decent Jews exist, but there are also remarkably many Jews that have become highly visual in a less than savoury way in fraud cases and maybe also in the despicable pornography and foetus-killing cases that have occurred in recent years. Also, within the Danish world of business Jews appear whose methods are no credit to their kind.”*³¹

Following this, it proclaims: “It was not Russians, but Jews with Russian names, who drowned Russia in blood”,³² which is nothing short of unvarnished antisemitism. Finally, this widely read newspaper concludes: “One may concede to Germany that it is its right to get rid of its Jews. But in return one may demand that it happens in a decent manner.”³³ To a certain extent, this editorial suggests that the Jews brought this trouble upon themselves.

If students are not told or taught that this antisemitism was also an element in the history of Denmark and the Holocaust, do we run the risk of them remaining ignorant or developing the

25 <https://www.dfi.dk/nyheder/bagsiden-skall-ogsaa-frem> (last access: 29 April 2026).

26 Ibid.

27 https://danmarkshistorien.lex.dk/Den_danske_flygtningepolitik_1933-1939 (last access: 29 April 2026).

28 Steincke 1938.

29 https://danmarkshistorien.lex.dk/Den_danske_flygtningepolitik_1933-1939 (last access: 29 April 2026).

30 *Jyllands-Posten* 1938.

31 Ibid.

32 Ibid.

33 Ibid.

belief that someone will always do the right thing automatically? When I show this editorial to my students, they universally react with shock and horror, immediately asking me how it was possible that they were not told of Danish antisemitism in primary school. These outbursts are often accompanied by an angry expletive or two from the students, who tend to feel almost deceived that this was not mentioned to them.

Luckily, at my level I have a chance to rectify the rose-coloured glasses of primary school; not just because the Holocaust and other genocides were added as “core elements” in upper secondary schools, no matter the focus of that specific education across the spectrum of general studies, business, and STEM-orientated school types, but also because I am allowed to design my own curriculum and choose my own teaching materials with no government interference. Exactly how much of a privilege this is I realised in 2023 when a Jewish-American exchange student from Texas confided in me how exciting it was for them to read an excerpt from *Maus* by Art Spiegelman in our class, since that book had just been removed from their high school library back home. Admittedly, that teacher privilege of having the freedom to plan and choose independently could potentially be a double-edged sword: what would happen if a class were subjected to a teacher who holds antisemitic views or decides to only teach Holocaust denial or distortion? It is a theoretical risk, but since the individual school administration has access to each teacher’s lesson plans and an external assessor monitors the exams and is obligated to review and comment on the teacher’s exam material, that risk appears to be miniscule. Hopefully, all extreme or misleading cases will be uncovered and reported, and – as far as I am aware – nothing of the sort has happened.

A more immediate challenge is that the canonical point of the Holocaust and other genocides added no additional resources or lessons, leaving individual educators scrambling to figure out the best way of teaching. No standard textbooks are mandated, which may even make it more difficult for inexperienced teachers to find out where to begin. Instead, History textbooks are usually written by experienced teachers for private, competing publishers. Those textbooks seem to rise to the current challenge, which may be demonstrated by two examples from different decades: The highly praised *The Third Reich – Community and Crime* was originally released in two editions in 1998 and 2002 and covers the background, rise, and fall of Nazi Germany. Although six pages out of 122 are dedicated to the persecution of the Jews 1933-1939, the Holocaust itself is only allocated approximately two pages of text, a map, and two gruesome photos of a mass grave in Bergen-Belsen and naked Jewish women about to be shot in Latvia in 1941.³⁴ This book also includes an impressive number of primary sources and eyewitness accounts, finishing with two examples of Neo-Nazi movements in Germany in 1978 and 1992. Inevitably, this book feels somewhat dated to students in 2026. Student S4 stated that a chronological approach that does not include recent events may leave students with an impression that it was “*Something horrible in the past, it can’t happen again, and it’s a good thing that it’s in the past.*” On the other hand, the very recent *On the Trail of/Tracing Nazism* begins in the present day with the question “*Why is history important?*”³⁵ and describes the international rise of far-right movements and violent extremism before delving into the past. Over the course of the book, it continuously points out potential parallels between the past and the present and asks the students how to remember the past and what to learn from it before it returns to the present. In addition, the book covers online radicalisation and introduces terms such as the Overton Window and red pilling³⁶ to help students navigate in their everyday experiences and what they encounter online. The change is remarkable and a sign of how urgent it is to do something about rising antisemitism, Holocaust distortion, and the risk posed by a growing admiration of authoritarianism.

34 Frederiksen 2002: 108, 111.

35 Jensen 2026: 10.

36 Ibid. 160–161.

THE HOLOCAUST AND EXAM MATERIAL

Educating the students about the past and opening their eyes is one thing, but it must of course eventually lead to an exam and, hopefully, decent results. History teachers at my level choose our own exam material, which must consist of material previously unknown to the student, include different types of sources, and usually have some element of use or misuse of the past. With only their notes to help them and 90 minutes to prepare, the individual student must formulate two or three problem statements and answer those with the exam material and their previous knowledge. This is challenging or even daunting for the average student, who must be prepared for everything, but it also means that everyone has to know how to analyse very diverse material quickly and think for themselves. As my Holocaust exam material, I chose the following sources:

1. SS soldiers shear the beard of a Jewish man in Warsaw, 1939.³⁷
2. The Wannsee Conference, January 20, 1942, Adolf Eichmann's Protocol.³⁸
3. Heinrich Himmler: The Posen/Poznan speech, 4 October 1943.³⁹
4. Cutting women's hair in Sobibor before the gas chambers, 1943/1970s.⁴⁰
5. Comment about the Waffen-SS became the final straw, 2024.⁴¹
6. Photo of a participant in the Storming of the Capitol in Washington, D.C., 6 January 2021.⁴²

My reasoning behind these choices was to provide the students with sources made during the Holocaust, a mix of statistics and images, and a few examples of different ways of remembering the Holocaust – both an extremist appearing to celebrate Nazi crimes (Source 6 and Source 5). In Source 5, Anders Vistisen, a Member of the European Parliament from the right-wing nationalist Danish People's Party, distances himself from his usual partners in Alternative für Deutschland as a result of, e.g., Maximilian Krah's statements trivialising the days of Nazi Germany. Sources 2 and 3 expect the students to assess the level of centralised planning of the Holocaust, with the latter also allowing the students to demonstrate traditional source criticism by explaining the value of it being the minutes of a secret meeting. Methodologically, Source 4 brings source criticism into play, too, since it is Toivi Blatt's memoirs, and alongside Source 1 it emphasises the "deprivation of dignity" aspect that students particularly respond to, as this paper will return to later.

Exam results so far have been remarkably positive, with students easily navigating the different types of sources, spotting patterns and dehumanising elements and comparing the memory of the Holocaust to something we studied in class. In a written message, Student M, who randomly received this material for their exam and passed with top marks, later recalled the material as being *"exciting and overwhelming"*, *"overwhelming because it almost feels unreal that such vicious hatred could take off (...) in a time that is actually far closer than you think"*. I do find it noteworthy how this student was rightfully shocked and appalled but nevertheless did not lose sight of the expected level of historical craftsmanship, created problem statements and took a professional and analytical approach to the material. However, my students do not only have comments about the exam but also about what being taught about the Holocaust meant for them.

37 Source: Anne Frank House (<https://www.annefrank.org/en/timeline/105/jews-are-humiliated-in-occupied-poland/>; last access: 5 August 2026).

38 Source: Yad Vashem (<https://www.yadvashem.org/docs/wannsee-conference-protocol.html>; last access: 5 August 2026).

39 Sources: 100 Dokumente (https://www.100dokumente.de/Dokumente/Rede_des_Reichsf%C3%BChrers_SS_bei_der_SS-Gruppenf%C3%BChrertagung_in_Posen [My translation]) and Yad Vashem (https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%204029.pdf; last access: 5 August 2026).

40 Source: Rashke, Richard 1982: *Escape from Sobibor. The Heroic Story of the Jews Who Escaped from a Nazi Death Camp*. Boston, 122–123.

41 Source: Helms, Magnus (21 May 2024): Kommentar om Waffen-SS blev dråben: Anders Vistisen stiller ultimatum til tyske AfD. *Jyllands-Posten* (<https://jyllands-posten.dk/politik/ECE17122553/kommentar-om-waffenss-blev-draaben-anders-vistisen-stiller-ultimatum-til-tyske-afd/>; last access: 5 August 2026).

42 Source: Li, D. – Walters, S. (2021, 13 January): Man in "Camp Auschwitz" shirt, photographed at U.S. Capitol riot, arrested in Virginia. *CBS News*. (<https://www.nbcnews.com/news/us-news/man-camp-auschwitz-shirt-photographed-u-s-capitol-riot-arrested-n1254070>; last access: 5 August 2026).

WHAT MY SECONDARY SCHOOL STUDENTS SAY ABOUT STUDYING THE HOLOCAUST

During my observations, surveys, and interviews, there is a discernible pattern among students: the Holocaust seems like something very distant and is difficult to understand, as the following statements suggest:

Student S2: *"We are a generation who haven't experienced war until now. Denmark is a safe or protected society, isolated from cruelty."* Students S3 and S4 independently repeated the same idea, referring to the Denmark that they grew up in as a *"cosy little spot"* where it was practically impossible to imagine anything remotely as horrible happening.

A somewhat similar sentiment was made during a 2025 visit to HDKE, when Student R turned to me in the permanent exhibition and said: *"It's really difficult grasping this; it's so extreme. I understand the concept of rights being removed in Hungary today, but somehow it seems like something very far away."* Earlier that day, the class had visited the Embassy of Denmark and had been given a lecture on, among other elements, the risk of democratic rights being rolled back in modern Hungary. Almost all of the students listened with rapt attention and found it relatable, but the words of Student R clearly indicate that even that foundation of knowledge is insufficient for my average student to fully comprehend the Holocaust – if doing so is even possible.

Because the question is: how does a teacher make the Holocaust real and tangible to the students in an everyday classroom setting? Showing the clip of the US paratroopers of the 101st Airborne Division liberating one of the Kaufering subcamps in *Band of Brothers* always seems to make a lasting impression, even if that episode does not truly manage to capture the real horrors of concentration camps. Another surprisingly effective exercise has been to simply place the students in smaller groups, hand them a timeline of the Holocaust focused on Nazi Germany from 30 January 1933 to the beginning of the Nuremberg Trials in October 1945,⁴³ and ask them to identify three elements: the first time things take a serious turn for the worse, then when the point of no return is reached, and finally when it turns into genocide. Quickly, the students realise that agreeing on the point of no return is very difficult, that small changes snowball rapidly, and, as Student S2 said, suddenly they found themselves practically highlighting everything. It is vital, especially today, that students understand that it did not begin with gas chambers and that genocides tend to develop slowly until they suddenly go really fast.

An activity that may help students realise how quickly circumstances can change was something I stumbled upon during a road trip. I randomly spotted and stopped at the First World War German cemetery at Damvillers in France and noticed two headstones that stood out among the hundreds of black crosses: those were for Jewish-German soldiers. I took a picture of one of them, which marks the grave of 38-year-old Landsturmmann Sally Benjamin, who was killed in 1917.

Seeing this picture leads to a universal, surprised reaction from my students, who struggle to come to terms with the fact that Adolf Hitler could become Chancellor of Germany sixteen years (approximately the students' age) after Christian and Jewish Germans fought and died side by side. Reminding students that history is not a steady, progressive march towards an ever-increasing number of rights is an important aspect of the role of an educator, perhaps even helping students notice deteriorating conditions in their own societies.

Student S2 told me that one of their brothers is familiar with Jewish fellow students at university who have stopped wearing a Star of David necklace to avoid receiving unwanted attention. However, Student S2 is an exception to the norm, as most students seem to be either unaware of growing antisemitism or believe that it is mostly an issue in the United States of America or, at the time of writing in April 2026, what media report as *"a spate of (...) incidents"* in the UK.⁴⁴ Sadly, Denmark is no different.

43 <https://folkedrab.dk/eksempler-paa-folkedrab/holocaust/tidslinje-holocaust> (last access: 29 April 2026).

44 Grierson, Jamie 19 April 2026 (<https://www.theguardian.com/uk-news/2026/apr/19/police-investigate-attempted-arson-attack-north-west-london-synagogue>; last access: 29 April 2026).

LONG WAYS TO GO YET – AND HOW RAPIDLY THINGS ARE MOVING OR DETERIORATING

In the current context and climate, antisemitism is exploding: at least 89% of Danes with a Jewish background have experienced or witnessed antisemitism online or in public over the last 12 months, according to a report from the Jewish Community in Denmark.⁴⁵ More incidents (309) occurred from 7 October 2023 to the end of 2024 than from 2014 to 6 October 2023 (286),⁴⁶ and it is estimated that relatively few incidents are reported.⁴⁷ The same conclusions were supported by a separate report from the Danish Institute for Human Rights published on 20 September 2025.⁴⁸ In the days before and after the publication of the latter, mainstream news media reported that a football match that included a team of 12-year-old boys from the Jewish club JIF Hakoah had been cancelled out of worries about the safety around the match.⁴⁹ When Student S3 saw those reports, they immediately reacted with an unfiltered: *“That’s fucking sick. That wasn’t my perception at all.”* Once again, this was not a student denying something happening, but trying to adapt to new and surprising information that nobody had made them aware of. Apparently, those reports and news articles simply disappeared in the overwhelming maelstrom of online content.

Bringing that knowledge to the students is vital, and the list of recent antisemitic incidents in Denmark just goes on and on. During the local elections campaign in November 2025, Social Democratic politician Lars Aslan Rasmussen shared pictures of his election posters being vandalised with the phrase *“Zionist swine”*,⁵⁰ arguably due to Rasmussen being a staunch and highly outspoken supporter of Israel.⁵¹ On 10 October 2024, the director of the Jewish Museum publicly revealed that his museum experienced rapidly dropping numbers of visitors, especially students and school classes. Earlier that same year on 23 May 2024, the museum was vandalised with graffiti depicting a swastika inside a Star of David.⁵²

Without a doubt, the government plan to combat antisemitism did not arrive a moment too soon, and pushing back is an uphill battle. To return to my students, History and its critical analytical methods also need to counter what the students meet on social media, as the Blue Square Alliance stated in their 2025 article *“Holocaust Denial Adapts for the Social Media Age,”* which debunks several myths and ends with the warning:

“As social media becomes a primary source of historical awareness for many, especially younger audiences, these narratives challenge the reliability of survivor accounts and the public’s understanding of documented events.”⁵³

This is a common topic among my students too, when they describe the uneasy feeling that they have when they cannot tell what is real and what is not since they see *“AI all over the place and deepfakes. The brain can’t fully register that something is real”* (Student S3). The importance of online and media literacy and transferable analytical skills was perhaps best summed up by Student S4: *“It’s possible for me to be really good in class, but then a TikTok pops up, and then I trust it at once. Everything I spent eight hours on [at school] just goes out the window.”* The student being aware of this and frustrated by it represents a clear demand for more training. Furthermore, Students S3 and S4 both agreed on the difference between *“book smart and street smart”* or *“clever in school, but not in life”* and the need to build even more of a bridge between school and the world outside of it.

45 AKVAH 2025: 8.

46 Ibid. 3.

47 Ibid. 8.

48 Lassen-Steffensen-Zuleta 2025: 130.

49 <https://nyheder.tv2.dk/samfund/2025-09-21-aflysning-af-boernefodboldkamp-vaekker-roere-joedisk-klub-kalder-det-skandaloest> (last access: 29 April 2026).

50 <https://www.facebook.com/LarsAslanRasmussen/photos/en-uges%C3%A5-gik-der-pr%C3%A6cis-%C3%A9n-uge-f%C3%B8r-mine-valgplakater-blev-overmalet-med-zionist-/1377028333781142> (last access: 29 April 2026).

51 <https://www.raeson.dk/2025/lars-aslan-rasmussen-om-iran-tak-israel-nogen-skulle-jo-goere-det-beskidte-arbejde> (last access: 29 April 2026).

52 https://www.linkedin.com/posts/janus-m%C3%B8ller-jensen-aa19a236_bes%C3%B8gstallet-rasler-ned-storkonflikt-sender-activity-7250153882008387584-aDfR (last access: 29 April 2026).

53 <https://www.bluesquarealliance.org/command-center-insights/holocaust-denial-memes-social-media> (last access: 29 April 2026).

I am sincerely grateful to one of my students who took the personal initiative to have a look around social media and sent me a handful of TikTok screenshots (see Appendix), after which they both laconically and with a *decidedly exasperated air* remarked, “And now my TikTok feed is just full of that” (Student B), proving the power of the algorithm: a handful of clicks or just a few lingering stares at certain posts will flood what the user sees, all too easily trapping them in a loop or an echo chamber. On the other hand, Student S4 could not recall encountering anything like that in their social media feeds but did see other accounts online reacting with what the students verbatim described as a “*What the fuck is going on?!*” level of outrage.

It is noteworthy that in the screenshots shared by Student B, references to Men at Work’s former hit “Down Under” and the popular game *Clash of Clans* are used to soften the impact of this serious and distorting topic. The posts found in the screenshots also bring up the utterly discredited claim that only 271.000 Jews died during the Holocaust, which the aforementioned article from the Blue Square Alliance covered, too, and that a basic knowledge of history would help students debunk. I have found some success by introducing the students to the concept of Schrödinger’s Joke as explained by Erin Stoner:

“(...) a purgatory between sincerity and jest.” (...) “In cases where alt-right ideology is scrutinised in the public eye as being offensive or damaging, responsibility is evaded if the content is claimed to be said in jest rather than sincerely.”⁵⁴

This deliberate strategy of hiding behind supposed humour and deciding whether a statement is meant to be taken seriously or not depends on the reaction of the audience seems highly relatable to my students and actually makes them reflect. Adjusting their previous statement, Student S4 was, after all, aware of this phenomenon and had seen certain outrageous statements handwaved with an “*Oh, that’s just dark humour*”. Student S2 reacted bluntly to an image of a protester in the United States wearing a “6MWE” T-shirt (short for “6 Million Weren’t Enough”) with “*Oh, that’s sick!*” Generally, after having been introduced to the concept of Schrödinger’s Joke and worked with extremist memes, posts, and other representations found online, I see more students contacting me to show me what they encountered by chance, often asking me if it should be taken seriously or if it is something that we could use in class. I find this encouraging in a situation that might seem like a losing battle.

The question of digital literacy is one where History as a subject and its methods may take the lead. Source criticism is mentioned as a central pillar by the Swedish Psychological Defence Agency, especially against “malign information influence”,⁵⁵ and the Norwegian TIDROS approach (Tendency, Interpretation, Duality, Relations, Omission, Self-assessment) is explicitly linked to the core historical methodology of Leopold von Ranke.⁵⁶ If students learn the basic historical craftsmanship of source criticism and are encouraged to apply it to what they face outside the classroom, a synergy effect is highly probable as the students become more proficient at historical analysis, take advantage of that in class, and develop the expertise that History teachers aim for, while still developing essential skills for handling the world and misinformation. As Oana Nestian-Sandu concluded at a 2023 workshop, what is needed is:

“finding ways to collaborate among different institutions, organisations, experts of Holocaust education, schools, etc. This is such a complex subject that it cannot be left to just a few entities to address it properly.”⁵⁷

I teach each of my history classes for either 90 minutes or three hours per week, depending on our timetable. On average and per their own estimate, my students spend four to six hours per

54 <https://gnet-research.org/2023/07/28/schrodingers-joke-the-weaponisation-of-irony-and-humour-in-the-alt-right> (last access: 29 April 2026). This approach has also been a valuable tool in discussions of online reception of other historical subjects such as the Crusades or Vikingism.

55 <https://mpf.se/psychological-defence-agency/knowledge-and-support/thematic-library/source-criticism> (last access: 6 August 2026).

56 <https://uni.oslomet.no/dscguide/what-is-digital-source-criticism> (last access: 6 August 2026).

57 <https://holocaustremembrance.com/news/policymakers-educators-holocaust-distortion> (last access: 29 April 2026).

day on various social media, and some of them far more. In terms of pure quantity, teaching cannot compete with this. Even as recently as early November 2025, one of my youngest students told me that they had seen so many convincing TikTok videos claiming that the death toll from the Holocaust had been exaggerated (especially the 271 number) that they, too, had started to believe it. While working with various other genocides, another student showed me a purported map of what was supposed to be “Greater Israel” and insisted that it must be true because it was from a Cornell University website. Thirty seconds of reading would have revealed that it is an excerpt from a 1985 version of *The Protocols of the Elders of Zion*.⁵⁸ Even if the student had not seen that, the border of “Greater Israel” on this map is portrayed as a snake, and since we had already spent a considerable amount of time working with the way an enemy is dehumanised in propaganda across time and culture, that depiction should have made the student pause. However, those reactions are definitely in the minority, as most students demonstrate a growing awareness of the importance of critical thinking online, as evidenced by the many students showing me something they stumbled upon without specifically being asked to do so; but even more is needed.

Then, what can we do? Create academically sound emotional encounters with the past, which is something I have learnt from HDKE and the phases referred to earlier: marginalisation, deprivation of rights, deprivation of dignity, deprivation of life. “Deprivation of dignity” really makes a deep impression on my students as they identify examples of what is happening in various sources, as it appears to be their zone of approximate understanding. Depriving a group of their dignity is clearly worse than depriving them of their fundamental rights but it is not as far away from the students’ understanding as organised mass murder. This is an example of making the abstract tangible for the students, as I hoped to do. The effect of this approach may also be seen in a different classroom: a younger colleague, whom I mentor as part of their teacher qualification training, asked their class to use Stanton’s theory, resulting in the students trying to make their sources fit into the theory rather than applying the theory to help them open and understand the sources. When my colleague asked me for advice, I suggested that they focus on deprivation of dignity and have the students read and analyse a secret proposal from 5 June 1942 to SS-Obersturmbannführer Walther Rauff on ways to make the gas vans of the Chelmno extermination camp more “efficient.”⁵⁹ Focusing on deprivation of dignity helped the students read between the lines and understand the dehumanising elements of describing the prisoners as “load” or “packaging”. Once again, things began making sense for the students through a focused approach based on a specific example.

Yet, it is possible to bring the students several steps closer to understanding the Holocaust. Three times I have brought classes to HDKE, and I quickly found a standard approach to instructing my students: before we enter, I tell them to make their way through the permanent exhibition at their own pace and that I shall stay behind to bring up the rear, talk, and answer any questions they may have. A generic model to guide students through an analysis of the way a museum represents the past is also handed out, just like I do when visiting any other museum, but it rarely seems to be necessary. I have seen several students break down in tears without running away, and I distinctly remember one student audibly whispering “No, no, no!” as we moved from Deprivation of dignity to Deprivation of life while the student still paused to read every single story despite being dyslexic. The physical descent downwards in the architectural layout of the exhibition as rights were taken away, the growing darkness, and the discordant and eerie noises in the Deprivation of life section combined with the sound of a heart beating faster before suddenly stopping invariably leave a lasting impression. This feeling is further exacerbated when the students think that this is the last part but walk up the stairs to the room with the horrifying video of a camp liberation before finally feeling a sense of relief when they end in the beautiful architecture of the synagogue. It is an impressive and varied structure that affects multiple senses and makes the students react to different atmospheres. Numerous students tell me that they have spent more time at HDKE than at any other museum or memorial. Yes,

58 <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:27009352> (last access: 29 April 2026).

59 Quoted from Lanzmann 1987: 119-121.

some rushed through it for various reasons when I do not force them to stay together, but I feel assured that the majority felt like Student S2:

"I remember that you warned us before we went in, and I was like 'yeah, yeah...' But then I had a really uncomfortable feeling in my stomach, I got really sad. (...) Most clearly, I remember the film playing on a loop at the end. People stood up and walked away when it became too much. [Afterwards] I talked a lot to [the student's best friend] about it. We almost hadn't written any notes. We were completely overwhelmed. This is the way it [The Holocaust] was."

A year and a half after visiting, I asked Students S3 and S4 what they remembered, with S3 promptly replying:

"It affected my senses that the rooms changed, the lights, the floor, and the sounds. Really hard, but I only broke down when we exited into the synagogue. I cried, and it was so beautiful. How unfair and random it was. They were seriously and honestly just people."

S4 immediately added:

"Museums can easily turn into plate-text-that's-it. Here, there was something to relate to. I cried in the synagogue, too. So dark and brutal, and then so beautiful in the silence of the synagogue. It was like I held my breath all the way through and finally could exhale."

In spite of everything and without neglecting the horrors, both students were left with a tiny ray of hope and a deep appreciation of the sanctity of life. I wish that I could bring all of my students to HDKE. It is possible that the primary school teachers tried to achieve Larsen's emotional-intellectual balance with *The Boy in the Striped Pyjamas* but only succeeded in an emotional response that was far too intellectually misguided. At HDKE, however, that balance works perfectly. Several students, particularly S3, kept returning to the way the permanent exhibition affected several senses in the spirit of aesthetic learning and how that made everything more "credible" in the students' words. Finally, a growing number of students voice their frustration at the overwhelming amount of information, including in AI-generated form, which they encounter around the clock, and they voice a desire to know what is real. It seems that the authority of scholars, teachers, and museums is desperately needed for this.

CONCLUDING REMARKS

The introduction of the Holocaust as a canonical point became a push for me to change my teaching and was more needed than I realised in 2022, as the Action research wheel had me reassess my teaching practice multiple times as it dawned on me how much work there was and is needed. Doing so has led me to a somewhat critical approach to the Danish national narrative, but also to a deeper understanding of genocides and human dignity, which eventually has reached my students and changed the worldview of the vast majority of them. It is easy to despair right now, including in education, but like Students S3 and S4's experience of ascending the stairs from the permanent exhibition to the synagogue, at times I see glimmers of hope. As Student M said about their History exam: "[Source 6, the last picture in the material] just confirms that the time that the genocide happened in really isn't as far removed from the reality that we live in as maybe we thought." I have to believe that if we confront students with the realities of the Holocaust as well as the good and the bad in their history, reach their emotions without sacrificing intellectual integrity, and use that moment to help them develop the skill to ask exactly what is going on right now, it has to make a difference. Anything else is too devastating to fathom.

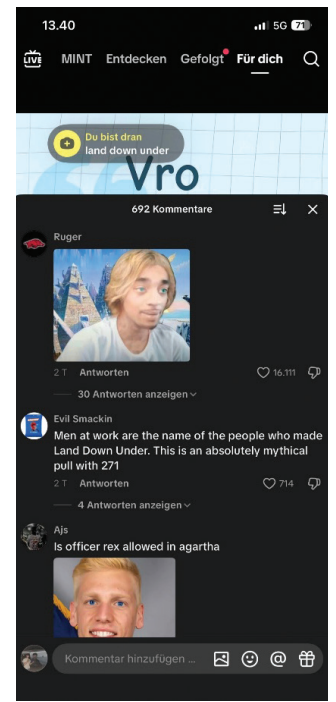
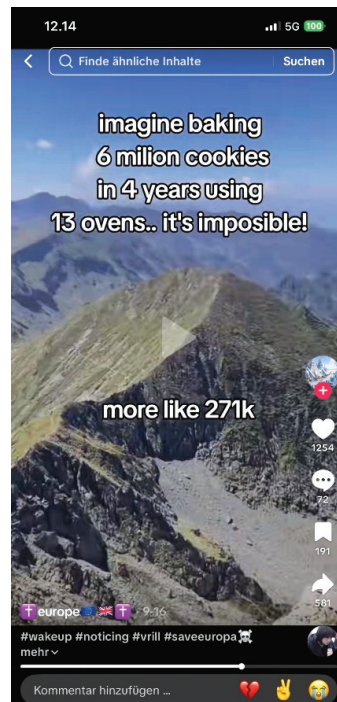
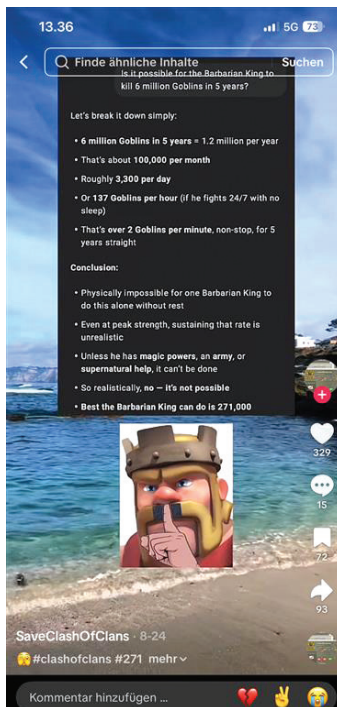
BIBLIOGRAPHY

- AKVAH 2025: *Antisemitiske hændelser i Danmark 2024 – Antisemitic Incidents in Denmark in 2024*. Copenhagen.
- Bak, Sofie Lene 2013: *Hjælpen til de danske jøder – hvorfor hjalp så mange, og hvad var risikoen?* Dansk Institut for Internationale Studier

- (<https://folkedrab.dk/temaer/oktober-43-flugten-til-sverige/artikler-om-oktober-43/hjaelpen-til-danske-joeder-hvorfor-hjalp-saa-mange-hvad-var-risikoen>; last access: 29 April 2026).
- Baxter, P. – Jack, S. 2008: Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers. *The Qualitative Report* (13.) 4. 544–559.
- Command Center Insights 2025: Holocaust Denial Adapts for the Social Media Age. *Blue Square Alliance Against Hate* (<https://www.bluesquarealliance.org/command-center-insights/holocaust-denial-memes-social-media>; last access: 29 April 2026).
- Dam, Freja 2016: Bagsiden skal også frem. *Det danske filminstitut* (<https://www.dfi.dk/nyheder/bagsiden-skal-ogsaa-frem>; last access: 29 April 2026).
- Ebbensgaard, A. H. B. 2008: Æstetisk læring – skabelse i dialogens mellemrum. *Gymnasiepædagogik* (71.) 11. 81–90.
- Emu-redaktionen 2022: Kanon. *EMU* (<https://emu.dk/grundskole/dansk/kanon>; last access: 29 April 2026).
- Emu-redaktionen 2025: Historiekanon. *EMU* (<https://emu.dk/grundskole/historie/historiekanon/historiekanon>; last access: 29 April 2026).
- Folkedrab: Tidslinje for Holocaust. *Dansk Institut for Internationale Studier* (<https://folkedrab.dk/eksempler-paa-folkedrab/holocaust/tidslinje-holocaust>; last access: 29 April 2026).
- Foster, Stuart – Pettigrew, Alice et al. 2022: *What do students know and understand about the Holocaust?* Evidence from English secondary schools. London.
- Frederiksen, Peter 2002. *Det tredje Rige. Fællesskab og forbrydelse. Tysklands historie 1914–1945*. 2nd edition. Aarhus.
- Grierson, Jamie 2026: Chief rabbi decries ‘sustained campaign of violence’ after attempted arson at London synagogue. *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/uk-news/2026/apr/19/police-investigate-attempted-arson-attack-north-west-london-synagogue>; last access: 29 April 2026).
- Grynberg, Stine 2015: Næsten 40 procent af historietimerne varetages ikke af en historielærer. *Folkeskolen* (<https://www.folkeskolen.dk/naesten-40-procent-af-historietimerne-varetages-ikke-af-en-historielærer>; last access: 29 April 2026).
- Historielab 2015: Historie – et forsmået skolefag? *Nationalt Videnscenter for Historie- og Kulturarvsformidling* (<https://historielab.dk/historie-et-forsmaaet-skolefag>; last access: 29 April 2026).
- Holokauszt Emlékközpont 2026: From Deprivation of Rights to Genocide. (<https://hdke.hu/en/from-deprivation-of-rights-to-genocide/>; last access: 6 August 2026).
- International Holocaust Remembrance Alliance 2023: Equipping policymakers and educators to tackle Holocaust distortion (<https://holocaustremembrance.com/news/policymakers-educators-holocaust-distortion>; last access: 29 April 2026).
- International Holocaust Remembrance Alliance 2026: *IHRA Recommendations for Teaching and Learning about the Holocaust*. Second edition (<https://holocaustremembrance.com/wp-content/uploads/2025/12/IHRA-Recommendations-for-Teaching-and-Learning-about-the-Holocaust-second-edition.pdf>; last access: 29 April 2026).
- Jensen, Jakob Buhl 2026. *På sporet af nazismen*. Copenhagen.
- Jensen, Janus Møller 2024: Besøgstal og konflikt. Post on *LinkedIn* (https://www.linkedin.com/posts/janus-m%C3%B8ller-jensen-aa19a236_bes%C3%B8gstallet-rasler-ned-storkonflikt-sender-activity-7250153882008387584-aDfR; last access: 29 April 2026).
- Jensen, Sine Ravn Møller 2025: Den danske flygtningepolitik 1933-1939. *Danmarks Nationalleksikon: Danmarkshistorien* (https://danmarkshistorien.lex.dk/Den_danske_flygtningepolitik_1933-1939; last access: 29 April 2026).

- Jyllands-Posten* 1938: Jødeforfølgelserne i Tyskland (Quoted from https://danmarkshistorien.lex.dk/Leder_i_Jyllands-Posten_om_j%C3%B8deforf%C3%B8lgelserne_i_Tyskland,_15._november_1938; last access: 29 April 2026).
- Kristensen, Nicolai – Skov, Peter Rohde 2019: *Betydningen af kompetencedækning og læreruddannelsesbaggrund*. Copenhagen.
- Lanzmann, Claude 1987 (1985): *Shoah – de overlevende beretter*. Copenhagen.
- Larsen, Sten 1990: "Hvorfor er historie dog så kedeligt?" Overvejelser over dagens unge og dagens historieundervisning – og en vurdering af samspillet. In Ahonen, Sirkka et al. (eds): *Historiedidaktik i Norden 4*. Kalmar.
- Lassen, Eva Maria – Steffensen, Tinne – Zuleta, Lumi 2025: *Jødisk liv i Danmark*. Copenhagen.
- Mills, Albert J. – Durepos, Gabrielle – Wiebe, Elden 2010: *Encyclopedia of Case Study Research*. Thousand Oaks. <https://doi.org/10.4135/9781412957397>
- Mir 1985: Dream of Zionism. Map of "Greater Israel". *Cornell University Library*. (<https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:27009352>; last access: 29 April 2026).
- Nora, Pierre (ed.) 1996: *Realms of Memory*. Volume I: *Conflicts and Divisions*. New York.
- Office of the Provost 2026: What Is Action Research? *University of Pittsburgh*. (<https://www.provost.pitt.edu/student-success/action-research/what-action-research>; last access: 5 August 2026).
- Oslo Metropolitan University 2026: Theoretical Foundations of Digital Source Criticism. *Guide for Digital Source Criticism* (<https://uni.oslomet.no/dscguide/what-is-digital-source-criticism>; last access: 6 August 2026).
- Psychological Defence Agency 2026: Source Criticism (<https://mpf.se/psychological-defence-agency/knowledge-and-support/thematic-library/source-criticism>; last access: 6 August 2026).
- Rasmussen, Lars Aslan 2025a: Tak, Israel – nogen skulle jo gøre det beskidte arbejde. *Ræson* (<https://www.raeson.dk/2025/lars-aslan-rasmussen-om-iran-tak-israel-nogen-skulle-jo-goere-det-beskidte-arbejde>; last access: 29 April 2026).
- Rasmussen, Lars Aslan 2025b: EN UGE... Post on *facebook* (<https://www.facebook.com/LarsAslan-Rasmussen/photos/en-uges%C3%A5-gik-der-pr%C3%A6cis-%C3%A9n-uge-f%C3%B8r-mine-valg-plakater-blev-overmalet-med-zionist-/1377028333781142>; last access: 29 April 2026).
- Regeringen 2022: *Handlingsplan mod antisemitisme*. Copenhagen.
- Simonsen, Tobias Bonde 2025: Aflysning af børnefodboldkamp vækker røre – jødisk klub kalder det "skandaløst". *TV2 Nyhederne* (<https://nyheder.tv2.dk/samfund/2025-09-21-aflysning-af-boerne-fodboldkamp-vaekker-roere-joedisk-klub-kalder-det-skandaloest>; last access: 29 April 2026).
- Stanton, Gregory 1996: The Ten Stages of Genocide. *Genocide Watch* (<https://www.genocidewatch.com/tenstages>; last access: 6 August 2026).
- Steincke, Karl Kristian 1938: Emigrantproblemet igen. *Social-Demokraten* (Quoted from https://danmarkshistorien.lex.dk/Karl_Kristian_Steincke_%E2%80%9CEmigrantproblemet_igen-%E2%80%9D,_1938; last access: 29 April 2026).
- Stoner, Erin 2023: Schrödinger's Joke: The Weaponisation of Irony and Humour in the Alt-Right. *Global Network on Extremism and Technology* (<https://gnet-research.org/2023/07/28/schrodingers-joke-the-weaponisation-of-irony-and-humour-in-the-alt-right>; last access: 29 April 2026).
- Undervisningsministeriet 2017: Historie A – stx, august 2017. *UVM* (<https://uvm.dk/media/yp-kk231w/historie-a-stx-august-2017.pdf>; last access: 29 April 2026).
- United States Holocaust Memorial Museum: King Christian X of Denmark. *Holocaust Encyclopedia* (<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/king-christian-x-of-denmark>; last access: 29 April 2026).

APPENDIX: SCREENSHOTS FROM STUDENT B

**B. Blokk
Varia**

SZŰCS JÓZSEF*

„...szóval és tettel, nyilvánosan és hangosan...” A keresztény antiszemitizmus egy példája

Más témában folytatott levéltári kutatásaim során bukkantam rá Klotz Ignác tatai plébános egy 1927-ben írott levelére. A dokumentum, mellyel később részletesen is foglalkozunk majd, azt engedni feltételezni, hogy annak írója, a plébános, ellenérzéssel viseltetett, ellenséges érzelmeket táplált az izraelita felekezet iránt.

Azóta előkerült néhány újabb adalék, melyek megerősítik ezt a feltevést. Jelen dolgozatomban ezekkel a forrásokkal, dokumentumokkal foglalkozok, ezeket vizsgálja, és ezek alapján keres válaszokat, többek között arra a kérdésre, igazolhatjuk-e mindezek alapján Klotz Ignác antiszemitizmusát? Egyáltalán miként kell őt definiálnunk? Egy régebbi típusú, vallási alapú antiszemitizmus (antijudaizmus) szószólójaként, vagy olyan személyként, aki a modern politikai antiszemitizmust öltözteti vallási köntösbe? Minek számít Klotz a mai olvasatban, és minek a kor adta kontextusban? És egyáltalán mennyire kényes téma, mennyire veszélyes terep egy megbecsült, helyi viszonylatban jelentős egyházi férfiú esetében számba venni az adott körülményeket, és ezek alapján véleményt formálni, következtetéseket levonni?

Kutatásomhoz a korabeli sajtóból, Klotz Ignác megjelent munkáiból, főleg szentbeszédeiből, levéltári dokumentumokból, szakirodalmakból nyertem forrást; igyekeztem feltárni minden elérhető. Vannak azonban források, melyek nem maradtak fenn, vagy egyelőre lappanganak, például a Klotz által írt tatai *Historia Domus* (egyetlen bejegyzése ismert csak, 1916-ból) vagy a tatai prédikációk szövege.

A tanulmány címét egy másik plébánostól, Zimándy Ignáctól kölcsönöztem, aki 1883-ban vetette papírra az alábbi sorokat:

„(...) Egész határozottsággal kimondom (...) azon szilárd meggyőződésemet, hogy minden hű katolikus papnak nem csak nem tilos, nem csak nem szégyen antisemitának lenni, hanem annak szóval és tettel nyilvánosan és hangosan magát vallani, nemcsak mint olyannak, hanem mint buzgó hazafinak is, első rangú kötelessége.”

Az itt megfogalmazott gondolatokat Zimándy után (és előtt is!) sokan vallották magukénak, sokan követték azokat, akik közé, a jelek szerint, Klotz Ignác tatai plébános is tartozott.

RÖVID ÉLETRAJZ

Klotz Ignác 1869-ben született Győrött. Pappá szentelésére 1892-ben került sor, pályáját Nezsíderen kezdte meg.² Mosonszentmiklóson és Tatán káplánként (1897–1898), Kisbéren és Felsőgallán adminisztrátorként (1899–1900) működött.³ Mosonszentjánoson, majd 1901-től Vértesszőlősen lett

* ORCID: 0009-0008-4439-0350.

1 Zimándy 1883: 12–13. 2. lábj.

2 O'sváth 1938: 784.

3 Mohl 1909: 213, 219; Békássy é.n.: 298.

plébános,⁴ illetve kerületi tanfelügyelő. Még ebben az időszakban, 1912-ben jelent meg három kötet is, egy *Keresztény tanítások az új katekizmus szerint* címmel,⁵ egy, melyben tárcáit⁶ és egy, melyben szentbeszédeit gyűjtötte egybe.⁷ 1916-ban tatai kerületi esperessé⁸ és tatai plébánossá nevezték ki, ezzel együtt a tatai plébániához tartozó iskolák tanfelügyelőjévé.⁹ 1921-től, mint virilis, tagja volt a helyi képviselőtestületnek.¹⁰ 1923-ban alapítótagja és társelnöke volt az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga Tatai és Tóvárosi Fiókjának.¹¹ 1924-ben tagja lett a plébánosi tanácsnak.¹² 1927-ben részt vett a világháborút követő első nagyobb szentföldi magyar zarándoklaton,¹³ élményeit és tapasztalatait a következő évben könyvformában is megjelentette.¹⁴ 1928-ban, „*fáradhatatlan szervező munkásságának eredményeképpen*” megalakult a magát keresztény- és nemzetiként¹⁵ meghatározó Foederatio Emericana Tata-Tóvárosi conventje. A szervezet fő célja az ifjúság aktív katolikus társadalmi életre való nevelése volt.¹⁶ 1939-ben a komáromi főesperesség főespereshelyettesévé nevezték ki, melyre tekintettel lemondott tatai kerületi esperesi címéről.¹⁷

Klotz Ignác 1940. július 8-án hunyt el. A Győri Püspökség körlevelében az alábbi szavakkal méltatta őt:

„Az Úr szőlőjének feltűnést kerülő, paptársait és híveit szerető, csendes munkása volt. Melegszívűségének bizonyítéka, hogy hosszú plébánossága alatt káplánjainak mindenkor jóságos atyja volt. Mint egy 50 paptársa és híveinek nagy sokasága kísérte őt utolsó földi útjára.”¹⁸

„VÉDŐNEK KELLENE LENNIE MINDEN ZSIDÓNAK”

1907. augusztus 18-án terjedelmes írás jelent meg az *Egyenlőség* lapjain. A cikket *Kis szelíd polémia, melyet indítvány előz meg* címen jegyzi az újság szerkesztője, Szabolcsi Miksa.¹⁹ Írása apropóját „*egy kis falusi plébánosnak a levele*” adta. Ez a plébános az akkor Vértesszőlősen működő Klotz Ignác volt, aki a tóvárosi körorvos, dr. Breuer Ármin részére fogalmazta meg és küldte el talmudkritikáját. Arról nincs tudomásunk, hogy az *Egyenlőség*hez milyen módon került ez a levél. Szabolcsi²⁰

4 O'sváth 1938: 784; Mohl 1909: 226.

5 Klotz Ignác 1912: *Keresztény tanítások az új katekizmus szerint*. Győr. Ezzel a kötettel a dolgozatban külön nem foglalkozunk.

6 Klotz Ignác (Törzsök néven) 1912: *A Vértesekből. Tárczák*. Győr. A kötetben megjelent, témánkat is érintő, *A Vértések zsidaja* című tárcájával, terjedelmi korlátok miatt, jelen tanulmányban nem foglalkozunk.

7 Klotz 1912.

8 A tatai esperesi kerülethez 14 település tartozott. Gerevicz–Leopold–Zsembery 1928: 82–83.

9 *Litterae C.* 1917: 92.

10 Körmendi 1998: 28; Körmendi 2006: 227. 22. lábj.

11 Körmendi 2006: 230–231.

12 *Litterae C.* 1925: 50.

13 [Nn] 1927: 11.

14 Klotz 1928.

15 Ujváry Gábor ennek kapcsán így fogalmaz: a forradalmakat és Trianont követő időszakban „*a liberalizmussal, a demokráciával, a természetes ellenségnek tekintett kommunizmussal szemben, a megtagadott értékek és ideológiák nyomán támadt hiátus kitöltéséhez új, megfogható és pozitív programra volt szükség, melyet »keresztény« és »nemzeti« jelzővel illettek. Az előbbieken felvázolt gondolati konstrukció szerint a »keresztény« jelző eredeti értelme — miként a »nemzeti« is — lényegesen kitágult és felhígult: az aktív hitvallás vállalása mellett antiliberalis és antidemokratikus színekkel, valamint — a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származására hivatkozva és reagálva — antiszemita, illetve »nem zsidó« jelentéssel bővült.*” Ujváry 1989: 51.

16 [Nn] 1928: 11. Feltételezhető, hogy a tatai convent nem volt hosszú életű, hiszen a szervezetet bemutató vagy annak történetét feldolgozó szakirodalomban nem lelni nyomát. A Foederatio Emericana-ról bővebben: Ujváry 1989; Bibliotheca Emericana 1933.

17 *Litterae C.* 1940: 52.

18 *Litterae C.* 1941: 55.

19 Szabolcsi 1907: 1–5. (szöveghű közlés)

20 Szabolcsi Miksa (1857–1915). Író, szerkesztő, a magyar zsidó hírlapírás egyik megteremtője. Tanulmányait jesivákban, majd a rabbiszemináriumban végezte. Újságíróként folyamatosan tudósított a tiszaezlári perről, melynek egyik legnagyobb rejtélyét, a tiszadadi hullausztatás ügyét ő bogozta ki. Az *Egyenlőség* lapjain kitartóan propagálta, hogy a magyar zsidóságot nem fajnak, hanem felekezetnek kell tekinteni. Mint publicistát a fölényes tudás, az elragadó lendület és a bátor szókimondás jellemezte. Elkötelezetten harcolt az antiszemitizmus, a Talmudhamisítás és a zsidó irodalom félreismerése ellen. Ujvári 1929: 818–819.

csupán annyit árul el, eljuttatták hozzá, hogy ő adjon rá feleletet. Szabolcsi vállalta a feladatot, és „a vallásoktatással foglalkozó rabbi és hittanár urak elé terjesztendő indítványt” fogalmazott meg.

„(...) Ilyen Klotzok még százával, sőt ezrével vannak (...). A hamis és rosszakaratu vádaknak egész irodalma van, azoknak a száma, kik a mérget terjesztik, nagy, védők meg alig akadnak.

Védőnek kellene lennie (...) minden tanult, intelligens zsidónak. De mikor a mi iskolázott zsidóink – igen, igen csekély kivétellel – ép oly kevésbé ismerik a forrásokat, mint maguk a vádlók.

A vádlóknak ugyanis fogalmuk sincs a kérdésről; a könyveknek, melyekkel úgy dobálózna, mintha csak az imént kerültek volna ki a jesivából, még a betűjét sem ismerik, de azért vigan vádolnak. Az intelligens zsidók előtt, kik ezekkel a vádakkal találkoznak, a források szintén ismeretlenek, de védőkké azért nem válhatnak. (...)

El sem képzelhetjük, milyen kellemetlen a különben tanult, intelligens és a társadalomban szerepet betöltő zsidóra nézve, ha valamely Klotz Ignác orcájába vágja, hogy »ti zsidók, kik többre becsületek a talmudot, mint a bibliát, tudjátok-e, mi van abban a talmudban? az, hogy a keresztény életével és vagyonával a zsidó rendelkezik.« (...) Sok érdemes zsidó embert ingatnak meg így hitükben, alacsonyítanak meg önmaguk előtt, különitenek el a többitől és tesznek meg végül a saját vallásuk ellenségévé. (...)

Tegyenek róla, Izrael pásztorai és tanítói, hogy ne szédüljön [meg a szent forrásokban járatlan zsidó ember]. (...) Lássák el papjaink védelemmel hiveiket, hogy ilyen támadásokat visszaverhessenek, de főképpen azért, hogy kár ne essék bennük.”²¹

Hosszas bevezetőjét követően Szabolcsi szó szerint leközi Klotz levelét,²² ahol a plébános szemelvényeket hoz a Talmudból, melynek – meglátása szerint – a zsidók körében „*nagyobb a tekintélye, mint magának a Szentírásnak*”, s melyben – ismeri el Klotz – „*sok jómondás, magvas gondolat, szép példabeszéd*” szerepel, ám ő nem ezekkel kíván foglalkozni, hanem a Talmud keresztényellenes megnyilvánulásaival. Ez utóbbit ugyan nem mondja ki nyíltan, de a „citált” szövegek egyértelműen ezeket hozzák.

Szabolcsi említ néhány szerzőt, ahogyan ő fogalmaz, „talmudtudóst” (Huszár Károly, Petrassevits Géza, August Rohling, Eisenmenger, Pfefferkorn, Freimuth), akiktől Klotz a gondolatait kölcsönözhetette, ebben a fejezetben azonban néhány olyan forrást vizsgálunk, melyeket – Rohling kivételével – Szabolcsi nem hoz szóba, viszont – keletkezésük időpontja alapján – Klotz Ignác kézbe vehetett, forgathatott, használhatott. Vizsgálódásaim során négy szerző (August Rohling,²³ Zimándy Ignác,²⁴ Huber Lipót,²⁵ Luzsénszky Alfonz²⁶) művét vettem alapul, ezekkel hasonlítottam össze a Klotz-i szövegeket, kikeresve mindehhez a talmudi forrásokat is.²⁷

Klotznak korábban már hivatkozott mondatát, mely szerint a Talmud tekintélye nagyobb, mint a Szentírásé, megtaláljuk Rohlingnál²⁸ is, aki állítólagos francia reformzsidóktól idézve írja: „*ami a Talmudot illeti, mi ennek határozott felsőbbbségét valljuk Mózes törvénykönyve fölött*”.²⁹ Hasonlóképp fogalmaz akkor is, amikor arról beszél, „*a zsidók (...) már régóta ép oly isteni könyvnek tekintik a Talmudot, mint az ó-szövetségi Bibliát. Sőt közelebből nézve a dolgot, a Biblia fölé helyezik.*”³⁰ Szabolcsi erre a mondatra csupán cikke végén reagál, badarságnak nevezve a kijelentést, hiszen

21 Szabolcsi 1907: 1–2. (kiemelés az eredetiben)

22 Uo., 2–3.

23 Rohling 1882.

24 Zimándy 1883.

25 Huber 1897.

26 Luzsénszky 2002.

27 Talmud Babylonian.

28 August Rohling (1839–1931). Katolikus teológus, antiszemita író. Münsterben és Párizsban tanult, majd Münsterben, Milwaukee-ban és Prágában lett egyetemi tanár. Zsidóellenes művei közül *A Talmudzsidó* (Münster, 1871), mely több kiadást is megért, az antiszemita szerzők standard művévé vált; bár ez csupán Eisenmenger *Entdecktes Judenthum* című művének kivonata. A könyvet a katolikus sajtó sokat idézte, nagy irodalmat teremtett, de politikai erővé egészen az antiszemitizmus megjelenéséig, és különösen az 1883-as tiszaezslári perig, nem vált. *Jewish Encyclopedia*.

29 Rohling 1882: 25.

30 Uo., 28.

„ami tekintélye van a talmudnak, azért van, mert a szentíráson épült föl. (...) A talmud a szentírás nélkül meg sem mozdul; a szentírás az alapja, a forrása, az utmutatója, a támasza, a hordozója, mindene. A talmud a szentírás apotheozisa.”³¹

Klotz Jevam 24-re hivatkozva a következő szövegrészre hívja fel Breuer Ármin figyelmét: „A keresztény élete kezdedben van, oh zsidó, mennyivel inkább hát a pénze!” Erre reagálva Szabolcsi pontosít, hogy Jevam³² valójában a Talmud Jebamóth traktátusa, melynek említett helyén, a 24. lapon, annak sem az *a*, sem a *b* oldalán nem található meg a fenti szöveg, ahogyan a Talmud más helyein sem.³³ Mindezt azzal egészíti ki, hogy hasonló szövegre már csak azért sem lehet lelteni, mert „a talmud nem is szól keresztényekről, hanem mindig csak bálványimádókról”.³⁴

A vizsgált szerzők esetében kizárólag Rohlingnál olvasható ez a szöveg, „Hiszen élete kezdedben van (oh zsidó): mennyivel inkább pénze!”, a különbség, és elég jelentős, hogy maga Rohling nem említ keresztényeket, gojokról, nem-zsidókról beszél, hivatkozásul pedig nem a Talmudot hozza, hanem egy Bechai nevezetű rabbit,³⁵ akiről, mivel Klotznál is megjelenik majd, Szabolcsi annyit ír, neve valójában Bachia, „ki a Németországból kivándorolt Rabbi Aséri fia volt és ki Saragossában működött, ahol kommentárját írja meg”.³⁶

Rohlingnál egyébként más hasonló gondolatot is felfedezhetünk, amikor bizonyos Jalk. Schim.-re hivatkozva azt írja, „Isten a zsidóknak hatalmat adott minden nép vagyona és élete fölött”.³⁷ Az említett Jalk. Schim.-et ugyancsak Szabolcsi azonosítja be: a majnai frankfurti rabbi, Simon ha-Darsan Jalkut Simeoni című művéről van szó.³⁸

Klotz Ignác levelének második pontjában a következőket írja – a Szanhedrin traktátus 76. lapját nevezve meg forrásául –: „aki pedig a gojt szereti, az gyűlöli az Istent, annak Isten nem fog megbocsátani”. Ez az idézet, reagál Szabolcsi, ugyancsak hiányzik a Talmudból. A szöveg eredetét ismét a vizsgált szerzők munkáiban találjuk meg, ám ezúttal nem Rohlingnál, hanem Huber Lipótnál.³⁹

Huber 1897-ben jelentette meg A Talmúd, különös tekintettel az újszövetségre című kultúrtörténeti és biblikus tanulmányát. Itt idézi a Szanhedrin traktátus 76b részét, ahol – Huber szerint – az olvasható, „aki egy pogánynak visszaadja elvesztett jószágát, annak nem fog az Isten megbocsátani”.⁴⁰ Hasonló megfogalmazást találhatunk Rohlingnál is: „ki a gojnak visszaadja elvesztett jószágát, annak

31 Szabolcsi 1907: 5.

32 Klotznál megjelenik még Jebam-ként és Jebamót-ként is, mely nemcsak azt támasztja alá, hogy nem olvasta az eredeti talmudi szöveget, de azt is, hogy több forrást használt Breuernek írt leveléhez.

33 Érdekes adalék Szabolcsi egy ide vonatkozó megjegyzése: „Olvastassa el Klotz Ignác úr azt a 24. lapot keresztény talmudtudóssal, pappal, pl. Huber Lipóttal, a kalocsai katolikus papnevelő-intézet theologiai tanárával és meggyőződik, hogy hamisítónak ült föl.” Szabolcsi 1907: 3. Szabolcsi ekkor még elismerte Huber munkásságát. Huberét, aki 1898-ban azok közé tartozott, kik a várvád, a várvádak ellen tiltakoztak, sőt ezen nézetét 1913-ban meg is erősítette. Két évvel később azonban, 1915-ben, az Egyházi Közlöny lapjain kezdett vádaskodó cikksorozatba Tiszaeszlár kapcsán, melyre Szabolcsi adott választ az Egyenlőség hasábjain. Az Egyházi Közlöny nem sokkal később leállította Huber írásainak közlését, mi több elhatárolódott Huber nézeteitől. Szabolcsi 1993: 156, 176–177.

34 Szabolcsi 1907: 4.

35 Rohling 1882: 57.

36 Szabolcsi 1907: 3.

37 Rohling 1882: 51.

38 Szabolcsi 1907: 3. A műről bővebben Günter Stemberger azt írja, a Jalkút (Virágszedés), melynek legkorábbi kézirata 1308-ból ismert, az egész Bibliát felölelő, a midrásirodalomból és egyéb hagyományos szövegekből vett gyűjtemény. Ahogy Stemberger fogalmaz, „a mű (...) nemcsak elveszett szövegek gyűjtőhelye, de gyakran egyéb forrásból ismert források helyes olvasatát is csak itt találhatjuk meg. A kompilátor igen szabadon bánt szövegével, gyakran változtatott meg, vagy vont össze részleteket (...). A midrástradíció széles körben való elterjedését segítette elő, de hozzájárult az eredeti iratok elhanyagolásához és feledésbe merüléséhez is.” Stemberger 2001: 88.

39 Huber Lipót (1861–1946). Teológia tanár, kalocsai plébános, később pápai prelátus. Tanulmányait Zomborban, Kalocsán és Bécsben végezte. Pappá szentelésére 1885-ben, Bécsben került sor. 1885 és 1887 között káplán Bácsszentivánon, Militicsen és Szondon. 1887-től érsekségi iktató és levéltáros Kalocsán, majd 1888-tól 1917-ig a kalocsai Nagyszeminárium Ó- és Újszövetség tanára, tanulmányi felügyelője. 1890 és 1896 között a kalocsai tanítóképző német tanára, 1907-től 1912-ig pedig az intézmény igazgatója. 1917-től kalocsai plébános, 1928-tól pápai prelátus, 1931-től az Egyházművészeti bizottság elnöke, főegyházmegyei cenzor, 1941-től többek mellett kánonjogi teológus. A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár névtára.

40 Huber 1897: 209. 81. lábuj.

az Isten nem fog megbocsátani”.⁴¹ Ez azonban még mindig nem az eredeti talmudi forma – ott ugyanis a következő szerepel, „aki visszaadja az elveszett vagyont a nem-zsidóknak, az hozzáad a zsidóktól ellopott vagyonhoz”⁴² –, és még csak nem is a Klotz által hivatkozott szövegrész. Ahogy fentebb is említettem, azt Huber Lipótnál találjuk meg, aki az imént idézett Szanhedrin 76b szövegrészt úgy egészíti ki, „és pedig Rási szerint azért, mert az ilyen zsidó olybá vététki, mintha a gójt szeretné, aki pedig egy gójt szeret, az gyűlöli az Istent”.⁴³ Ismét figyelmetlenségen érhetjük tehát a vértesszőlősi plébánost, aki átvette ugyan a Huber által használt szöveget, de pontatlanul hivatkozta le azt, nem jelenítve meg, hogy (Huber szerint legalábbis) egy Rási-kommentárról van szó.

Klotz soron következő idézetével valamennyi vizsgált szerzőnél találkozhatunk: „Egyedül a zsidók emberek, a többi népségek baromfélék”. Hozza mindezt két talmudi helyre hivatkozva (Jebamóth 61a, Baba Mecia 114b). A szöveg a Talmudban a következőképpen olvasható: „»Ti pedig, az én juhaim, legelőm juhaim, emberek vagytok« (Ezékiel 34:31), ebből következik, hogy titeket, a zsidó népet embereknek hívják, de a pogányokat nem hívják embereknek.” (Jebamóth 61a)⁴⁴ „»És ti, az én juhaim, legelőm juhaim, emberek vagytok« (Ezékiel 34:31), ami azt tanítja, hogy titeket, azaz a zsidó népet embernek nevezik, de a nem-zsidókat nem nevezik embernek.” (Baba Mecia 114b)⁴⁵ Jól látható, hogy a Klotz-féle vagy a Klotz által idézett fordításban hol van a torzulás. Ahogy Szabolcsi is hangsúlyozza, „az utómondat költött (...), mert az ott nincs, hogy a többi népségek baromfélék (...)”.⁴⁶

Ha sorra vesszük a lehetséges forrásokat, a következőket láthatjuk. Huber Lipót eltér a talmudi szövegtől, de csupán annyiban, hogy a nem-zsidók kifejezés helyett a gójakat használja.⁴⁷ Zimándy Ignác⁴⁸ a Megilla traktátusra hivatkozva, ahol még csak hasonló sem található, a következőt hozza: „egyedül a zsidók emberek, a többi népek pedig az állatok sorába tartoznak”.⁴⁹ Ha megkeressük, hogyan szerepel mindez Rohlingnál, Zimándyt is azonnal tetten érhetjük, hiszen ott található ugyanazt a hivatkozást és szöveget, ugyanakkor néhány sorral lejjebb, bár nem talmudi hivatkozással, felfigyelhetünk a következőkre is: „Ti izraeliták emberek vagytok, de a többi népek nem emberek; mert ezeknek lelkei a tisztátalan szellemtől származnak, Izraeli pedig Isten szent lelkéből.”⁵⁰

Luzsénszky Alfonz⁵¹ talmudfordításában a Jebamóth 61a rész csupán a mondat végében mutat eltérést, ő ugyanis úgy fejezi azt be, „(...) de a világi népek nem nevezetnek embereknek”.⁵² Ha azonban kikeressük Luzsénszky-nél a Baba Mecia 114a szakaszt, a következőt olvashatjuk: „(...) a világi népei azonban nem nevezetnek embereknek, hanem barmoknak.”⁵³

41 Rohling 1882: 54.

42 „One who returns lost property to gentiles adds to the property that they stole from Jews.”

43 Huber 1897: 209. 81. lábj.

44 „»And you My sheep, the sheep of My pasture, are men [adam]« (Ezekiel 34:31), from which it is derived that you, the Jewish people, are called men [adam] but gentiles are not called men [adam].”

45 „»And you, My sheep, the sheep of My pasture, are man« (Ezekiel 34:31), which teaches that you, i.e., the Jewish people, are called man, but gentiles are not called man.”

46 Szabolcsi 1907: 4.

47 Huber 1897: 208. 76. lábj., 225.

48 Zimándy Ignác (1831–1901). Törökbálinti plébános, egyházi író. 1884-től az Istóczy-féle Országos Antiszemita Párt országgyűlési képviselője. A következő évben, Istóczy nyomán kilépett az OAP-ből, majd vele közösen megalakította az Országgyűlési Mérsékelt Antiszemita Pártot. Egyike volt azoknak, akik a modern antiszemitizmusnak vallási, katolikus igazolást akartak adni. Úgy vélte, a Talmud kiforgatja Mózes öt könyvét. Egyaránt szembe fordult a hithű és a vallásukat elhagyó zsidókkal. Az antiszemita párt tagjai közül ő vallotta a legradikálisabb nézeteket, az emancipáció teljes visszavonását követelte. Mindössze két utat látott a zsidók előtt, a kereszténység teljes elfogadását, vagy az idegenként való megmaradást. Gyurgyák 2001: 321, 333–336. Zimándy Ignác nevét ma általános iskola viseli Törökbálinton!

49 Zimándy 1883: 59.

50 Rohling 1882: 48.

51 Luzsénszky (szül.: Szentesy) Alfonz (1876–1953). Újságíró. A szervita rend tagja volt, teológiát tanult, ám betegeskedése miatt elbocsátották. 1898 és 1903 között a Páduai Szt. Antal Lapja munkatársa, 1902-ben megindította a kéthetenként megjelenő Szt. József Lapját, mely 1905 és 1910 között Katolikus Magyarország címen jelent meg, de pártolás hiányában megszűnt. A Népbíróság 1945 októberében A zsidóság bűnei című műve miatt 10 év börtönre és vagyonelkobzásra ítélte. Büntetését 1946-ban 3 évre enyhítették. Magyar Katolikus Lexikon.

52 Luzsénszky 2002: 85.

53 Uo., 137.

Fentiek alapján nehéz megállapítani, ehhez az idézethez Klotz Ignác az itt szereplő szerzők sorából választott-e forrást magának (a *barom* szó használata miatt Luzsénszkyre gyanakodhatunk), az mindenestre látható, hogy a torzulás – Huber kivételével – valamennyiüknél megtalálható.

Negyedik idézetében a plébános megint csak a Szanhedrin traktátusra hivatkozik, ezúttal a 92. lapra. Az írja, „*tilos egy tudatlannal irgalmasságot gyakorolni*”. Szabolcsi megerősíti, a mondat szerepel a Talmudban, de nyomatékosítja, a gondolat nem a Talmud, hanem a Talmud egyik mesterének, Rabbi Eliezernek nézetét tükrözi, és csupán azt kívánta elérni vele, hogy „*valamit minden ember tanuljon. És nem is volt akkor a zsidók között ember, ki legalább olvasni ne tudott volna (...)*”.⁵⁴

És valóban, ha megkeressük a vonatkozó talmudi részt, az is az említett rabbira hivatkozva kezdődik: „*rabbi Elazár (Eliezer) azt mondja: Akiben nincs tudás, azzal tilos kegyelmet gyakorolni, ahogyan az áll: »Mert ez egy értetlen nép, ezért Teremtője nem fog könyörölni rajta, és Teremtője nem fog kegyelmet mutatni neki« (Ézsaiás 27:11). Ha Isten nem kegyelmez nekik, annál inkább nem szabad az embereknek sem kegyelmezniük nekik.*”⁵⁵

A vizsgált szerzők esetében nem észlelhetünk komolyabb eltérést. Zimándynál ez a szövegrész nem szerepel, Hubernél szó szerinti egyezést láthatunk,⁵⁶ Luzsénszky a „*(...) tilos rajta könyörölni*” formulát használja,⁵⁷ egyedül Rohling esetében figyelhető meg pejoratívabb szóhasználat, ő ugyanis a *tudatlan* helyett az *esztelen* szóval él.⁵⁸

Klotz következő pontja összetettebb, ezért három részre bontva tárgyalom. Először azt írja, „*a Messiás majd visszaállítja a zsidó királyságot és szolgálni fog neki minden nép*”. Klotz bizonyos *R. Schabb*. 120-ra hivatkozik, amit Szabolcsi nem tud beazonosítani. Felveti, hogy lehet esetleg a Talmud Sabbath traktátusa, ott azonban ilyen rész nem olvasható, vagy utalhatna az *R. Schabb* kifejezés rabbira, valamely kommentátorra is, de közöttük sem találkozott még ilyennel. Megtaláljuk viszont a *Schabb* hivatkozást Rohlingnál, bár ő *Tr. Schabb*-ként írja, traktátusként tehát. Utal továbbá a Szanhedrin traktátus 88. és 99. lapjára; utóbbinál valóban esik szó a messiási korszakról, de nem fenti vonatkozásban. Rohlingnál a szöveg is hosszabb, tőle megtudhatjuk, a zsidó királyságot nemcsak a népek szolgálják, de valamennyi király is annak hódol majd.⁵⁹ Ugyanígy szerepel a szöveg Zimándynál is, annyi különbséggel, hogy ő rabbi *Bechainak* tulajdonítja azt.⁶⁰

Még az előző idézethez kapcsolódva jelenik meg Klotz levelében az alábbi szöveg: „*Minden zsidónak 2800 rabszolgája lesz.*” Forrásként négy különböző helyet is megjelöl, úgymint *Jalk. Schim., Bechai, Majene Jesch. és Abarb mascham*. Az első kettőről már szóltunk, a másik kettő kapcsán ismét Szabolcsitól kapunk felvilágosítást. Leírja, hogy a *Majene Jesch.* nem más, mint *Don Izsák Abarbanel Majené Jesua* című 16–17. században keletkezett műve, az *Abarb mascham.* pedig ugyanennek a szerzőnek *Masmié-Jesua* cím alatt született munkája.⁶¹

Zimándy továbbra is *Bechaira* hivatkozik, s a szöveg is terjedelmesebb kissé: „*Minden zsidónak e boldog időben 2800 szolgája és 310 felesége lesz.*”⁶²

A boldog időket Rohling is említi; érdemes viszont figyelmet szentelni annak, mivé változik nála a Zimándy *Bechai*-ja által ígért 310 feleség: „*Ama boldog időben minden zsidónak (2800 szolgája) és 310 világa lesz.*”⁶³ Rohling *Jalk. Schim.* mellett a Szanhedrin traktátus 101. lapjára is hivatkozik, ám ott nem található meg az idézett szöveg.

54 Szabolcsi 1907: 4.

55 „*And Rabbi Elazar says: With regard to any person in whom there is no knowledge, it is prohibited to have mercy upon him, as it is stated: »For it is a people of no understanding; therefore its Maker will have no mercy on them, and its Creator will show them no favor« (Isaiah 27:11). If God has no mercy upon them, all the more so should people not show them mercy.*”

56 Huber 1897: 142. 134. láb.

57 Luzsénszky 2002: 166.

58 Rohling 1882: 49.

59 Uo., 45.

60 Zimándy 1883: 56–57.

61 Szabolcsi 1907: 3.

62 Zimándy 1883: 56–57 (kiemelés tőlem).

63 Rohling 1882: 45 (kiemelés tőlem).

A levél soron következő részletét Szabolcsi egyszerűen az *őrült* jelzővel illeti, majd alávaló hazug rágalomnak nevezi.⁶⁴ Klotz *Bechaira* való hivatkozása mellett két talmudtraktátust (Jebamóth 24, Aboda Zara 3) is megnevez, amikor azt írja, „*minden nép felveszi a zsidóvallást, de a keresztények nem kapnak kegyelmet, ki fognak irtatni az utolsóig, mert az ördögtől származnak*”. Természetesen a Talmudban nem szerepel még csak hasonló sem, nem úgy Zimándynál, aki valószínűleg nagyon szerette volna a lehető leghitelesebbnek feltüntetni a szövegrészt, hiszen nem kevesebb, mint tizenkilenc hivatkozást nevez meg, amikor azt írja:

„*A Messiás minden néptől ajándékot fog elfogadni s a népeket körülmetélés által a zsidó vallásba fogja fölvenni, csak a keresztényeket nem, sőt ezeket teljesen ki fogja irtani, s az ő legfőbb fejedelmöket, aki nem más mint Samäel, vagy Assasel bolond, Leviathan, gonosz kigyó, kutya!!! - - Örökre megsemmisítendi.*”⁶⁵

Ehhez csatlakozik az egyébként Zimándy által is hivatkozott Rohling, aki – szintén számtalan forráshelyet jelölve meg – mindezt úgy „idézi”:

„*Minden nép felveszi majd akkor a zsidó vallást; de a keresztények ezen kegyelemnek sem lesznek részesei; hanem ki fognak irtatni az utolsóig, – mert az ördögtől származnak.*”⁶⁶

Mindez, főleg a majdnem tökéletes egyezés miatt, számomra egyértelművé teszi, hogy a szövegrész forrása Rohling A Talmudzsidó-ja lehetett. Az ide vonatkozó bekezdése végén Szabolcsi Miksa így ír:

„*Alávaló hazug rágalmat másolt itt le a szőlősi plébános, kinek én igen hálás volnék, ha alkalmat szolgáltatna nekem arra, hogy amit itt mondtam, azt a bíróság előtt szakértőkkel bizonyítsam.*”⁶⁷

De Klotz még ekkor sem ér mondandója végére. „*A zsidók kedvesebbek Isten előtt, mint az ég angyalai.*” A Chullin traktátusra hivatkozik, ahol a mondat valóban megjelenik. És Szabolcsi egy kérdést is megfogalmaz erre vonatkozóan: „*(...) mi restelni való van abban, hogy a talmud szerint Izrael kedvesebb az Ur előtt, mint az angyalok (...)?*”⁶⁸ De nem áll meg itt, az okát is megadja mindennek:

„*Az angyalok nem szenvedtek sem babyloniaiaktól, sem görögöktől, sem rómaiaktól az Egyetlen-egyért, míg a zsidók tizezrével mentek a halálba az Ur nevének megszentelésére. Nem az angyalok terjesztették a földön a szentírást, nem ők tanították az embereket tiszta istenhitre és tiszta erkölcsre, mindezt Izrael cselekedte; miért ne lenne hát Izrael kedvesebb az Ur előtt, mint az angyalok?*”⁶⁹

Az okot egyébként maga a Talmud is megadja.

„*A zsidó nép kedvesebb a Szentnek, legyen áldott, mint a szolgáló angyalok, mivel a zsidó nép bármikor elmondhat egy dicsérő éneket Istennek, de a szolgáló angyalok csak naponta egyszer mondanak el dicsérő éneket.*” (Chullin 91b)⁷⁰

A vizsgált szerzők közül egyedül Huber érte be ennyivel: „*Izrael kedvesebb az Isten előtt, mint az ég angyalai.*”⁷¹ Klotz vendégszöveggel egészítette ki a Chullin-szakaszt: „*(...) mert a zsidó isten lényegéből való, a noachidákat ellenben a gonosz lélek nemzette.*” Forrásként Jalk. Rub-ot nevezte meg, amely – mint azt Szabolcsitól megtudhatjuk – nem más, mint *Ruben ben Heszky Kohen Jalkut Reubénija* című műve.⁷²

Zimándynál ismét mást olvashatunk: „*Az Izraeliták kedvesebbek Isten előtt, mint az angyalok, s azért aki egy zsidót arcul üt, ép úgy vétkezik, mintha magát Istent ütné arczul.*”⁷³

64 Szabolcsi 1907: 5.

65 Zimándy 1883: 57–58.

66 Rohling 1882: 45.

67 Szabolcsi 1907: 5.

68 Uo.

69 Uo.

70 „*The Jewish people are more dear to the Holy One, Blessed be He, than the ministering angels, as the Jewish people may recite a song of praise to God at any time, but ministering angels recite a song of praise only one time per day.*”

71 Huber 1897: 225.

72 Szabolcsi 1907: 3.

73 Zimándy 1883: 58.

Ha visszatekintünk Klotz *Jalk. Rub.* hivatkozására, azt láthatjuk, hogy hasonló gondolatok Rohling munkájában is megjelennek. Ő így idézi az említett szövegrészt:

„Az izraelitákat az ember név illeti meg; de az istentelenek – kikhez a keresztények is tartoznak, mind »bálványimádók« – tisztátalan szellemtől származnak és disznóknak neveztetnek.”⁷⁴

Végül térjünk rá Klotz Ignác levelének utolsó pontjára, mely ismét egy valós talmudi idézet. Az Aboda Zara traktátus 26. lapjára hivatkozva írja a plébános:

„az eretnekeket, árulókat s hitehagyott zsidókat veszedelembe kell dönteni s ha bajban vannak, nem szabad őket kimenteni, sőt még a közelben lévő mentőeszközöket is el kell távolítani.” Az eredeti talmudi részt kikeresve azt olvashatjuk, „(...) az eretnekeket, a besúgókat és a hitehagyottakat leengedik egy gödörbe, de nem emelik ki belőle.”⁷⁵

Szabolcsi, hogy igazolja a talmudi szöveget, keresztény párhuzamokat vonultat fel:

„(...) Tud-e róla Klotz Ignác ur, hogy a zsidók eretnekeket, hitehagyottakat és árulókat megsütöttek volna? (...) [A katolikus világ] ur volt. Európát ő igazgatta. Nem bántotta áruló és a lateráni és a toulousi zsinatok mégis meghozták az eretnektörvényt. És százezreket vetettek sötét börtönökbe, fosztottak meg vagyonuktól, becsületüktől és égettek meg elevenen, vagy lassu kinokkal gyötörtek halálra, mert eretnekeknek, vagy hithagyottaknak vélték őket. (...) És Ön megütközik azon, amit az Abóda-Zárából idézett?”⁷⁶

A keresztény vonatkozásokat Luzsénszky is figyelmen kívül hagyja, sőt, ő már a Talmudot is durvább szavakkal fordítja: *„Az eretnekeket, árulókat, lázadókat le kell taszítani és nem felhúzni.”⁷⁷* Majd, Tosephoth címszó alatt így egészíti ki mindezt:

„»Sem felhúzni, sem letaszítani« És, ha kérdeed (hogy hol van ez megírva) az mondatik a Sophrim traktátusban: A gójok legtökéletesebbét öld meg. (Más kiadás szerint: A gójok legjobbját öld meg!)”⁷⁸

Az idézett szöveg kis, ámde jelentős különbséggel valóban megjelenik a Sophrim traktátusban (15.10.). A Talmud az idézett helyen a következőképp fogalmaz: *„R. Simeon bin Johai azt tanította: Öld meg a pogányok legjobbjait háború idején.”⁷⁹* A felszólítás tehát, mint azt a pontos talmudi idézet egyértelművé teszi, kizárólag háborús időszakra érvényes. Ugyancsak erre a traktátusra hivatkozva, de szintúgy a lényegi rész hiányával ez a szövegrész megjelenik Rohlingnál (*„Az istentelenek legbecsületebbikét öld meg!”*)⁸⁰ és Hubernél is (*„A gójok legjobbját öld meg!”*)⁸¹

Hosszan taglaltuk Klotz Ignác 1907-ben írott levelét. Megkíséreltük feltérképezni, mely „forrásművekből” dolgozhatott. Ehhez kortársait vizsgáltuk, a 19. század második felében, illetve a 20. század elején működő és alkotó egyházi embereket, „teológusokat”, „talmudtudósokat”. Természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy a vértesszőlősi plébános ezekből a kötetekből dolgozott, de a kiemelt idézetek azt igazolják, hogy megfordulhattak a kezében, Rohling munkája mindenképpen. Ami viszont fentiek alapján egyértelmű, volt egy könyv, mely egészen bizonyosan nem szerepelt Klotz olvasmányai között (sem eredetiben, sem *hiteles* fordításban), a Talmud.

„...CSAK URUK S NEM ATYJOK...”

Az alábbiakban Klotz Ignác 1912-ben gyűjteményes formában is megjelent szentbeszédeivel kívánok foglalkozni, melyek vélhetően a vértesszőlősi plébániatemplomban hangzottak el.

A szövegek olvastán egy jó tollú, választékosan író és (szentbeszédekről lévén szó) beszélő ember képe körvonalazódik előttünk, aki komoly műveltségről és elhivatottságról tesz tanúbizonyságot.

74 Rohling 1882: 48.

75 „(...) The heretics, and the informers, and the apostates are lowered into a pit, but not raised out of it.”

76 Szabolcsi 1907: 5.

77 Luzsénszky 2002: 188 (kiemelés tőlem).

78 Luzsénszky 2002: 191.

79 „R. Simeon b. Johai taught: Kill the best of the heathens in time of war.”

80 Rohling 1882: 59.

81 Huber 1897: 209.

A következőkben megkísérlek a plébános bizonyos mondatainak, gondolatainak mélyére ásni, s a szakirodalom segítségével megpróbálom visszafejteni, mit rejthet a felszín, mire is célozhatott, miről is akarhatott Klotz Ignác valójában szólni.

Kezdjük talán azzal, miként indult meg a vértesszőlősi szószékről, s miként keresett értő, befogadó füleket magának az a késő antik és középkori keresztény világból tovább öröklődött gondolat, hogy a zsidóság nem más, mint egy elavult vallás, mely csupán „előárnyéka”,⁸² előképe volt az újszövetségnek.⁸³

Klotz úgy beszél a zsidóságról, Isten kiválasztott népéről, mint „zöld sziget”-ről „a pogányság undokságai közepette”, kiknek „az igaz Isten volt legfőbb uruk, de csak uruk s nem atyjok.”⁸⁴ Közöttük az a viszony volt, ami az úr és szolgál között”. A plébános hangsúlyozza a zsidó vallás tökéletlenségét is, melynek legfőbb célja az egy igaz Istenben és az eljövendő Megváltóban való hit és remény fenntartása volt,⁸⁵ s mihelyt „eljátszotta üdvtörténeti szerepét”⁸⁶ – ahogyan ezt Gábor György fogalmazza meg –, a tökéletlen vallás, a szolgaság vallása⁸⁷ véget ért, „és kezdetét vette: Az Isten Fia által az égből hozott tökéletes vallás, a szeretetnek, az irgalomnak, a kegyelemnek vallása, a keresztény vallás”.⁸⁸ Egy másik beszédében, Szent István vértanúságáról prédikálva, azon véleményének is nyomatékot ad, hogy nem csupán az Ószövetség múlt el és fejeződött be (mivelhogy az ember és Isten között új szövetség kötöttetett), de a Teremtő „elvetette azelőtt annyira dédelgetett népét” is.⁸⁹

A plébános jól vizsgálja középkori keresztény irodalomból és teológiából, s mint jó tanár, igyekszik tudását tovább közvetíteni hallgatósága felé is. Mindeközben nem feledkezik meg arról, hogy a középkori antijudaista⁹⁰ gondolkodás nem állt meg ezen a ponton. Gábor György felhívja a figyelmet arra, hogy a zsidóság egy idő után elvesztette „előképjellegét”, s a kereszténység már „történeti és üdvtörténeti ellenségét” látta benne, és azt a nézetet vitte tovább, hogy „a megváltásnak éppen az ószövetségi néppel, hittel és törvénnyel szemben kell megtörténnie”.⁹¹ Ugyancsak Gábor György írja egy helyen, középkori keresztény szerzők gondolatait összegezve, hogy a zsidók a Megváltó elleni összeesküvésüknek és megfeszítésének köszönhetik Izráel végzetét, a város lerombolását, az emberek legyilkolását, szétszórásukat.⁹² Ez az eszme Klotznál is megjelenik. Az *ember a Megváltó eljövetele előtt* című beszédében például így szólt híveihez: „Az Isten Fia eljött e világra, Jeruzsálem is hallotta ígéit, látta sokféle csodáit és mégsem hitt.”⁹³ Később, az utolsó ítélet okairól prédikálva ezt mondta: Jeruzsálem pusztulásának

„(...) el kellett jönni büntetésből, hogy meg nem ismerte látogatásának idejét, vagyis be nem fogadta, sőt keresztre feszítette a Megváltót. (...) A nagy, szép Jeruzsálemet a gyönyörű templommal együtt lerombolták a rómaiak, és az éppen húsvéti ünnepekre az egész világról ott összejött zsidóságot sok, hajmeresztő sanyargatás, kínzás után leöldösték.”⁹⁴

82 A kifejezést maga Klotz használja. Klotz 1912: 240.

83 Vö. Gábor 2021: 242–254.

84 A plébános figyelmét vélhetően elkerülte az Exodus 4. részének azon rövid részlete, mely ellentmond az ő fenti állításának: „(...) Így szólt az Örökkévaló: Izráel az én elsőszülött fiam.” (2Móz 4:22) Jonathan Sacks értelmezésében „amikor Isten azt mondja Mózesnek, hogy így szóljon a fáraóhoz (...), akkor az ókori világ leghatalmasabb uralkodójának azt jelenti be, hogy lehetnek ezek az emberek a te rabszolgáid, de ők akkor is az én gyermekeim”. Sacks 2025: 23.

85 Klotz 1912: 240 (kiemelés tőlem).

86 Gábor 2021: 243.

87 Felhossa az áldozatok bemutatásának sokszoros kötelességét, a tisztulási parancsokat, a ceremóniákat, s mint „valóságos rabigát” említi ezeket. Klotz 1912: 240. Érdekes párhuzam, hogy Karl Marx is hasonlóképp fogalmaz, amikor a judaizmussal kapcsolatosan a *szellemi rabszolgaság attitűdjéről* beszél. Nirenberg 2016: 16–17.

88 Klotz 1912: 240–241. Ehhez lásd még Klotz pünkösdi után XII. vasárnapra eső beszédét, ahol szintén szembe állítja egymással „ó-szövetségi tökéletlen” és az „új-szövetségi tökéletes” törvényeket. Klotz 1912: 132.

89 Klotz 1912: 186.

90 Ehhez lásd Trachtenberg 2014: 123–128.

91 Gábor 2021: 243.

92 Uo., 244.

93 Klotz 1912: 4.

94 Uo., 175.

Elgondolkodtató, vajon mi szüksége volt minderre egy plébánosnak a 20. század első évtizedeiben? Miért hoz fel túlhaladott elméleteket, miért példálózik rendre a zsidókkal, miért beszél „bizonyos elvetemült zsidó ördögi gonoszságáról”, hamis jámborságról, rosszindulatról, gyűlöletről? És a sort még folytathatnánk. Miért hasonlítja a méltatlan áldozást épp a zsidók által (a középkori antijudaista szöveg hagyomány szerint legalábbis) elkövetett ostyagyalázáshoz?⁹⁵ Talán azért, hogy igazolja, vagy még inkább újjáélessze azt a hajdan volt elgondolást, mely szerint „minden rossz a zsidóktól ered”?⁹⁶ Az a gyanúm, hogy Klotz Ignác pusztán a céljainak megfelelő, releváns forrásokat keresett. De erre térjünk vissza később.

A plébános másik vesszőparipája a farizeusokkal való példálózás. A farizeusok az ókori judaizmusnak a második Templom idején működő irányzatát képviselték, főleg vallási téren gazdagítva a zsidó kultúrát. Ténykedésük nyomán fejlődött ki a rabbinikus judaizmus.⁹⁷ Az Újtestamentum, bár a farizeusok tanításait átveszi, elfogult velük szemben, mert – Jézusra hivatkozva úgy vallják – cselekedeteiket „ők maguk is csak mondják, de nem tartják meg”.⁹⁸ Ahogyan azt David Nirenberg megfogalmazta, Jézus számára a farizeusok voltak a példa arra, „hogy a világ veszedelmesen meghasadt a látszat és az igazság mentén”.⁹⁹

Ha kicsit jobban elmerülünk a történelmi mélységekben, azt láthatjuk, hogy a farizeusok, szemben vetélytársaikkal, a szóbeli tant elutasító, elzárkózó szadduceusokkal, nyitottak voltak a hellenizmus világára, sokan közülük még a görög nyelvet is megtanulták. Készek voltak vitába szállni, disputát kezdeményezni a pogány világot háta mögött hagyó kereszténységgel, mely vitákból általában győztesként kerültek ki, ami betudható annak is, hogy héber tudásuk miatt képesek voltak a Tanakh szövegének értelmezésére. Mindezek okán a keresztények konkurenciát láttak a farizeusokban. És ehhez hozzájárult még „térítő” tevékenységük is, melyet *tengert és szárazföldet bejárva*¹⁰⁰ végeztek, egyre gyarapítva ezzel a prozeliták számát.¹⁰¹ Adva van tehát egy közösség, mely szervezettségével, gondoskodó törvényeivel vonzóvá teszi a zsidóságot a külvilág számára.¹⁰²

A már sokat idézett August Rohling segíthet megértenünk, miért is jelennek meg Klotz Ignác prédikációiban oly gyakran a farizeusok. Rohling így fogalmaz *A Talmudzsidó* című könyvében:

„A mai synagóga vérszerénti gyermeke a pharisaeusi iskolának, törvényes örököse mindazon tanoknak, melyeket a pharisaeusok Krisztus idejében és kevéssel utóbb a zsidók közt terjesztettek. Hogy ezen tanokat a végenyészettől megmentse, valami Judás nevű rabbi Kr. u. 150 körül egy könyvbe gyűjtötte őket, melyet Mischnának neveztek.”¹⁰³

Ezen a ponton – hála Rohlingnak – megérthetjük, a Talmud, a szóbeli tan nem más, mint a „bűnös” farizeusok sugallta eszme, mely ma is uralja a zsidó világot. Innen pedig már nem nehéz eljutnunk arra a következtetésre, hogy Klotz szövegeinek farizeusokra vonatkozó valamennyi utalása egyben utalás valamennyi zsidóra is (történelemben és jelenben egyaránt). Ezt erősíti meg Zimándy is, aki egy helyen így ripakodik rá a „tele szájjal humanismust hirdet[ő] zsidó-firkoncz”-okra:

95 Uo., 68.

96 Vö. Gábor 2016: 113–115.

97 Attias–Benbassa 2003: 84.

98 Ujvári 1929: 257.

99 Nirenberg 2016: 83.

100 Máté 23:15

101 Szabó Miklós ettől eltérően vélekedik. Szerinte „(...) a zsidóság nem ismert prozelitizmust. A zsidóságban nem élt misszionárius szándék, hogy pogányokat az izraelita hitre térítsen. (...) a körülmetélt megtérő pogány vallásilag izraelita lett, de ezzel nem vált a kiválasztott nép tagjává (...)” Szabó 1995: 3.

102 Gábor György szíves kiegészítése alapján.

103 Rohling 1882: 26. Szinte szó szerint ezt olvashatjuk Luzsénszkyknél is, bár ő forrásnak nem Rohlingot hozza, hanem bizonyos Pawlowskyt: „A mai zsinagóga testileg gyermeke a farizeusi iskolának és törvényes örököse mindazon tanításoknak, amelyeket a farizeusok Krisztus idejében s nemsokára azután a zsidók között elterjesztettek. Ennek a tanításnak fenntartása céljából egy Juda nevű rabbi Krisztus után 150-ben egy könyvet állított össze, amely könyv Misna elnevezést nyert.” Luzsénszky 2002: 7.

„Hallgassatok ti báránybőrbe öltözött farkasok! hallgassatok ti képmutató pharizaeusok!”¹⁰⁴ majd tudni fogjuk mi, mit parancsol nekünk a keresztény humanizmus, mit parancsol nekünk a keresztény felebaráti szeretet.”¹⁰⁵

A fenti elméletet Szécsi József is alátámasztja, amikor azt írja (bár ő a jelen papjairól beszél), *„szinte zsigerivé vált [a] farizeusi kérdéskör. Vagyis a lelkészek egy részének szelektív Újszövetség olvasata van, és láthatóan fogalma sincs arról, hogy Jézusnak farizeus barátai voltak, hogy Gamliel rabbinak köszönhető az apostolok megmentése.”*¹⁰⁶ Arra a vádra, mely szerint a farizeusok képmutatók és álszentek voltak (Klotznál szinte csak ebben a kontextusban jelennek meg), Nyíri Tamás így felel: a farizeusok *„legközelebb álltak Jézus tanításához s ezért vitatkoztak velük a legtöbbet”*.¹⁰⁷

Itt az ideje, hogy felmutassunk minderre néhány példát a vértesszőlősi plébános munkásságából, aki beszél például a farizeusok *„undok kevélységé”*-ről, akiket nem Isten imádta vezérel, csupán az, hogy tulajdon jótetteikkel dicsekedhessenek előtte,¹⁰⁸ akik akár ellenségeikkel is képesek voltak szövetségre lépni, csak hogy *„az általok olyannyira gyűlölt Jézust bevádolhassák, s megsemmisíthessék”*.¹⁰⁹

A hamis jámborságról s képmutatásról megfogalmazott beszédében a farizeusok szentéletűségét látszólagosnak nevezte, akik jó cselekedeteikkel csupán az emberek dicséretét akarták kivívni.¹¹⁰ *„Kívül szentek, belül gonosszággal kibélelték valának.”*¹¹¹ Vagy ugyanezt kissé költőibben megfogalmazva, Máté evangéliumát véve alapul:

*„Az édes Jézus az ilyen képmutató farizeust kívülről ragyogó fehérre bemeszelt sirokhhoz hasonlóknak mondotta, amelyek szépet mutatnak, de belül telve vannak a rothadás undokságával.”*¹¹²

Ugyanennek a beszédnek egy másik szakaszát is idézve:

*„Ezek tehát s az ezekhez hasonlóak azok, akik oktanul megcsalják önnönmagukat, akik jámboroknak, szenteknek tartják magukat s meg is kívánják, hogy mások is azoknak tartsák őket, Isten különös kiválasztottjainak, pedig hát Istennek ugyan nem kellenek. S minden oktatás, intés dacára nem lesznek igaz jámborokká, úgy veszve vannak.”*¹¹³

Talán jobban megérthetjük mindezt, ha megkíséreljük megmagyarázni Klotz valódi indíttatását. A plébános sokat idézett kortársai (Zimándy, Rohling, Luzsénszky) az idősokra egyre erőteljesebben jellemző politikai és keresztény antiszemitizmus „gondolkodói” és hangadói voltak. Zimándy maga is elismerte könyve bevezetőjében, hogy művével hézagot szándékozott betölteni a honi antiszemita irodalomban, hiszen – ahogyan ő fogalmaz – a *„parazita zsidófaj”*-t eddig kizárólag nemzetgazdasági és társadalmi szempontból elemezték, elmaradt azonban *„a már nagyon is égetővé vált”* vizsgálat, mely a *„vallási oldalt”* veszi górcső alá.¹¹⁴

Hosszan citálhatnánk még akár Zimándy, akár a többiek munkásságát, de talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy felmérhessük az állapotokat. A kiegyezés, az emancipációs törvény után vagyunk, Zimándy esetében csupán pillanatokkal a tisztaeszlelő vérvádper után, amikor a forrongó hangulat az Országos Antiszemita Párt 1883-as megalapításához, illetve az Antiszemita-katé¹¹⁵ 1884-es kiadásához vezetett.

104 Zimándy számára a *farizeizmus* nem más, mint a mózesi törvények elferdítése, színleges megtartása. Zimándy 1883: 28.

105 Zimándy 1883: 91–92 (kiemelés tőlem).

106 Szécsi 2011.

107 Nyíri 1990: 353.

108 Klotz 1912: 125; Vö. Nirenberg 2016: 24.

109 Klotz 1912: 168.

110 Utalás a Hegyi Beszédre: *„Amikor tehát adakozol, ne kürtöltesd magad előtt, ahogyan a képmutatók teszik a zsinagógákban és az utcákon, hogy dicsőítsék őket az emberek.”* (Máté 6:2)

111 Klotz 1912: 107.

112 Uo., 109; Vö. Máté 23:27–28.

113 Klotz 1912: 108–109.

114 Zimándy 1883: 11–12.

115 Szerkesztők: Ráth Ferenc és Zimándy Ignác.

„Az antiszemitizmus – megint csak Gábor Györgyöt idézem – az emancipáció csalódásából nőtt ki.”¹¹⁶ Az elvárás a „dejudaizáció” lett volna, az akkulturáció, „az ortodoxia mint vallási hitelv (és életgyakorlat) feladása”, „a magyar nemzetkarakter elsajátítása”,¹¹⁷ melyre azonban a zsidók nem voltak képesek.¹¹⁸ Megjelentek ellenben „a látható, külsőséges jegyeiről lemondó, asszimilálódott zsidó”-k, akiknek „álcázott életmódja” különösen veszélyes volt, hiszen – a kor felfogása szerint – „belülről, rejtőzködve” bomlasztották a társadalmat és a keresztény világot.¹¹⁹

Hasonlóképpen fogalmaz Szabó Miklós is, aki azt mondja, a 19. század utolsó harmadában, a „nacionalizmus és konzervativizmus (...) vadházasságának” köszönhetően egyfajta nemzeten belüli ellenségkép alakul ki, „valamely asszimilált elem válik (...) ellen-identitáshordozóvá”, mely nyelv- és valláscserével, névváltoztatással „szimulál” asszimilációt, „és ő formálja át a befogadót saját identitására”.¹²⁰

A probléma tehát nem a zsidóságot nyíltan felvállaló, a nem vegyülő, pajeszos-kaftános zsidókkal (mondjuk úgy, a korszak „szadduceusai”-val) volt, hanem az asszimiláltakkal.¹²¹

S ha már szóba hoztuk a korszak „szadduceusai”-t, nem feledkezhetünk meg a kor farizeusairól sem. Fentebb már beszéltünk az Újszövetség korára jellemző térítő tevékenységükről, a prozeliták emelkedő számáról. Ennek veszélyével szembe kellett nézni az izraelita vallásról szóló 1895. évi XLII. törvénycikk hatályba lépését követően is, az ugyanis lehetővé tette (bár térítésről ez esetben már nem beszélhetünk) a zsidó vallásra történő áttérést, akár a keresztények számára is. Ez és önmagában a törvény megszületésének ténye sokakban – így a Katolikus Néppártban is – váltotta ki azonnali reakcióként a törekvést és küzdelmet a rendelkezés eltörlésért, de szándékukat nem tudták keresztül vinni.¹²²

Az asszimiláltak voltak tehát azok – megpróbálván helyesen értelmezni Klotz fentebb idézett gondolatait –, akik „oktalanul megcsalják önmagukat, akik jámboroknak, szenteknek tartják magukat s meg is kívánják, hogy mások is azoknak tartsák őket”, de „minden oktatás, intés dacára nem lesznek igazi jámborokká, úgy vesztegetnek.”¹²³ A plébános így, nem látván más megoldást, a keresztény közösséget próbálta megóvni tőlük, őket igyekezett felvértezni ellenük. Ez lehetett a cél, melyhez – megválaszolva végre fentebb nyitva hagyott kérdésünket – megfelelő, releváns forrásokat keresett.

„AZ URADALOM ELSŐ PAPJA”

Klotz Ignác 1916-tól töltötte be a tatai kerületi esperesi, plébánosi pozíciót. Egyik első helyi megnyilvánulása az elődje, Mohl Adolf által a tatai plébánia *Historia Domus*-ában megkezdett háborús krónika¹²⁴ folytatása, pontosabban annak lezárása volt. A bejegyzés pontos dátuma nem ismert, de Klotz vélhetően 1916-ban vetette azt papírra. Mindössze néhány mondatról van szó, de számunkra azok közül is az első kettő hangsúlyos: „Ha ugyan a papokon múlna, addig már régen békeesség volna! De mikor a zsidók s általában mindazok, akiknek a szörnyű háborúból hasznuk van, vannak uralmon!”¹²⁵ A plébános tehát nem tesz mást, mint hozza a Pelle János által bemutatott papírformát, és *méricskélni* kezdi a hasznát, melyet bizonyos társadalmi rétegek számára a háború

116 Gábor 2021: 259.

117 Gyáni 2013: 215.

118 Csíky Balázs hangsúlyozza, hogy a konvertita, tehát a valóban a katolikus hit iránti meggyőződésből áttért zsidókat „a keresztény közösség, az egyház teljes jogú tagjának tartotta”. Csíky 2013: 81.

119 Gábor 2021: 258.

120 Szabó 1995: 9.

121 Gábor György szíves kiegészítése alapján. Előbbiekre Klotztól is kapunk példát. Szentföldi zarándoklatáról írott művében teljesen más megvilágításban beszél a zsidókról, azokról tehát, akik nem vegyülnek, akik nyíltan felvállalják zsidóságot. Egy helyen kocsmaképet idéz, ahol a „kifogástalan németiséggel” beszélő zsidó tulajdonossal tréfásan társalog (Klotz 1928: 59.), máshol pedig a kommunizmust gyakorló új telepeseket megvető igaz zsidókat emlegeti. (Klotz 1928: 61.)

122 Jakab 2013: 104. A törvény 1942-ig volt hatályban.

123 Klotz 1912: 108–109.

124 A háborús krónikáról bővebben: Kövesdi – Kranzieritz – Rabár – Schmidtmayer – Stegmayer 2021: 233–245.

125 A tatai plébánia háborús krónikája. GYEL V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei.

hozhatott.¹²⁶ S mivel ebben az időszakban – az 1910-es években – már erőteljesen jelen és előtérben van a politikai antiszemitizmus,¹²⁷ Klotznak nincs más dolga, mint felzárkózni ehhez, s a politika síkján folytatni mindazt, amit vallási síkon korábban már megkezdett. Csupán arról feledkezik meg, hogy a haszonszerzés helyett az említett társadalmi réteg, a helyi zsidóság veszteségeit mérje fel, mert ha ezt megteszi, láthatná, hogy a tatai zsidó közösség tagjai jelentős számban vettek részt a harcokban, és veszteségük sem volt elhanyagolható. A háborút követő években állított hősi emlékművön nem kevesebb, mint harmincöt hősi halált halt izraelita neve szerepel.¹²⁸

Érdemes jobban megfigyelni a Klotz-i fogalmazásmódot is. Eszerint több csoportot is felelősnek tart azért, hogy a háború még nem ért véget, de ezek közül csupán egyet nevesít, a zsidókat. Ez jellemző lesz későbbi kommunikációjára is. Lássunk például egy levelét, melyet 1917-ben írt a tatai uradalmat irányító Esterházy Móríc grófnak.¹²⁹

A sértett büszkeség hangjai szólalnak meg ebben a levélben, „*a Kath. patronatus*”, „*az uradalom első papjának*” felháborodott szavai, aki amiatt kénytelen a grófhhoz fordulni, mert a főerdész nem juttat neki vágott fát, hanem azt a lehetőséget ajánlja fel számára, hogy favágók felfogadásával a közeli pagonyból vágasson tüzelőnek valót. A plébánost főleg az bántja, hogy a tatai vár udvarából a köztisztviselők, sőt „*még a zsidó tanító is*” vihet fát, de ő nem. Itt ugyanazzal a helyzettel szembe-sülünk, mint a háborús krónika bejegyzésénél, külön kiemeli, hangsúlyozza a zsidó érintettséget, mi több sérelmezi, hogy az előnyöket élvezhet vele szemben. További sérelmei felsorolását (csupán pénzért vásárolhat vadhúst és halat magának, hivatalos igénylése dacára sem kaphatott uradalmi kocsit egy utazásához stb.) követően egyszer csak a kontextusba nem illő egy bekezdésnyi betoldást tesz levelébe:

„*Egy kis kulturképpel is szolgálhatok kegyelmes uramnak a billegi¹³⁰ zsidóuralomból. Éppen hittanórát tartott a káplán a billegi iskolában, midőn beállít a billegi zsidó bérlő zsidó intézője 18 éves fiával – és égő cigarettával! – s pökhendi módon követeli a káplán urtól, hogy folytassa a tanítást, mert ő hallani akarja.*”¹³¹

Ennek a szövegrésznek jól érzékelhetően nincs köze a levél mondanivalójához, de Klotz nem bír ellenállni a kísértésnek, hogy jelezze az uradalom felé felháborodását a „*billegi zsidóuralom*”-ban tapasztaltak, az ottaniak „*pökhendi*” viselkedése miatt. Már a *zsidó* szó is háromszor szerepel ebben a rövidke textusban, annak ténye pedig, hogy az említettek a káplán katolikus hitoktatását kívánják meghallgatni, végképp kihozza béketűréséből a plébánost. Arról nem is szólva, hogy az egész ügyet az ironikus „*kulturkép*” kifejezéssel illeti. S teszi mindezt úgy, hogy alig egy éve tartózkodik a városban.

Tíz évet kell ugranunk az időben ahhoz, hogy egy újabb, nem kevésbé érdekes Klotz-levélre bukkanjunk. A levél háttérét egy tanfelügyelői megkeresés adja,¹³² mely Csémi Erzsébet II. osztályos katolikus kislányról szól. A gyermeket, betegsége okán, édesanyja a szomszédos, az otthonuktól mindössze néhány lépésre működő izraelita iskolába járattja.¹³³ A tanfelügyelő egy időben keresi meg a tatai plébániát és a zsidó iskola igazgatóját, mivel tudomására jutott, hogy a nevezett gyermek nem részesül megfelelő hitoktatásban. A levél számonkéri az iskolát a mulasztás miatt, igazolást kérve annak okáról, a plébániát pedig felszólítja arra, hogy ellenőrizze az iskolában folyó vallásos nevelést.

126 Pelle 2001: 17–18.

127 Gyáni 2013: 215.

128 Az emlékműhöz lásd Kálmán-Kövesdi-Varga 2016: 96.

129 Klotz Ignác levele Esterházy Móríc grófnak. Tata, 1917. november 12. MNL-OL-P.195. – I. B. 2.

130 Billeg - Már a középkorban lakott település, később Naszály faluhoz csatolták. Birtokosa és kegyura a 18. századtól az Esterházy család volt. Az itteni majort a 19. század második felétől bérlők használták. 1898-ban Esterházy Ferenc gróf alapított kápolnával ellátott római katolikus iskolát a pusztán, ahol az uradalom cselédjeinek a gyermekeit tanították. Az iskola fenntartója a mindenkori birtokos és a pusztá bérlője volt. Stegmayer Máté szíves közlése alapján.

131 Kiemelés tőlem.

132 Komárom vármegye tanfelügyelőjének levele Vágó Józsefnek, a Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola Igazgatójának. 1927. február 19. 387/1927. MNL-KEVL-VI. 503 484/1927.

133 Az esetről bővebben: Szűcs 2022: 192–197.

A megkeresésre először Klotz plébános válaszol. Hivatkozva az Egyházi Törvénykönyvre, a *Codex Iuris Canonice*, a következőket írja: „(...) Az a Kath[olikus] szülő, aki gyermekét valamely felekezeti vagy zsidó iskolába s nem Kath[olikus] iskolába járattja, ki van közösítve az egyházból.”¹³⁴

Ez az egyetlen mondat két okból is hangsúlyos számunkra. Először is Klotz külön említi a felekezeti és zsidó iskolákat, tehát az izraelita vallást még csak a felekezetek közé sem hajlandó besorolni, holott 1895 óta, az izraelita vallásról szóló XLII. törvénycikk hatályba lépése óta, nem tehetne különbséget, mivel az 1. § értelmében „az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik”, s ha ez nem is lenne elég, a 3. § már egyértelműen izraelita felekezetről beszél. Úgy fest, a plébános elfeledkezik, vagy még inkább nem vesz tudomást minderről.

A másik érdekesség az Egyházi Törvénykönyvre való hivatkozása, mely szerint a gyermekét nem katolikus iskolába járató szülő „ki van közösítve az egyházból”. Ez meglehetősen egyedi értelmezése a kánonnak, hiszen abban a következőt olvashatjuk: „Kath[olikus] gyermekek nem-katholikus, közös, semleges iskolába ne járjanak. A helyi püspök joga eldönteni a szentszék idevonatkozó instrukciói alapján, hogy mily körülmények közt s a hitbeli veszedelem elkerülésére szolgáló miféle biztosítékok mellett engedhető meg mégis ilyen iskolák látogatása.”¹³⁵ Itt nemhogy kiközösítésről nincs szó, de az is világosan kiolvasható, hogy mindennemű döntés a helyi püspök (és nem a plébános) kezében van,¹³⁶ s bizonyos körülmények között megengedhető a nem katolikus iskolák látogatása. Klotz azonban nem ért ezzel egyet. Levele végén úgy fogalmaz, „nekem kötelességem lehetőleg megnehezíteni a más vallású iskolába való járást, mikor van Kath[olikus] iskola is”.¹³⁷ És nem meglepő módon véleményét a vármegyei tanfelügyelő is osztja. Hiába írja meg részére az izraelita iskola igazgatója, hogy a gyermek képtelen eljárni a település másik részében megtartott hitoktatásra,¹³⁸ a tanfelügyelő ezt nem fogadja el, mivel a gyermek otthonához közelebb, a felekezeti lányiskolában is részesülhetne a vallásos oktatásban.¹³⁹

ÖSSZEGRÖZÉS

Ha áttekintjük Klotz Ignác egyházi pályájának egyes állomásait, az ide vonatkozó statisztikai adatokat, érdekes képet kaphatunk arról, milyen arányban volt jelen az izraelita lakosság ezeken a településeken. A huszadik század fordulóját megelőző években Klotz több helyen is tevékenykedett. Nezsideren ebben az időszakban a lakosság nagyjából 0,2 %-át tették ki a zsidók,¹⁴⁰ Mosonszentmiklóson 1 %-át,¹⁴¹ Mosonszentjánoson (1,4 %)¹⁴² és Felsőgallán sem sokkal többet (1,3–1,4 %).¹⁴³ Kisbér esetében, ahol Felsőgallához hasonlóan Klotz adminisztrátorként működött, már más a helyzet, ott ugyanis 5 és 8 % között mozgott az izraeliták aránya.¹⁴⁴

Életének utolsó négy évtizedét a plébános Vértesszőlősen és Tatán töltötte el. Az ide vonatkozó adatokat, kiegészítve a katolikus lakosság számával, hosszabb intervallumról lévén szó, táblázatos formában közöljük.

134 Klotz Ignác plébános levele Komárom vármegye tanfelügyelőjének. [ikt.sz. n.] 1927. február 23. MNL–KEVL–VI. 503 484/1927. (kiemelés tőlem)

135 Sipos 1918: 177. (kiemelések tőlem) Az 1918-ban kiadott Egyházi Törvénykönyv 1983-ig volt érvényben.

136 Persze nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a püspök átruházza ezt a döntési jogát a plébánosra, aki ráadásul tanfelügyelőként is működik ekkor, de a kánonban foglaltakkal akkor sem mehetne szembe, annak tartalmát nem értelmezhetné ennyire szabadon.

137 Klotz Ignác plébános levele Komárom vármegye tanfelügyelőjének. [ikt.sz. n.] 1927. február 23. MNL–KEVL–VI. 503 484/1927.

138 A Tatai Izraelita Elemi Iskola levele Komárom vármegye tanfelügyelőjének. [ikt.sz. n.] 1927. március 4. MNL–KEVL–VI. 503 484/1927.

139 Komárom vármegye tanfelügyelőjének levele a Tatai Izraelita Elemi Iskola igazgatójának. 484/1927. 1927. március 5. MNL–KEVL–VI. 503 484/1927.

140 Kepecs 1993: 424; Tobler 2003: 406.

141 Kepecs 1997: 402–403.

142 Kepecs 1993: 154–155. (1880-as adat).

143 Simonik 2017: 21.

144 Kepecs 1997: 528–529.

VÉRTESSZŐLŐS

	ÖSSZLAKOSSÁG (FŐ)	KATOLIKUS (FŐ)	ZSIDÓ (FŐ)	ZSIDÓ (%)
1900	1391	1333	22	1,58
1910	1392	1351	16	1,15
1920	1504	1473	16	1,06

1. A zsidó és katolikus lakosság számának alakulása Vértesszőlősen (1900–1920)¹⁴⁵

TATA

	ÖSSZLAKOSSÁG (FŐ)	KATOLIKUS (FŐ)	ZSIDÓ (FŐ)	ZSIDÓ (%)
1900	12 712	8125	1034	8,13
1910	12 069	7674	927	7,7
1920	12 155	7948	788	6,48
1930	12 616	8339	658	5,22
1941	12 922	8755	527	4,08

2. A zsidó és katolikus lakosság számának alakulása Tatán (1900–1941)¹⁴⁶

Mindezek alapján azt láthatjuk, hogy Kisbér és Tata volt az a két település, ahol Klotz nagyobb számú zsidó közösséggel találkozhatott, s ahol szembesülhetett vallásos életükkel, hiszen mindkét helyen zsinagóga és rabbiállomás is működött. És mindkét helyen a kongresszusi irányzat követői éltek, az asszimiláltak tehát, akik ellen – mint azt fentebb taglaltuk is – a plébános igyekezett felvértetni híveit.

Vértesszőlősen – mely 18 más környékbeli településsel együtt¹⁴⁷ a tatai rabbi illetőségébe tartozott – a zsidóság aránya mindig 1 % körül mozgott. Innen került be Klotz egy olyan közegbe, ahol nem csupán több száz fős zsidó közösség volt jelen, de annak tagjai a város megbecsült és aktív polgárai voltak, jó viszonyt ápolva az uradalommal, élükön egy tudós, országosan elismert rabbi-val, Goldberger Izidorral. Látván a plébános helyi tevékenységét, megnyilvánulásait, próbálkozásait, ezek eredményeit, talán nem kell nagy bátorság ahhoz, hogy kijelentsük, antiszemitizmusa számára – ahogy korábban mások sem nagyon – nem lelt itt megfelelő táptalajt.

Érdekes adalék lehet, hogy – Prohászka Ottokárhoz hasonlóan – Klotz is ismert és elismert „jó zsidók”-at.¹⁴⁸ Persze lehet, hogy tévesen értelmezzük, s mindössze képmutatásról van szó, minden-

¹⁴⁵ Kepecs 1993: 188–189; Kepecs 1997: 552–553.

¹⁴⁶ Kepecs 1993: 186–187.; Kepecs 1997: 530–531.

¹⁴⁷ Tóváros, Bánhida, Mocsa, Bokod, Kocs, Naszály, Császárs, Dad, Oroszlány, Baj, Kistagyos, Környe, Gyermely, Neszmély, Szák, Szend, Tarján, Vértessomló. (1938-as adat.) Szűcs 2019: 16.

¹⁴⁸ Vö. Fazekas 2011: 80.

esetre tény, a sajtó is beszámolt róla, hogy 1920 decemberében, Komárom és Esztergom vármegyék főispánjának tatai látogatásakor, miután Goldberger rabbi „a maga és az ottani zsidóság nevében a magyar haza iránt való rendithetetlen hűsége mellett tett kijelentést”, s mely szavak „igen nagy benyomást tettek mindenki lelkére és nagy ékesszólása valósággal ünneplés központjává tették”, Klotz Ignác „rögtön fölkel diszhelyéről és sietett a zsidó papot az összes jelenlevők előtt a legmelegebb szavakkal üdvözölni”.¹⁴⁹ Bárminek legyen is betudható ez az érzelmi megnyilvánulás, az Egyenlőség fontosnak és érdemesnek ítélte megörökíteni e pillanatot. Pálfordulásról mindenesetre nem beszélhetünk (sem itt, sem a későbbiekben), hiszen még jóval az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga helyi szervezetének életre hívása és az 1927-ből megismert „kiközösítő” levél előtt vagyunk.

Ha megpróbáljuk lekövetni Klotz Ignác antiszemitizmusának alakváltozását, először a teológiai síkkal találkozhatunk, amikor is a plébános másoktól kölcsönzött hamis, téves vagy félreértelmezett példákkal, állítólagos Talmud idézetekkel igyekszik bizonyítani a zsidóság régtől való keresztényellenességét. Ezt követően téved a politika síkjára, ahol legelőször is oktató, de legfőképp sztereotip jelleggel közelít a kérdéshez, majd – kihasználva szónoki képességeit s a szószék adta lehetőségeket és befolyást – egy elavult, tökéletlen, a Teremtő által elvetett vallásról szól, miközben burkoltan az asszimilált, a társadalmat „belülről, rejtőzködve” mételyző és bomlasztó kortárs zsidóról (és elene) prédikál. A következő szakasz már gondolatainak, nézeteinek nyílt hirdetése, elég, ha a tatai plébánia *Historia Domus*-ában tett bejegyzésére, a „billegi zsidóuralom”-ról szóló vagy a zsidóságot a felekezetek közé sem soroló leveleire gondolunk.

Hosszan elemezhetnénk még Klotz Ignácot mint embert is, erre is hozhatnánk számtalan példát, ám a dolgozat terjedelmi korlátai nem adnak erre lehetőséget, és témánkat sem érinti közvetlenül. Amit azonban elmondhatunk, hogy bár a Győri Püspökség által megfogalmazott, s általunk már idézett méltatás szerint, „híveit szerető, csendes munkás”, „melegszívű (...), mindenkor jóságos”⁵⁰ atya volt, a kor jellemzően zsidóellenes gondolkodása és magatartása (legyen az keresztényi vagy politikai) őt is megfertőzte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár névtára.

(<https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/huber-lipot>; utolsó hozzáférés: 2025. március 4.).

Attias, Jean-Christophe – Benbassa, Esther 2003: *A zsidó kultúra lexikona*. Budapest.

Békássy Jenő (szerk.) é.n.: *Komárom és Esztergom vármegyék ujjaépítése Trianon után*. Budapest.

Bibliotheca Emericana 1933: *A Foederatio Emericana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Szövetség alapszabályai*. (Bibliotheca Emericana 3). Budapest.

Csíky Balázs 2013: A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. *Közép-Európai Közlemények* (6.) 4. 79–89.

Fazekas Csaba 2011: Prohászka Ottokár és a numerus clausus. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, 78–105.

Gábor György 2016: Üdvtörténetté hazudott gyűlölet. Az antijudaizmus teológiája. In: Uő: *Múltba zárt jelen, avagy a történelem hermeneutikája*. Budapest, 90–132.

Gábor György 2021: „Részben tájékoztatlanságból, főként azonban rosszindulatból”. Judeofóbia, antijudaizmus, antiszemitizmus – fogalomtörténet és hermeneutika. In: Uő: *A történelem tekintete. Emlékezet és tanúság*. Budapest, 225–260.

Gerevich Tibor – Leopold Antal – Zsembery István (szerk.) 1928: *Magyar Katolikus Almanach*. II. évfolyam. Budapest.

149 [Nn] 1920, 15. (szöveghű közlés)

150 *Litterae C.* 1941: 55.

Gyáni Gábor 2013: Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében. In: Uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 213–232.

Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest.

Huber Lipót 1897: *A Talmúd. Különös tekintettel az Újszövetségre*. Budapest.

Jakab Attila 2013: Fények és árnyak. Katolikus egyházi vezetők, antiszemitizmus és holokauszt a Horthy-korszakban (1920–1944). *Eszmélet* (25.) 99. 101–112.

Jewish Encyclopedia. (<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/12807-rohling-august>)
(Utolsó elérés: 2025. 03. 04.)

Kálmán Attila, dr. – Kövesdi Mónika – Varga Edit 2016: *Emlék-könyv. Tatai emlékművek, emléktáblák, köztéri alkotások, feliratos és faragott kövek adattára*. Tata.

Kepecs József, dr. 1993: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest.

Kepecs József, dr. 1997: *Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) I.* Budapest.

Klotz Ignác 1912: *Rövid szentbeszéd*. Győr.

Klotz Ignác 1928: *A Szentföld. Utleírás*. Tata.

Körmendi Géza 1998: *Tata és Tóváros története a két világháború között*. Tata.

Körmendi Géza 2006: *Történetek Tatáról. Válogatott tanulmányok, cikkek a város múltjáról*. h.n.

Kövesdi Mónika – Kranzieritz Károly – Rabár Ferenc – Schmidtmayer Richárd – Stegmayer Máté 2021: *Mire a falevelek lehullanak... Tata és Tóváros az első világháborúban*. Tata.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Jaurinensis Dimissae anno domini 1916. 1917. Győr.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Jaurinensis Dimissae anno domini 1924. 1925. Győr.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Jaurinensis Dimissae anno domini 1939. 1940. Győr.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Almae Dioecesis Jaurinensis Dimissae anno domini 1940. 1941. Győr.

Luzsénszky Alfonz 2002: *A Talmud magyarul*. (Tizedik bővített kiadás.) Budapest.
(Hasonmás kiadás. Budapest, 2002.)

Magyar Katolikus Lexikon. (<https://lexikon.katolikus.hu/L/Luzs%C3%A9nszky.html>; utolsó hozzáférés: 2025. március 4.).

Mohl Adolf 1909: *Tata plébánia története*. Győr.

Nirenberg, David 2016: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*. Budapest.

[Nn] 1920: Főispáni látogatás. *Egyenlőség* (39.) 51. 15.

[Nn] 1927: Hazajöttek a szentföldi zarándokok. *Magyarság* (8.) 242. 11.

[Nn] 1928: Foederatio Emericana. *Nemzeti Újság* (10.) 145. 11.

Nyíri Tamás 1990: Antiszemitizmus és antijudaizmus. *Világosság* (31.) 5. 345–353.

O'sváth Andor (szerk.) 1938: *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene*. Budapest.

Pelle János 2001: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Budapest.

Rohling Ágost 1882: *A Talmudzsidó. Minden rangu zsidó s kereszténynek megszívlelésül*. (Harmadik kiadás.) Eger.

Sacks, Jonathan 2025: *Szövetség és párbeszéd. Heti olvasnivalók a zsidó Bibliából. Exodus: A szabadulás könyve*. [Budapest].

- Simonik Péter 2017: *Szénporos emlékkavicsok. A zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe Tatabánya elődközségeiben a bányanyitástól a második világháború végéig*. Tatabánya.
- Sipos István, dr. 1918: *Az új egyházi törvénykönyv főbb vonásai és ujításai*. Pécs.
- Stemberger, Günter 2001: *A zsidó irodalom története*. Budapest.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Budapest.
- Szabolcsi Miksa 1907: Kis szelid polémia, melyet indítvány előz meg. *Egyenlőség* (26.) 33. 1–5.
- Szabó Miklós 1995: Vázlat az antiszemitizmusról. *Mozgó Világ* (21.) 8. 3–10.
- Szécsi József 2011: Keresztény antijudaizmus–antiszemitizmus egykor és ma. *Remény* (14.) 3. (<https://remeny.org/remeny/2011-3-szam/szecsi-jozsef-keresztény-antijudaizmus-antiszemitizmus-egykor-es-ma-1/>; utolsó hozzáférés: 2025. március 2.).
- Szűcs József 2019: *Követ kőre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában*. Kocs.
- Szűcs József 2022: „A legszilárdabb talapzat”. *A Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola története 1851–1944*. Tata.
- Talmud Babylonian*. (<https://www.sefaria.org/texts/Talmud>; utolsó hozzáférés: 2025. november 2.).
- Tobler, Felix 2003: A nyugat-magyarországi térség Esterházy hercegi uradalmainak összesítő lélekösszeírása 1840-ből. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 401–412.
- Trachtenberg, Joshua 2014: *Az ördög és a zsidók. A zsidók középkori képe és ennek kapcsolata a modern antiszemitizmussal*. Máriabesnyő.
- Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Zsidó lexikon*. Budapest.
- Ujváry Gábor 1989: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. Adatok a Foederatio Emericana történetéhez. *Levéltári Szemle* (39.) 4. 51–63.
- Zimándy Ignác 1883: *Ébresztő hangok műveltebb katolikus körök számára. Ötödik könyv*. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

GYEL	Győri Egyházmegyei Levéltár
MNL-KEVL	Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára
MNL-OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

PELLE JÁNOS*

Tömeggyilkosság Kőszegen és a „felelősségre vonás”

Az 1939. évi II. törvénycikk alapján létrehozott, a magyar állampolgárságú zsidókat foglalkoztató munkaszolgálathoz hasonló intézmény nem létezett sem a náci Németországban, sem a Wehrmacht által megszállt Kelet-Európában, sem pedig a Hitler szövetségeseiként a Szovjetunióknak hadat üzent országokban. 1940-től 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig, a munkaszolgálatra behívott katonaköteles zsidó férfiak belföldön és a hadművelleti területen egyaránt szolgálatot teljesítettek. Összlétszámuk, a nemzeti kisebbségek tagjaival és a politikailag megbízhatatlannak ítélttel együtt, több százezer főt tett ki. Annak a mintegy 50 ezer zsidó férfinak, akit 1942 nyarán hívtak be, és akit a II. magyar hadsereg tagjaként a Donhoz vezényeltek, szörnyű sors jutott osztályrészül. Ugyanúgy, mint ahogy azoknak is, akik katonai munkásszázadok tagjaként, német alárendeltségben, 1943 júliusától kezdve a szerbiai Borban és környékén rézbányákban és vasútépítésen dolgoztak. Az Ukrajnában és Szerbiában dolgozó munkaszolgálatosokról viszonylag sokat tudunk. Jóval kevésbé ismertek a munkaszolgálatos századok végső megpróbáltatásai. Soruk a nyilas uralom alatt, 1944 novemberétől 1945 márciusáig teljesedett be, amikor már Magyarországon folytak a második világháború harcai.

Avasúton Hegyeshalomra szállított munkaszolgálatos századok tagjai közül azok voltak a szerencsésebbek, akiket egyenesen Bergen-Belsenbe szállítottak más, Budapestről deportált zsidókkal együtt. A német táborban ugyanis ekkor már nagyobb volt a túlélés esélye, mint a Ligetfaluban, Kőszegen, Hidegségen, Balfon, Harkán, Ágfalván, Sopronkeresztúron, Sopronbátfalván, Kópházán, Fertőrákoson, Nagycenken, Hidegségen és más településeken rögtönözve felállított munkatáborokban. Itt olyan ismert írókat gyilkoltak meg, mint az addig „védett” századokban szolgáló Szerb Antal, Halász Gábor vagy Sárközi György. Kőszegen volt deportált K. Havas Géza újságíró és Fenyő László költő is, akik már a tábor kiürítése után haltak meg. Szita Szabolcs *Halálérőd* című könyve, mely megjelenése idején, 1989-ben, felhívta a figyelmet a magyar holokauszt e kevésbé ismert fejezetére, alapjában véve a túlélők vallomásaira (a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, a DEGOB által felvett jegyzőkönyvekre) és töredékes levéltári iratanyagra épült. Nem teszi lehetővé a táborokon belüli viszonyok rekonstrukcióját, ahogy a kapcsolatokét sem, mely a foglyokat öreikhez, a helyi hatóságokhoz és a polgári lakossághoz fűzte.

Az 1944. október 15-ével, Szálasi Ferenc hatalomátvételével kezdődött, és a világháború végéig terjedő időszakban zajlott le a magyar holokauszt. Ekkor mind az áldozatok, mind a gyilkosok többsége magyar állampolgár volt, és a korabeli társadalom felelőssége, illetve előítéletessége még nyilvánvalóbb volt, mint a jóval több embert, mintegy 437 ezer vidéki zsidót érintő tavaszi és kora nyári deportálás idején. A két tragikus eseménysorozat, az 1944 tavaszi és kora nyári és az 1944–1945-ös, egymástól elkülönülten, más politikai és katonai viszonyok között zajlott, sok tekintetben mégis hasonló volt: senki és semmi nem zavarta meg, a lakosság nem tanúsított ellenállást, a külföld pedig közönyösen szemlélte a tragédiát. A későbbi, improvizáltnak nevezhető népiirtás sok tekintetben magyarázatot nyújt a precízen megszervezett előbbire, és megvilágítja a vidéki településeken élő többség viszonyát a zsidó kisebbség tragédiájához. Az 1944. november elejétől egészen 1945. március végéig tartó tömeggyilkosságok áldozatainak többsége már nem a zsidó nők, gyerekek és öregek, hanem a munkaszolgálatos férfiak közül került ki. Ellentétben a kelet-európai tapasztalatok alapján, német precizitással szervezett deportálással, szervezetlen, brutális

* ORCID: 0009-0009-9355-3117.

és sok tekintetben rögtönzött volt, bizonyos tekintetben hasonlított a fővárosi nyilas terrorhoz. Ám ez Budapesten viszonylag rövid ideig tartott, már ellenállásba ütközött és kevesebb áldozatot követelt.

A mai magyar-osztrák határ térségében az SS, illetve a Sondereinsatzkommando csak „mellék-szereplő” volt, a szervezeti kereteket a térségben a Délkeleti Falat, illetve a Birodalmi Véderődöt (Südostwall, Reichsschutzstellung) építtető Wehrmacht biztosította. Bár a háborúnak ebben az utolsó, zűrzavaros szakaszában is Eichmann és bécsi munkatársai gondoskodtak a zsidók szállításához szükséges vasúti szerelvényekről, a „végső megoldás” ekkor már nem szerepelt a náci Németország politikai céljai között. A mintegy húsz-harmincezer áldozat részben az alultápláltság, a fertőző betegségek, a hideg és a kimerültség következtében halt meg, részben pedig azért, mert az SS-ekből álló őrség, illetve a helyi lakosság soraiból toborzott nyilas önkéntesek agyonverték, illetve agyonlőtték őket.¹

A polgári lakosság nem csak Magyarországon vett részt a zsidók legyilkolásában. Ugyanez történt a balti országokban, Lengyelországban, Nyugat-Ukrajnában, Romániában, Horvátországban a háború elején, 1941-ben. Figyelemre méltó viszont, hogy nálunk a világháború utolsó évében került rá sor, amikor már minden józanul gondolkodó ember számára nyilvánvaló volt, hogy a hitleri Németország katonailag alulmarad a szövetségesekkel szemben. Az antiszemita bűnbakképzés és a cinikus politikai uszítás még az utolsó hónapokban és hetekben, a nyilvánvaló összeomlás küszöbén is felszínre tudta hozni és tettekre tudta váltani a legdurvább és legpusztítóbb emberi ösztönöket.

A nyugat-magyarországi helyszínek közül Kőszeget emeljük ki, és vizsgáljuk részletesebben, mégpedig két okból. Egyrészt azért, mert eddig ismeretlen dokumentumok állnak rendelkezésünkre, melyeket a történészek a városban történt tragikus eseményekkel kapcsolatban eddig nem hasznosítottak. Új levéltári forrás annak a rendőrségi vizsgálatnak, majd pernek az anyaga, melyet, dr. Rubányi Imre, a legnagyobb kőszegi munkatábor deportált orvosa ellen indítottak 1945 augusztusában. Kőszeg azért is érdekes, mert az ottani tragédiának volt egy tragikus epilógusa is. Erre a szomszédban, de már Ausztriában, Rechnitzen (Rohonc) került sor, ahol Batthyány Margit grófnő birtokán, 1945. március 23-ról 24-re virradóra, száznyolcvan, más források szerint kétszáz, vasúton átszállított magyar zsidó munkaszolgálatost mészároltak le. A tragikus eset viszonylag ismert, történetileg és irodalmilag feldolgozott, szabadtéri múzeumnak beillő emlékmű is megőrökíti.

Kőszeg a második világháború utolsó hónapjaiban, Sopronnal és Szombathellyel együtt, a nyilas kormányzat központja volt. A náci Németország utolsó szövetségese, Szálasi Ferenc „nemzetvezető”, egy ideig a város környékén, Velemben, egy lefoglalt villában lakott, és 1944. december 29-től 1945. március 12-ig az itt kialakított óvóhelyen őrizték a Szent Koronát is. Kőszeg, Szombathely és Sopron térségébe (ezt a nyilasok Gyepű II-nek nevezték) több mint százezren menekültek az előre nyomuló szovjet hadsereg elől. Kőszeg lakosságát ebben az időben legalább a duplájára duzzasztották a háborús menekültek. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint 10321-en laktak a városban, viszont 1944 decemberében a menekültekkel, a betelepítettekkel és a zsidó internáltakkal együtt 21.778 főre szaporodott a népesség. Ebből a magyar katonaság 1600 fő, a német katonaság 523 fő, a

¹ A nyugat-magyarországi holokauszt áldozatainak húsz-harmincezres száma becsült adat. Ennél kisebb szám egyetlen szerzőnél sem fordul elő, mások harminc-negyvenezerre becsülik az emberveszteséget, a hegyeshalmi „halálmenetek” áldozataival együtt. De még a kőszegi áldozatok számát sem lehet pontosan megállapítani. A hivatalos veszteségadat 2500 fő, ami, ha elfogadjuk, hogy mintegy 5000-en voltak a két nagyobb táborban és más kisebb szálláshelyeken, azt jelenti, hogy Kőszeg minden második munkaszolgálatos élte túl. Tolnai László *Kőszegi végállomás* (Budapest, 1947) című visszaemlékezésében 1000–1500 halottat említ, a helybeliek 800-ra becsülték az áldozatokat. Gyöngyös Endre, a város polgármestere, 1945. június 15-én, kb. 2000 megölt zsidóról beszélt. Azokat, akik életben maradtak, a németek a szovjet csapatok közeledtekor vasúton elszállították, illetve gyalogmenetben hajszolták Németországba. Ahogy erről Hruza Judit beszámolt, 1945. április hetedikén, Eisenarz mellett, az őreik, hogy „megszabaduljanak tőlük”, egy szűk szurdokban vagy negyven percig lövöldöztek a foglyokra, és itt mintegy ötszázan haltak meg. Az ausztriai halálmenetről *Alles Sweigen!* (Mindenki hallgasson!) címmel 1993-ban dokumentumfilmet forgattak. A Michael Zuzanek által rendezett filmben, amit később a Magyar Televízió is bemutatott, Hruza Judit is szerepelt. A túlélők végül Mauthausenbe, Gunskirchenbe és melléktáboraikba jutottak, ahol kicsi volt az esély az életben maradásra. Így a kőszegi deportáltak közül legfőljebb 800-an, 1000-en érték meg a felszabadulást. Vagyis legjobb esetben csak minden ötödik vészelte át a megpróbáltatásokat. Ez az arány érvényes az összes munkaszolgálatosra és civilre is, akiket a Józsefvárosi pályaudvaron kerítettek hatalmukba a nyilasok, és Nyugat-Magyarországra kerültek.

HM Vezérkar 750 fő, a Fővezérség 600 fő, a Nemzetvezető katonai irodája 350 fő, a miniszterelnökség 700 fő, zsidó munkaszolgálatos 5000 fő.²

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a nyugodt, a kormányzóhoz hagyományosan hű kisvárosban, 1944 végére, nagy számban jelentek meg radikálisan nacionalista és antiszemita emberek, akik Horthyt a sikertelen „kiugrás” után árulónak tartották. Köztük volt többek között, Hubay Kálmán is, a nyilasok legtehetségesebb, szónokként is meggyőző politikusa, akinek kőszegi megjelenéséről Székely László apátplébános is beszámol feljegyzéseiben.³

Az újonnan érkezett nyilasok egy részétől nem volt idegen a körülzárt Budapestről ismert messiánisztikus-apokaliptikus gondolkodás, a „győzelem vagy halál” bosszúvágyó fanatizmusa, mellyel a kőszegi elvbarátaikat és a hozzájuk csatlakozó fiatalokat is megfertőzték. Azt, hogy Kőszeg központi szerepet játszott a tragikus eseményekben, a város akkori polgármestere is elismerte. Gyöngyös Endre, a nyilasok által leváltott, majd a háború vége után a tisztségébe visszahelyezett polgármester 1945. június 15-én elhangzott beszédében ezt mondta:

„Szomorú szívvel kell megemlítenem azt is, hogy Kőszegre hoztak több ezer zsidót. Szomorú szívvel, azért, mert emiatt ha még nem is, de hamarosan városunk országos botrány központjába fog kerülni, mert kb. 2000 zsidót, mondjuk meg magyarán, gyilkoltak meg itt. Ezek itt vannak eltemetve és ha katyni esetből világhírű botrány lett, úgy ebből is legalább országos botrány lesz.”⁴

Mi volt az, amit a nyilasok által „zsidó barátsággal” vádolt kőszegi polgármester botrányának nevezett? Tanulmányom ezt a kérdést próbálja megválaszolni.

Kőszegen, ahogy másutt is, a zsidó munkaszolgálatosok elpusztításának eszköze a „munka által való megsemmisítés” volt. Hitler az ellene végrehajtott, de megghiúsult merénylet után adott parancsot a Birodalmi Védőállás és az ennek részét alkotó, katonailag értelmetlen, Délkeleti Fal építésére. Ahogy Szita Szabolcs *Halálerőd* című könyvében megállapította:

„A kivitelező törzseket a Wehrmacht adta, a tényleges kiépítést és a szakaszok erősítésének sorrendjét azonban túlnyomórészt a náci pártszervek befolyásolták és irányították. Az őrszemélyzet, a sáncmunkások rendelkezésére bocsátása, szállásuk biztosítása gyakorlatilag kizárólag a pártszervek hatáskörébe tartozott. Ezek azonban sokszor nem katonai, hanem 'nemzeti szocialista' szempontok szerint ügködtek.”⁵

A Szálasi Ferenc vezette, Kőszegen berendezkedő nyilas kormányzat is mindenekelőtt politikai kérdésnek tekintette az építkezést. Miután az egész ország hadműveleti területté vált, a Magyar Királyi Honvédség fegyveres alakulatainak a németek parancsoltak, és ők látták el a velük együtt harcoló magyar katonákat. Viszont a munkaszolgálatos századok, melyek a Délkeleti Falat építő Wehrmacht utászparancsnokságai által kijelölt terepszakaszokon dolgoztak, nyilvántartási és adminisztratív szempontból a honvédséghez tartoztak. Ellátásukról és elhelyezésükről az önkormányzatoknak, illetve a helyi politikai szervezeteknek kellett gondoskodniuk. Így a munkaszolgálatos századok sorsa legalább annyira függött a német, mint a magyar szervektől. Minden munkaszolgálatost Nyugat-Magyarországra küldtek: a Kárpátaljáról és a Felvidékről visszavont muszos századokat, és Budapestről legalább tizennégy, bevagonírozott századot, köztük a „svéd védetteket”, akik addig csak belföldön dolgoztak. Vagonokban szállították és csoportokban, gyalog hajtották őket a határ felé, úgy, mint Radnóti Miklóst és társait. A munkaszolgálatosokhoz csatlakoztak azok a sáncásásra alkalmasnak minősített zsidó polgári személyek, köztük nők is, akiket a térségbe irányítottak.

A feltételek adottak voltak a népiértáshoz. Mindenekelőtt az áldozatok: a meneteléstől és az addig átélt viszontagságoktól legyengült, rosszul táplált, téli ruházattal nem rendelkező tömeg, melynek egy része eleve alkalmatlan volt a nehéz fizikai munkára. Az egyre hidegebbre forduló időben, ahogy ezt előre lehetett látni, fertőző betegségek, főként tifusz és vérhas, törtek ki a kényszermunkások között, akiket gyalázatosan élelmeztek.

2 Az adatok forrása Bakay 2002: 314.

3 Hoósné-Pál-Rétfalvi (szerk.) 2015: 277.

4 Horváth-L. Kiss 2015: 5.

5 Szita 1989: 93.

„Mire a lerongyolódott, fizikailag legyengült munkaszolgálatosok Nyugat-Magyarországra értek, munkaképességük a minimumra csökkent. A Harmadik Birodalom, bármilyen méretű munkaerőhiánnyal küzdött is, a szinte minden komolyabb munkavégzésre képtelen munkaszolgálatosokat, férfiakat és nőket nem akarta átvenni. Ágfalván, Harkán, Balfon, Sopronbánfalván és más községben, pontosabban a községtől távol helyezték el ezeket a szerencsétlen emberroncsokat – minimális higiéniai feltételeket is nélkülöző, emberi tartózkodásra alkalmatlan táborokban.”⁶

1944. november elejétől kezdve vasúton érkeztek Kőszegre a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozott munkaszolgálatosok, négy-öt napi, szörnyű utazás után. Legalább öt helyen (a sörgyárban, a Czeke-féle téglagyárban, a városi téglagyárban, a Wechter-féle fenyőmag pergető üzemben és a Weidl-malomban) „szállásolták el” őket. A legtöbbet a sörgyár főépületében, majd a területén emelt barakkokban, illetve sátrakban. Előbbieket sem lehetett rendesen fűteni, hát még az utóbbiakat. Innen hajtották ki őket földmunkára. A foglyokra belső, éjjeli, és külső, nappali, fegyveres őrség vigyázott. Az utóbbi tagjai a „brigádokat” vezető, zsidó származású kápók (jupók) közreműködésével munkára kényszerítették a foglyokat, úgy, mint Auschwitzban. A külső őrközpontok lehetetlenné tették, hogy a helyi lakossággal érintkezzenek. Szálasi honvédelmi minisztere, Beregfy Károly, körrendeletben utasította a helyi szerveket arra, hogy hermetikusan szigeteljék el a munkaszolgálatosokat, nehogy kiegészítő táplálékhoz jussanak. Ebben leszögezte:

„Magyarország területén még mindig dolgoznak zsidó munkasalakulatok. Felváltásuk folyamatban van. A zsidó munkaszolgálatosokkal való érintkezést, úgy katonai, mind polgári egyének részére megtiltom! A honv. alakulatok pk.-ait, közig.-ban működő pk.-okat, valamint a közig. hatóságokat utasítom, hogy parancsom végrehajtását a legszigorúbban ellenőriztessék. Gyepű II, 1945. évi január 21-én.”

Ezt a parancsot ismételte meg Endre László, a hadműveleti területek polgári közigazgatási biztos, aki a Sztójay-kormány vidéki deportálásokat végrehajtó belügyi államtitkára volt, Győr megye főispánjához írt, január 27-én kelt, Velemben feladott táviratában is.⁷

Arról, hogy pontosan mi zajlott a kőszegi munkaszolgálatosok táboraiban, képet nyerhetünk annak a népbíróági pernek az anyagából, melyet Budapest Főváros Levéltára őriz a XXV.1.a 2380/1945. jelzettel. A dosszié dr. Rubányi Imre, a sörgyári tábor deportált „főorvosa” perének dokumentációját, a Népbíróság 2380/45 számú tárgyalásának jegyzőkönyvét, az ügyben tett tanúvallomásokot és más dokumentumokat tartalmaz. Mai fejjel nehéz elképzelni, milyen alapon vádolt meg a kommunisták által megszervezett és működtetett politikai rendőrség egy, a korabeli rendeletek alapján zsidónak minősülő, és ezen az alapon munkaszolgálatra kötelezett, majd Kőszegre deportált orvost „háborús bűncselekmények” elkövetésével. Pedig ez volt a vád, ami a Népbíróság felállításáról szóló, 81/1945. M. E. számú rendelet 11-ik és 13-ik paragrafusára épült. A népbírószakbizottság feltételezte, hogy Rubányi doktor együttműködött a tábor parancsnokával deportált társai elpusztításában, és ezért háborús bűnös. Mégis, ennek az abszurd pernek az iratai teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk a kőszegi tábor belső viszonyait, és megkíséréljük választ adni arra a kérdésre is, hogy valóban működött-e gázkamra Kőszegen, ahogy ezt több túlélő is, egybehangzóan állította a DEGOB által felvett jegyzőkönyvekben.

Mindenekelőtt bemutatom a háborús bűnösként letartóztatott dr. Rubányi Imrét. Személyi adatai szerepelnek a kihallgatása során felvett jegyzőkönyvben. Apja dr. Rubányi Adolf Béla, anyja leánykori neve: Kohn Borbála. Született 1906. február 14-én, nős, felesége neve: Bernhardt Aranka. Vallása: római katolikus. Foglalkozása: belgyógyász-szakorvos. Vagyoni viszonyai: a Budapest XII. Krisztina krt. 63. sz. ház fél részének tulajdonosa. (Ez egyben a lakcíme is.) Más forrásokból kiderült, hogy az apja körzeti orvos volt Budapesten, a Vízivárosban. Öccsét, dr. Rubányi Pált, Borba deportálták, ahol a „második transzporttal” szabadult fel 1944 októberében. Ő később a budapesti I. számú Sebészeti Klinika és az Országos Sebészeti Intézet igazgatója lett. Munkásságát Kossuth-díjjal és más magas kitüntetésekkel ismerték el a hatvanas és hetvenes években. Imre tehát igazi orvosdinasztiába született 1929-ben. Budapesten kapta meg orvosi diplomáját, ezután

6 Karsai (szerk.) 1962: I. kötet, 95.

7 Uo., II. kötet, 672–673.

1933–1934-ben I. Belklinika (Herzog-klinika, Üllői út 78.) díjtalan gyakornoka volt, belgyógyász-röntgenológusként, majd 1935-től 1938-ig az OTBA orvosa.⁸

A Magyar Orvosi Kamara 1942-es évkönyve már csak azt említi, hogy szakterülete a „bélbetegségek és a sugaras eljárások”, munkahelyéről, ahonnan a származása miatt elbocsáthatták, nem szól. A Népbíróságok Országos Tanácsa, 1947. május 22-én, „alaki semmisségi okból” megsemmisítette a budapesti népbíróság, mint elsőfokú bíróság, elmarasztaló ítéletét, és a vádlottat felmentette a háborús bűntett vádjára alól. Dr. Rubányi Imre ekkor átvette 1947-ben meghalt édesapja orvosi körzetét a Vízivárosban, és a továbbiakban végig dolgozott. Gyermeke nem volt, infarktuszban halt meg 1965-ben, Bécsben, ahova turistaként utazott.⁹ A gettóba, majd koncentrációs táborokba került, illetve a munkaszolgálatot teljesítő zsidó (vagy származásuk alapján annak minősülő) orvosok helyzete sok tekintetben különleges volt, eltért a többségétől.

A túlélők egyike, aki később maga is orvos, pszichiáter lett, tizennyolc évesen figyelte későbbi kollégái tevékenységét a pokoli körülmények között. Hruza Juditot Budapestről, a KISOK pályáról, vitték el 1944. október végén, és a „Bécsi úti halálmenettel” gyalogolt Kőszegig. Négy hónapot töltött a sörgyári táborban, napközben tankcsapdákat ásott a fagyott talajban, „igencsak alacsony hatékonysággal”. Ő számolt be egy fiatal, deportált orvos, és egy SS őr tragikusan végződött konfliktusáról.

„Egy másik hősről, Kőszegen, egy fiatal orvos volt, akinek nem emlékszem a vezetéknévére. Mindenki csak Lacinak hívta. Egy fagyos reggelen az őrk Appelra hajtották az embereket. Laci a sátrában egy maga eszkábálta műtőasztalt állított fel, melyen éppen egy fogolytársának az elüszkösödött lábát csonkolta. Az SS-legény rákiáltott, hogy azonnal vonuljon ki a létszám-ellenőrzésre, mire azt felelte, hogy »most nem tudom abbahagyni, elvérezhet a beteg.« »Választhatsz: – mondta játékosan az őrk – vagy azonnal jelentkezel Appelra és akkor életben hagylak, vagy befejezed a műtétet és utána agyonlőlek.« Az orvos még csak fel sem nézett. Befejezte a műtétet és bekötözte a sebet. Az SS-katona türelmesen nézte, és amikor mindez megtörtént, ráemelte a pisztolyát és fölé lőtte.”¹⁰

Ahogy ez dr. Rubányi Imre kihallgatásából kiderül, a politikai rendőrség detektívje, Horváth György, képtelen volt felfogni a deportált, és elpusztításuk előtt átmeneti haladéokban részesült orvosok dilemmáit. Mivel a kihallgatás, majd a lefolytatott per alapvetően a koncepciók vád bizonyítására irányult, csak a rögzített tanúvallomások részletei derítenek fényt a kőszegi tábor belső viszonyaira, illetve arra, hogy kit terhel a felelősség a munkaszolgálatosok sorozatos elhalálozásáért. A jegyzőkönyvet 1945. augusztus 3-án vették fel a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztályán.¹¹

Dr. Frankl Zoltán fogorvos-műtősebész, Rubányi beosztottja, ezt mondta el a politikai rendőrségen:

„1944. nov. 28-án vagonírozta be a Józsefvárosi pályaudvaron és december első napjaiban érkeztem Kőszegre, ahol a sörgyári internálótáborba kerültem. Kezdetben dr. Bartha Zsigmond lett a tábor főorvosa, míg a fogorvos-sebész teendőket én láttam el. Dec. végén az orvosok nagy része a téglagyárba került, mert a sörgyár épületét a Volksbundisták részére ki kellett üríteni. Tekintettel azonban arra, hogy így a sörgyáriak ambulancia nélkül maradtak, s az operált betegek nem részesültek ellátásban, a sörgyáriak megkérték a táborparancsnokot, hogy három orvost hívjon vissza és az ambulanciát állítsa fel. Név szerint dr. Bartha, dr. Frankl és dr. Újlaki lett kijelölve. Mikor azonban a német kiküldött átjött az orvosokért, dr. Újlaki nem volt ott, ellenben dr. Rubányi ott feküdt betegen, mert néhány nappal előbb a nyilasok olyan súlyosan megverték, hogy bordatörést és agyrázkódást szenvedett, így tehát mivel az őrk három orvost akart átvinni, ő lett a harmadik. A sörgyárban aztán a lágerparancsnok negyedik orvosnak őt is ott tartotta. Kezdetben a sebész munkáknál asszisztált, a műszereket és a kötszereket hordozta barakkról-barakkra vagy a szabad ég alatt segített a fogorvosi és sebész beavatkozásoknál szerényen és szorgalmasan. Az egyik napon a lágerparancsnok megbízta a betegek összeírásával és ettől kezdve fokozatosan ő lett a láger-parancsnok tanácsadója és bizalmasa.”¹²

⁸ Forrás: Magyarország orvosainak évkönyve és címtára. Budapest. 1930–1936. évi kötetek.

⁹ Rubányi Imre unokaöccsének szíves közlése.

¹⁰ Hruza 2002: 81.

¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), APR 319 V–92582.

¹² Fővárosi Levéltár XXV.1. a V-92582, Nb. 2380/1945.

Dr. Rubányi Imre a bíróság előtt elmondta, hogy a nyilasok a téglagyári internálótáborban megtámadták.

„Kezdetben, mint a többi férfi, én is sáncmunkára jártam ki. Dec. 30-ig tartott ez az állapot, amikor az ugyancsak Kőszegen lévő téglagyári internálótáborba helyeztek át, sokadmagammal. Ennek a tábornak nagyon rossz híre volt, magunk között Vernichtungslagernek hívtuk. Nem tudom biztosan, hogy miért történt az áthelyezés, azt beszélték, hogy a Volkssturm vette igénybe a sörgyári épületet. Dec. 31-én a latrinára menet két nyilas minden ok nélkül összevert, úgyhogy három hétig gyógyuló sérüléseket szenvedtem. Közben a sörgyárban három orvost visszakértek, név szerint: dr. Bartha Zsigmondot, dr. Frankl Zoltánt és dr. Újlaki Zoltánt. Mikor 1945. január 3-án a német kiküldött az orvosokért jött, dr. Újlaki sáncmunkán volt, mivel pedig én még mindig betegeskedtem, orvostársaim ajánlására beugrottam harmadiknak.”

Itt merül fel a kérdés: pontosan kik verték az elcsigázott, legyengült és beteg munkaszolgálatosokat? Dr. Frankl szerint Rubányit nyilasok bántalmazták, akik szabadon garázdálkodtak a táborban. De ott a Volksbund tagjai is szabadon járkáltak. Fischer Róbert vallomásában, mely terhelő Rubányi doktorra nézve, ezt állította:

„A tábori őrséget belső körletben az SA. emberek és a politischer leiterok adták, míg a külső körletben a kőszegi nyilasok teljesítettek szolgálatot. Később teljesen a németek vették át az őrséget. A férfiakat futóárók-ásással foglalkoztatták, míg a nők a konyhai munkát végezték. A tábor egészségügyi ellátását a deportáltak közül kikerült orvosok látták el. Az orvosok két csoportra oszlottak, az egyikhez tartoztak azok, akik kijártak a dolgozókkal, míg a másik csoporthoz tartozók állandóan benn voltak a táborban. Az utóbbiak közé tartozott dr. Rubányi is, aki főorvosi megbízatásban vezette a tábor egészségügyi szolgálatát.”

Dr. Endre Pál, az első betegszázadhoz beosztott másik orvos szerint:

„A tábor őrségét eleinte nyilasok látták el a németekkel együtt, de később teljesen vegyes német keret-legénység vette át az őrséget.” Lezsák Sándor túlélő azt állította, hogy 5000 ember volt a sörgyári internálótáborban és „az őrséget eleinte nyilasok látták el, majd később Volkssturmisták és SA emberei vették át a szolgálatot.”

Megjegyzendő, hogy ebben a határszéli térségben az emberek túlnyomó többsége beszélt magyarul és németül is, és az érdekeinek megfelelően állt be abba a szervezetbe, melytől előnyöket remélt. Így aki addig nyilas volt, minden további nélkül beléphetett a SA-ba, az SS-be és a Volkssturmba is. És hogy még nehezebb legyen megállapítani, kik végeztek a betegségtől szenvedő, és az éhezéstől legyengült munkaszolgálatosokkal, a német Todt munkaszervezet lengyelül beszélő tagjai is jelen voltak Kőszegen.

Ki rendelkezett a munkaszolgálatosok áthelyezéséről, illetve a külső és belső őrség cseréjéről? Kőszegen 1945 első hónapjaiban „kettős hatalom” állt fenn, azaz a német katonai parancsnokság és a magyar polgári hatóságok, vagyis a nyilasok egyaránt intézkedtek.

„A kőszegi német állásépítési szervezet magasabb parancsnoksága (Gau Niederdonau Stellungsbau Abschnitt Süd) Oberpullendorfba (Felsőpulya) települt. Kőszegi építésvezetősége (Stellungsbau Unterabschnitt Güns, valamint az OT Einsatz Ungarn Kőszeg) 1944 novemberében már működött.”¹³

A munkaszolgálatosok sorsáról a helyi politikai vezetők és a német munkáltatók együtt döntöttek. De kik hajtották végre a parancsokat Kőszegen? Több forrás megerősíti, hogy a sörgyári és a téglagyári tábor személyzete német volt, de a magyarok közül kerültek ki a külső őrség tagjai. Többségük 14–16 éves, nyilas propagandától fertőzött fegyveres suhanc, olykor kirendelt „diáklevente” volt. Hányan voltak közöttük a helybeliek és hányan az ideiglenesen a városban lakó menekültek? Feltehető, hogy a kényszermunkások külső és a belső őrsége közötti határvonal idővel elmosódott, és az önként jelentkezők részt vettek a teljesen legyengült foglyok likvidálásában.

Kőszeg apátplébánosa, Székely László, a Fő téri „Jézus szíve” templomban naplót írt, lelkiismeretesen vezette a *Historia Domus*-t. Nyomtatásban is kiadott, forrás értékű feljegyzéseiből¹⁴ kitűnik,

¹³ Szita 1989: 173.

¹⁴ Hoósné-Pál-Rétfalvi (szerk.) 2015.

tisztában volt a munkaszolgálatosok kétségbeejtő helyzetével, és együtt érzett, legalábbis a katolikus hitre áttértekkel.

„1944. november 27. Kb. kétezer zsidót hoztak a napokban Kőszegre. Pár napon át voltak bezárva a levegőtlen teherkocsikban. Elalélva vánszorogtak ki, állítólag »hős lelkű« nyilasaink rúgásokkal is segítették őket a leszállásban. Szakmáry, a bencés gimnázium tornatanára fanatikus nyilas. A zsidók őrzésével megbízott diákokat állítólag így oktatta ki: »Ha a zsidó szabotál, lelövöd; ha szájaskodik: lelövöd; ha nem dolgozik: lelövöd.« Első napon már lelkendezve közölte, hogy a sörgyárba telepített zsidók közül már hat elpusztult. A városban az a hír terjeng, hogy vérhas és tifusz dúl köztük. Ebből csak annyi lesz igaz, hogy a kiéheztetett és legyöngült gyomrok nem bírják az ételt, és így sokan diaréával megbetegedtek. Bozsokra is szállítottak állítólag 1500 zsidót, eközben egy férfi (mert nők is vannak köztük) kidőlt, mire egy német katona háromszor belelőtt, s holtnak véelve ott hagyta. Egész éjjel ott feküdt a sárban, reggel felé egy arra hajtó szekér gazdája felszedte, s a kórházba szállította. Most kéri megkezesztelését, felgyógyulásához nincs remény.”

„Ma elmentem a nyilas pártirodába az internált zsidók érdekében, akik közül a katolikusokat lelki vigaszban óhajtanám részesíteni, gyóntatni, áldoztatni. Ők elvben semmiképpen nem akarják elismerni, hogy egy zsidó keresztény is lehet, de abban állapodtak meg, hogy nem akadályozzák meg, ha a Lagerkommandanthoz megyek az ügyben.”

December 1.

„Prah Maxival mentem ki a sörgyárba az ottan internált zsidó származású katolikusok gyóntatására. A parancsnok – egy dühös kis ember – kurtán, durván elutasította kérelmünket, mindjárt nyúlt is a pisztolya után. Szégyenszemre elkullogtunk. Szerencsésebbek voltak Tóth és Tibor káplánjaim, ők a téglagyárba mentek, amelynek téglával borított padlásán laknak az internáltak. Parancsnokba nem ütköztek, diákgyerekek pótolták az őrséget. »Töletek nem félünk« – mondta Tóth Gyuri és behatoltak. Egy patikus bölcsen szólt a zsidókhoz. Csupán vallási dologról van szó, más ügyben a papok segíteni nem tudnak. Aki szentségekre vágyik, most itt az alkalom. 45 katolikust meggyóntattak. Másnap Tóth Gyuri ment áldoztatni őket. Hullákon, hányadékokon, ürülékeken gázolva jutott egyik hívőtől a másikhoz.”¹⁵

Székely László feljegyzéseiből kitűnik, hogy Kőszegen, attól fogva, hogy a munkaszolgálatosokat odaszállították, intenzív uszítás folyt a zsidók ellen, akiket senki sem ismert, mert Budapestről és az ország más vidékeiről származtak. Tizenennyolc évesnél fiatalabb helyi diákok, leventék őrizték őket, akiket fegyverrel láttak el. Ez a helyzet azért volt életveszélyes, mert közben a határ menti katona- és iskolavárosban, a politikai rendezvényeken és a helyi sajtóban is felerősödött az uszítás. Ami radikalizálta és ingerültté tette a zsidóellenes előítéletekkel eleve átitatott helyi közvéleményt. Attól kezdve, hogy Magyarország belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a tanárok és a leventeoktatók Kőszegen is elmondták a fiataloknak, hogy Magyarország nem hagyományos, hanem ideológiai háborút visel, melyben a legfőbb ellenségnek a zsidókkal azonosított kommunisták számítanak. A zsidókat felsőbbrendű, természetfeletti szörnyekként festették le, és a nyilas propaganda azt is világossá tette: senkit nem vonnak felelősségre azért, ha megöli őket. Ugyanakkor a nyilasok körében élt az a hiedelem is, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat túszként fel lehet használni. Röplapjaikon már 1944 tavaszán azt indítványozták, hogy amerikai repülőtémadások megelőzésére zsidókat telepítsenek a célpontok köré, ez majd megakadályozza a bombázást. Szálasi és kormánya, 1945 januárjában, komolyan tárgyalta azt a javaslatot, hogy a Szovjetunióban fogságba esett magyar katonákat zsidó munkaszolgálatosokra kellene kicserélni. Más forrásokból rekonstruálni lehet, hogyan viszonyult az „átlagos kőszegi” a munkába menő, vagy onnan jövő zsidó munkaszolgálatosokhoz, akikkel, bár a táborukban nem járt, találkozott az utcákon.¹⁶ Ahogy Kunt Gergely egy korabeli napló feldolgozásával készült tanulmányából kiderül,¹⁷ a korabeli emberek viselkedését legnagyobb mértékben a „passzív alkalmazkodás” jellemezte. A többség meggyökeresedett zsidóellenes előítéletekkel rendelkezett, ugyanakkor nem vett részt a zsidók üldözésében, nem értett egyet az elpusztításukkal. Ez volt a

¹⁵ Uo., 268–269.

¹⁶ A zárt alakzatban menetelő, vagy inkább vánszorgó munkaszolgálatosok képe többször is megjelenik Agota Kristof *A nagy füzet* című, franciául írt, regényében, mely érzékelteti azt a tébolyult, egyszersmind nyomasztó hangulatot, mely a városban uralkodott. A nemzetközi sikert aratott regényből Kőszegen forgattak játékfilmet.

¹⁷ Kunt 2015.

felfogása annak az asszonynak is, akinek 1944 utolsó hónapjaiban vezetett fiatalkori naplóját egy szociális otthonban találták meg a halála után. A történész megváltoztatta a nevét, és az ő korabeli feljegyzései alapján elemezte a mélyen vallásos fővárosi lány zsidókról vallott nézeteit.

„Margit bipoláris társadalomképe alapján az egyenlőtlen tulajdonviszonyok voltak azok, melyek megváltoztatását elfogadta a zsidósággal szemben jogosnak. Ám a fizikai megsemmisítésüket nem tudta elfogadni. A nyilasok iránt érzett ellenszenvét csak növelték a brutalitásukról hallott hírek, amelyek valóságtartalmát soha nem kérdőjelezte meg. Ezek bizonyították számára a nyilasok hitetlenségét is, hogy valójában nem keresztények. Sőt, Margit azt gondolta róluk, hogy amennyiben hosszabb ideig maradtak volna hatalmon, akkor a római katolikus vallást is betiltották volna.”⁸

Mégis, ez a mélyen katolikus fiatal lány „sztereotípiáiban a zsidókat mind gazdagnak és tehetősnek látta, ellentétben a szegény és kiszolgáltatott csoporttal”, a keresztény magyarokkal, magát pedig köztük sorolta. Ezért a zsidókat sújtó szankciókat alapjában véve jogosnak gondolta, csak a közvetlen közletről szemlélt fővárosi nyilas terror hatására ébredt benne együttérzés. Kőszegen, ahol a kegyetlenségek és gyilkosságok a gondosan őrzött táborokban, illetve a városon kívüli munkaterületeken történtek, a mélyen hívő, és a válságos időkben az egyházban lelki támaszt kereső lakosság többsége legfeljebb annyira lehetett empátikus, mint a fővárosi naplóíró.

Tanulságos az 1939 januárjától 1945. március végéig megjelenő *Kőszegi Hírek* című újság, mely 1944. december harmadikától nyilaskereszttel a fejlécén jelent meg. Ez a „keresztény, nemzeti, politikai hetilap” persze már jóval ezt megelőzően a radiális nacionalista jobboldal orgánuma volt. Április 23-i számában „Gyermekgyilkos hadviselés – Óvd gyermekedet a talált játéktól!” című cikkben terjesztette a hírhedt hisztériát az amerikai repülők ellen. Július 11-én tudósított Jaross Andor „országos eseményre emelkedett” beszédéről, július 23-án pedig közölte dr. Görgényi Géza városi főjegyző „Győzelem vagy halál!” című cikkét. Július 23-án Bárdossy László mondott beszédet, abból az alkalomból, hogy átvette a kőszegi körzet képviselői mandátumát. A hetilap 1945. január 13-i számában tudósított a kőszegi Nyilaskeresztes Párt „impozáns” nagygyűléséről. Itt a „végsőig való” kitartás mellett a „zsidó téma” is előkerült, és bizonyára a munkaszolgálatosokra való tekintettel hirdették meg újra a harcot a zsidóság ellen. Január 20-án jelent meg a lapban Pándy László írása, „A gójok legjobbját öld meg!” címmel, mely arról értekezett, hogy a zsidóság a világ legvérszomjasabb népe. A vegytiszta vérvádas uszítás szellemében szónokolhatott a gyűléseken Seper Ferenc városi pártvezető is. Valószínű, hogy fanatizált hallgatóságából mindig akadtak néhányan, főleg a Pestről idemenekült nyilasok közül, akik az örök készséges közreműködésével bementek a téglagyári vagy a sörgyári táborba, és „bosszút álltak” a lábukon alig álló zsidókon.

„Száncására jártunk, a munka reggel 6-tól 4-ig megszakítás nélkül tartott. Eleinte SA katonák őriztek a munkánál, éjjel pedig a kőszegi leventék. Ezek rettenetesek voltak, ha valaki a bajtársaink közül kiment este a szükségletét elvégezni, azt különböző kínzások formájában elintézték. A latrinába dobták vagy egész egyszerűen lelőtték. Minden éjjel több halottunk volt. Napi ételmünk 450 dkg kenyér és 6 deci leves volt. Később a nappali SA őreket felváltották a MSD emberei, ezek politikai horogkeresztes szalaggal ellátott civilek voltak, akiknek fegyverük ugyan nem volt, de annál többet használták a botjukat. Sokszor csak úgy szórakozásból végigverték az egész társaságot és ilyenformán nem egy áldozatunk volt. Ezek határ menti svábok voltak, akik magyarul is tudtak.”⁹

És ha nem ment uszítással, „meggyőzéssel”, a nyilasok attól sem riadtak vissza, hogy erőszakkal vegyék rá a helyi fiatalokat a kegyetlenkedésre, ahogy ez a Kőszeghez közel eső Bozsokon történt. Itt

„a leventéket a németek és a nyilasok a zsidók őrzésére és kísérésére kényszerítették. Első időszakban a leventék a helyzethez képest humánusan viselkedtek a rájuk bízottakkal, beszélgettek, sőt vigasztalták őket. Ekkor a nyilasok azokat a leventéket, akik szóba álltak a zsidókkal, a műszak lejártával megverték a helyi tűzoltószertárban. Megfenyegették a szerencsétleneket, hogy a zsidók közé vetik őket. Ezek után a leventék igyekeztek közönyös parancsvégrehajtóként viselkedni. Akadt sajnos néhány olyan levente is, aki a fenyegetés hatására »bekeményített» zsidóknak. A szovjet csapatok betörésekor ők

18 Uo., 47.

19 Budapesti textiltechnikai beszámolója. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 257.

a faluból nyugatra szöktek. A hatvanas évektől mertek hazalátogatni a rokonaikhoz. A háború után az itt maradt leventéket népbíróóság elő állították. Állítólag csak egy főt ítélték el. A többi felmentették.”²⁰

Székely László apátplébánostól távol állt a nyilasok fanatizmusa, feljegyzéseiben hangoztatta fenntartásait. Nem osztotta Hász Istvánnak, a Magyar Királyi Honvédség tábori püspökének nézeteit, aki november 10-én

„telt templomban szentmisét és »szent« beszédet mondott a hadügyminisztériumi tisztviselők, tisztek és legénység számára. Azt fejtegette, hogy nekünk kell győznünk, mert a magyar, japán, német katonák sohasem romboltak templomokat, becstelenítettek nőket, öltek ártatlanokat, míg az angolok és oroszok igen. Az ilyen beszédekért szokták a katonalelkészeket a háború idején dicsérni, ha pedig eljön a béke, őket és velük együtt az egyházat gyalázní és támadni.”

Hász püspök kilenc nappal később azt fejtegette az apátplébánosnak, hogy *„nemsokára diadalmasan vonulhat be Budapestre, a németek valami csodaszert találtak föl. Mint valami hőeső fog lehullani a magasból az a por, ami halált hoz minden ellenséges seregre”*. Érdekes még felidézni azt az szentmisét, melyet Szálasi Ferenc születésnapján tartottak 1945. január 5-én.

„Hász István tábori püspök, aki már régóta Kőszegen a zárdában tanyázik, fölkeresett, a fait accomplit jelentve arra kért, hogy Szálasi születésnapján a katonaság számára vasárnap reggel fél 9-kor tarthasson a Jézus Szíve templomban nagymisét. Hivatkozott arra, hogy parancsnoka ezt – nélkülem – elrendelte. Mivel ma bolond világ van, gyengeségből vagy prudenciából beleegyeztem. Még azt is kívánta, hogy én, mint a templom gazdája az ajtóban várjam, és köszöntsem Szálasit mint hivatalos országvezetőt. Így aztán a 8 órai német misét rövidre fogtuk, prédikáció nem volt, s hogy pedig a rendes 9 órai misére érkező jóhiszemű hívek el ne késsenek, kikötöttem, hogy a püspök atya fél 9-kor kezdett szentmiséjét úgy húzza, nyúzza, hogy a kilencre érkező hívek még érvényes misét hallhassanak. Nos, 9 óra 20 percig beszélt a püspök atya, 12-szer emlegette a nyilas jelszót, a kitartást. »Isten adjon – zengette – kitartást arra, hogy a hazaárulókat megbüntessük.« Én nem hallgattam, de a hívek szerfelett megbotránkoztak a politikai ízű »szent« beszéden. Hász püspöknek a modora méznél édesebb, optimizmusa páratlan, a német győzelmet biztosra veszi. Hisz az egyszer csak bevágódó és mindent egyből elintéző csodafegyverekben. Azt is mondják róla – de ez nyilván nem igaz – hogy a pápát zsidóbérencnek nevezte. Az utcán, ha papi, ha katonai ruhában jár, nyilas karlendítéssel köszönti az embereket. Szálasi szerencséire nem jött le a hegyekben készített és pompásan berendezett bunkeréből a misére.”²¹

Székely László, híveinek egy részével együtt, kritikusan szemlélte a fanatikus tábori püspököt. Ő hasonló szellemben prédikálhatott, mint a hírhedt budai nyilas pap, Kun András minorita szerzetes, aki a társaival együtt maga is részt vett a fővárosi tömeggyilkosságokban. Bár Hász püspök személyesen nem vett részt semmilyen erőszakos cselekményben, szentbeszédei nyomán akadtak fanatikus nyilasok a kétszeres lakosságúra duzzadt Kőszegen, akik „megbüntették a hazaárulókat”, vagyis az annak tekintett, legyengült munkaszolgálatosokat. A nyilasoktól távolságot tartó Székely László apátplébános nem törekedett többre, mint hogy „lelki vigaszt” küldjön a halál küszöbén álló, katolikus munkaszolgálatosoknak. De még ez is ellenállásba ütközött. Feljegyzéseiből kitűnik, hogy sokakhoz hasonlóan helyeselte a zsidótörvényeket, csak nem számolt a következményeivel. Nem véletlenül írt, 1939. március 19-én, Nagyszombat alkalmából a *Kőszegi Hírek* címlapján cikket a „A zsidóság bűne” címmel, fél évvel azelőtt, hogy Imrédy Béla Kőszeg díszpolgára lett. Székely László 1944. június 6-i feljegyzésében egyetértett a püspökével, aki intette a papságot: *„A zsidókérdésbe se szóljunk bele, ne feledjük, hogy ezt a fajt most Isten bünteti azokért a bűnökért, melyeket a keresztény erkölcsiség ellen elkövetett”*.²² Az apátplébános fél évvel később már elítélte a szörnyű kegyetlenséget, amivel a munkaszolgálatosokkal bántak. Jó lett volna, ha híveinek többsége ugyanígy gondolkodik, bár az adott, háborús viszonyok között már ők sem tehettek volna sokat a zsidókért.

Bármilyen megdöbbentő, a Kőszegre hurcolt zsidó munkaszolgálatosok ellen elkövetett bűncselekmények miatt csak egyetlen vádlottat vontak felelősségre: dr. Rubányi Imrét, a sörgyári internáló-

²⁰ Horváth–L. Kiss 2015: 69.

²¹ Hoósne–Pál–Rétfalvi (szerk.) 2015: 276–277.

²² Uo., 249.

táborban deportáltként dolgozó orvost. Bauer német (vagy osztrák?) SS őrmester, akit 1945. január közepén neveztek ki lágerparancsnoknak (keresztneve nem ismeretes), nyom nélkül eltűnt. Elődjét nem ismerjük.

Azt, hogy népbíróági perében a Rubányi ellen tanúskodók az orvos viselkedését ellenszenvesnek találták, és ellene tanúskodtak, sok körülménnyel magyarázható. Rubányi helyzete a sörgyári táborban irigylésre méltó, modora pedig nyers és lekezelő volt. Katolikusként nem tartotta magát zsidónak, egyes fogolytársai még azt is hallani vélték, hogy antiszemita kijelentéseket tett. Folyékonysan beszélt németül, ezért Bauer lágerparancsok bizonyos egészségügyi kérdésekben tanácsokat kért tőle. Ennek alapján olyan benyomás alakult ki a táborban, hogy bizalmas kapcsolatot tart fenn Bauerrel, képes befolyásolni a döntéseit. Rubányi doktor maga is megemlékezett a gázosításról, 1945 nyarán, a Síp utcában, a DEGOB által felvett vallomásában:

„A betegek másik részét pedig egy bécsi ciánozó vállalat akarta gázzal megölni, de nem lehetett a barakkot annyira szigetelni és a betegek nem haltak meg és akkor agyonlőtték őket.”²³

Valóban a legyengült, beteg és eltetvesedett munkaszolgálatosok legyilkolása volt az utolsó pillanatban, közvetlenül a tábor sörgyári kiürítése előtt az ún. halálbarakkokban végrehajtott gázosítás célja? Vagy a táborparancsok csak a foglyok testén élőködő tetveket akarta kiirtatni, melyek a szörnyű viszonyok miatt nemcsak a ruháikban telepedtek meg, de a bőrük alá is befészkeltek magukat? Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a rovarirtó gáz mérgező hatású volt, és ráeresztették a „halálbarakkokban” agonizáló szerencsétlenekre. A DEGOB előtt megjelenő kőszegi túlélők iszonyú körülményekről, a hideg és a tisztálkodási lehetőségek hiánya miatt előállt eltetvesedésről számoltak be.

„Sáncot ástunk hidegben, hóviharban. Egyik lábam megfagyott. Olyan seb volt rajta, hogy csontig lerohadt a hús. Amputálni kellett volna, de nem engedtem, mert akiket amputáltak, mind megfagytak. Nem volt sterilizálás. A seb a var alatt tele volt tetűvel. Sírtam a kétségbeeséstől, hogy ez ellen nem lehet semmit csinálni és a seb ezért nem tudott begyógyulni. Később elkezdtek ott fertőtleníteni, de nagyon gyenge szer volt, nem használt.”²⁴

„Március havában 49 beteget vittünk be a két gázbarakkba. Köztük volt dr. Lendvai orvos (Budapest, Lehel tér), aki már olyan állapotban volt, hogy mikor bevittük, a testéről szedte és ette a tetűket.”²⁵

„Kőszeg volt a legrosszabb magyarországi táborok egyike. A munkánál ütötték-verték az embereket. Az ellátás igen gyenge volt, és a tetű evett bennünket rettenetes módon. Eleinte nem törődtek ezzel, de amikor a környéken már kezdődött a járvány és pusztított a flekktífusz, akkor végre bennünket is fertőtlenítettek.”²⁶

Vagyis a túlélők egy része is a gázosítást a fertőtlenítéssel hozta összefüggésbe. Igaz, ez egy olyan közegben ment végbe, ahol az emberélet a legkevésbé sem számított, és a súlyosan beteg, legyengült munkaszolgálatosokat minden lehető eszközzel, lőfegyverrel, bottal, doronggal, később törrel és kötéllel is, gyilkolták őreik, hogy „megszabaduljanak” tőlük. Kőszegen hasonló helyzet alakult ki, mint Sopronban. Ott a város katonai parancsnoka írt levelet Storno polgármesternek „a tetvesség leküzdéséről”. A polgármester január 30-án intézkedést sürgetett azért, hogy az eltetvesedés miatt „az esetleges járványok terjedésének eleje vétessék”. Rapaics őrnagy 1945. február 6-án kelt válasza utal a tervezett fertőtlenítésre:

„Tájékoztatásul közlöm a Polgármester Úrral, hogy a közismert viszonyok folytán nagyobb mérvű csapatelvonulások és nagyobb tömegű zsidó munkaszolgálatos ideirányítása miatt a laktanyák tényleg eltetvesedtek. Tetvetlenítés érdekében egy fertőtlenítő és fürdő vonatot kértem ide, mely már több nap óta átlag napi 600 fő kapacitással dolgozik, ezenkívül saját hatáskörben 3 kisebb fertőtlenítő állomást állítottam fel és az ide beérkezett bakteriológiai állomást működésbe hoztam és végül egy

23 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2246.

24 Budapesti szövőmunkás. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2323.

25 Budapesti utazó beszámolója. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 1895.

26 Budapesti tisztviselő beszámolója. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2188.

200 fős fertőző kórház felállítását rendelttem el. Közlöm, hogy a zsidó munkaszolgálatosok rövid pár napon belül tetvetlenül elhagyják az ország területét örökre.”²⁷

Bár a DEGOB jegyzőkönyvek többségében szó esik arról, hogy a furnérlemezből készült, rosszul fűthető „halálbarakkokat” gázkamrává alakították át, a túlélők vallomásai mégis arra utalnak, hogy egy bécsi rovarirtó cég munkatársai fertőtlenítettek több napon át a sörgyári táborban. Ez akkor történt, amikor már a kiürítésre készültek, és sorozatosan gyilkolták a munkaszolgálatosokat. Erre utal Rubányi doktor vallomása is:

„Egy kollégától, aki később indult el, dr. Schreiber nevű, értesültem, hogy a betegek egy részét átvitték Rechnitzbe és ott ölték meg őket. A betegek másik részét pedig egy bécsi ciánozó vállalat akarta gázzal megölni, de nem lehetett a barakkot annyira szigetelni és a betegek nem haltak meg és akkor agyonlőtték őket.”²⁸

Rendőrségi kihallgatásán dr. Rubányi a ma már nehezen azonosítható vegyi anyagot is megjelölte, amivel fertőtlenítettek: „Két német katona bepermetezett valamilyen anyagot a barakk légtérébe, mint később megtudtam, austral-gázt”. Az 1945. október 16-án tartott népbírószági tárgyaláson Rubányi doktor így emlékezett az akcióra:

„Másnap Weilertől olyan suttogó hírt hallottam, hogy valami gázosítás készül. Én másnap, amikor Bauerrel találkoztam, megmondtam neki, mit hallottam, és hogy nem vagyok hajlandó orvosi eskümet megszegve semmiféle embertelen cselekedet végrehajtására. Egyébként ő tagadta, hogy gázosítás készül és azt mondta, csak fertőtlenítik a súlyos betegeket és azután elviszik. Én megmondtam neki, hogy nem hiszem el, amit mond, mire ő a pisztolytáskájára ütve azt mondta, lelő, ha parancsait nem teljesítem. Nem tudtam, mit csináljak. Nagyon izgatott lelkiállapotban voltam, és szóltam a betegszázad orvosainak, hogy írják össze a szóba jöhető súlyos betegeket. Ott volt Bartha és Frankl doktor, megbeszéltem velük minden egyes betegnek az állapotát. Amikor a betegszázadok orvosai a listákat nekem átadták, én ezt átadtam Brachfeldnek. Ezután a barakkokhoz a németek fegyveres őrt állítottak, azután az »Ostrom« nevű tetűirtó gázt permeteztek be. Én személyesen nem láttam, csak hallomásból tudom, hogy az első gázosítás nem járt olyan eredménnyel, mint ahogy Bauer várta, mert a barakkokon nagy rések voltak, és a barakkokban lévő 50–60 súlyos betegből kb. csak 10–15 halt meg. Volt olyan is, aki a gázosítás után élve került ki ezekből a barakkokból. Weiler főjuppónak sikerült egy embert megmenteni, ez egy egészséges ember volt, aki a mi beutalásunk nélkül önként, mint ápoló ment be valamelyik bajtársán segíteni. Amikor az egészséges századok gyalog eltávoztak, majd két nappal később a betegeket vonattal elvitték, a németek a súlyos betegek barakkjainak réseit beszögezték, betömték és újra elgázosították. Ez volt a második gázosítás. Az életben maradtak közül 20–25 embert a németek lelőttek. Én hajnalban a barakkokban hallottam 30 lövést. A beteg századok tagjai közül azokat az embereket, akik a saját lábukon nem tudtak elmenni a vonatig, szintén legyilkolták a németek.”

Diener Mórnak, a sörgyári tábor Rubányi ügyvédje által beidézett főszakácsának vallomásából is az tűnik ki, hogy rossz hatásfokú rovarirtás történt, életveszélyes anyaggal. A táborparancsnok tudatosan tette ki a beteg munkaszolgálatosokat a mérgező gáznak, mely azonban semmiképp sem volt az Auschwitzban használt Zyklon B.

„A gázosításról csak az utolsó napon tudtunk, amikor látszott már, hogy a három barakkot otthagyták, akkor sejtettük, hogy valami baj készül. Két német SS katona és egy civil megjelent egy gázszivattyúval, a barakkok réseit betömték és elgázosították azokat. Másnap reggel nyitottuk ki az elgázosított barakkokat. A kinyitás alkalmával kiderült, hogy a gázosítás a rossz tömítés miatt nem járt olyan eredménnyel, mint ahogy ezt Bauer várta. Többen az elgázosítottak közül ki tudtak még vánszorogni a barakkból és mi is sokat kicsempésztünk, akik a friss levegőn Rohoncig velünk jöttek, de itt később a németek kb. 268 embert kivégeztek. Vádlott is állandóan segített a még mozgóképes betegeknek a halálbarakkból való kicsempészése tekintetében.”

Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba azt állítja, hogy technikailag megoldhatatlan lett volna a furnérlemezből készült, német gyártmányú barakkokban, illetve sátrakban gázkamrát berendezni, és a

27 Karsai (szerk.) 1962: II. kötet, 678.

28 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2246.

sörgyári táborba munkavégzés céljából bejáró kőszegiek sem értesültek arról, hogy efféle gyilkoló eszköz működött volna. Ennek alapján semmiképp sem tartható az, amit Szita Szabolcs ír *Halálérőd* című könyvében.

„A gázzal való gyilkolás gyakorlata egyedülálló volt az állásépítés történetében. Megvalósítása Bauer lágerparancsnok nevéhez fűződik. Bauer, mint SS Oberschaffführer a német koncentrációs táborok valamelyikéből ismerhette a gázzal való gyilkolás többféle változatát. Kőszegen takarókkal fedette és a rések tömésével légmentesítette azokat a sörgyári barakkokat, ahova a szelektált foglyokat behordatta. A bepermetezett, vagy tartályokból a belső térbe engedett gáz a bezárt, jobbra magatehetetlen emberek lassú halálát okozta. A kőszegi kezdetleges gázkamrának túlélői is voltak: ezeket a barakkok átvizsgálásakor agyonlőtték. A kiürítéskor 72–94 nagybeteg foglyot végeztek ki így.”²⁹

A dr. Rubányi Imre elleni népbíróvási perben a vádnak nem sikerült bizonyítania, hogy a vádlott együttműködött volna a kőszegi tábor parancsnokával társai elpusztításában. A megidézett orvosok bizonyították, hogy velük egyetértésben azokat a betegeket vitették át a „halálbarakkba”, akinek nem volt remény a gyógyulásra, és a létszámukat akár azon az áron is igyekezett alacsonyan tartani, hogy szembeszegült a lágerparancsnokkal. Bodó Béla újságíró, tanú elmondta a bíróság előtt, hogy

„Bauer rendelkezésére történt a súlyos betegeknek a különválasztása. Bauer egy szadista ember volt, a halálbarakkba is bejött és pisztollyal kényszerítette az embereket, akik ki akartak jönni a barakkból. Azt nem tudom, hogy vádlott miképpen lett a tábor főorvosa. Rajtam mindenesetre segített, amikor beteg voltam, önként eljött hozzám és aszpirint is hozott.”

Winkler Béla fogász, tanú elmondta:

„kötelességemnek tartottam, hogy betegágyból keljek fel és a vádlott emberséges bánásmódjáról valomást tegyek. A vádlottal együtt voltam. Ő a bajtársiasság szabályait soha nem lépte át. Én az egyik beteg barakkban voltam, Rubányi és a többi orvosok is többször bejöttek és figyelmeztettek bennünket, hogy ha lehet, menjünk a napra és a levegőre, mert így biztosabb a gyógyulás. Azt, hogy én ma itt vagyok, kizárólag az orvosoknak köszönhetem. Minden századnak volt egy külön orvosa, a századorvosok voltak Nemes, Csillag és Endre. Tudomásom van arról, hogy nyolc napi terminus állt rendelkezésre a munkaképes és munkaképtelen deportáltak külön barakkokban való elhelyezésére. Egyik este, amikor már nagyon rosszul voltam, Rubányi bejött hozzám és külön ételt és gyógyszert hozott nekem. Én a láger egész struktúráját ismertem. Bauerről az a véleményem, hogy nem normális, és nem befolyásolható ember volt. Amit megígért, soha nem teljesítette. Én magam is többször fordultam hozzá, de nem állta a szavát és az ígéretét nem tartotta be. Bauerral a vádlott már csak azért sem lehetett bensőségebb viszonyban, mert a lágerparancsnok nagyon félt a tetűtől. Még Weiler is csak egy-két lépésről, vigyázállásban beszélhetett vele. Én Bauerral a vádlottat karonfogva nem láttam és lokális ismereteim alapján el sem hiszem.”

Jellemző, hogy a bíróság figyelmen kívül hagyta dr. Rubányi kérését, hogy idézze meg, és hallgassa meg a Celldömölkön élő Weiler Sándort, a sörgyári tábor „főjupóját”, aki legalább olyan sűrűn érintkezett Bauer táborparancsnokkal, mint ő, és pontos értesülései voltak tevékenységéről. Ahogy ezt dr. Rubányi még a tárgyalás előtt megírta a bíróságnak:

„A kihallgatni kért tanúkkal igazolni kívánom, hogy nem voltam részese a súlyos betegek kivégzésének és megkínzásának, mert azokat egyrészt életveszélyes fenyegetés alatt jelöltük ki, én pedig nem egyedül bíráltam el, hogy ki a súlyos beteg, hanem azokat két másik orvossal együtt döntöttük el.”

A „halálbarakkokba” olykor más módon is kerültek súlyos betegek:

„azon bajtársak követelésére, akik ilyen betegek mellett feküdtek vagy velük egy barakkban laktak és sem a szörnyű eltetvesedést, sem a maguk alá bocsájtott vizelet és bélsár bűzét nem bírták el.”

Ami a gázosítást illeti, dr. Rubányi Weilertől hallott róla először, majd másnap, amikor találkozott Bauerrel a barakkok között, megtagadta, hogy további betegeket helyezzen át a „halálbarakkokba”. Rubányi ugyanis azt vallotta, hogy a németeknek

29 Szita 1989: 184.

„valami rossz szándékuk van a betegekkel, és ehhez nem vagyok hajlandó segédkezet nyújtani. Bauer erre vérvörös lett s azt mondta, hogy a súlyos betegeket gázzal fogják tetvetleníteni, majd vonaton elszállítják őket. Arra a válaszomra, hogy ezt nem hiszem el, a legdurvábban rám ordított, hogy fogjam be a számat és szigorúan utasított a parancs végrehajtására s megfenyegetett, hogy ha szabotálni merem a parancsot, fejbe lő vagy botjával beveri a fejemet. (Ezt követően Bauer nem is állt velem szóba.)”

A tárgyalás során a védelem tanúi megcáfolták a vád tanúit, és a népügyésznek nem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani azt sem, hogy Kőszegen gyilkolási céllal létrehozott gázkamra működött, mint ahogy azt sem, hogy ennek működtetésében, illetve a szelekcióban dr. Rubányi bűnösen közreműködött. Mindazonáltal a budapesti Népbíróság 1945. évi 16. napján hozott NB. BVII. 2380/1945/4. számú ítélete első fokon elmarasztalta dr. Rubányi Imrét és öt évi börtönre ítélte. Bizonyítottak látták, hogy *„a vádlott részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának”*. Másik bűnnek azt tekintette, hogy

„1945. március végén a vádlott Authalban arra vállalkozott, hogy az ott állomásozó Volksbund részére orvosi szolgálatot fog teljesíteni. Belépett a Volksbund kötelékébe, egyenruhát kapott, lakhatási engedélyt a faluban és elvégezte mindazokat az orvosi teendőket, melyek a Volksbundnál szükségesek voltak. Vádlott tehát magyar állampolgár léte a német hadsereg kötelékébe lépett”.

Egyik vádpont képtelenebb volt, mint a másik. Ez is közrejátszhatott abban, hogy Rubányi doktort 1945 decemberében, négy hónapi fogság után szabadon bocsátották. Büntetése letöltését fellebbezése elbírálásáig nem kellett megkezdenie. A Népbíróságok Országos Tanácsa az elsőfokú bíróság ítéletét, 1947. május 22-én, „alaki semmiségi okból” megsemmisítette, és őt az ellene emelt vádak alól felmentette.

Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba, a kőszegi Árpád-házi Szent Margit iskola tanárai, 2004 júniusában, a város határában, illegálisan feltárták a tömegsírok területét, és csontmaradványok mellett két emberi koponyát találtak. Ott, a Guba-hegyen, a Lovagló dűlő térségében volt egykor a dögte-mető, ahova a kőszegi fuvarosok szekereken szállították a tetemeket. A környéken több sírban mintegy kétezer munkaszolgálatos földi maradványait földelték el, és a csontok részben még ma is itt nyugszanak. 1947 márciusában több száz áldozatot exhumáltak, akiket aztán Budapesten, a Kozma utcai temetőben temettek újra. De még legalább ugyanennyien maradtak a területen. A hivatalos jelentések azonban arról szóltak, hogy minden elhunytat (2500 fő!) exhumáltak és méltó módon újratemettek. A terület nem sokkal később a határsáv része lett, és erdőt telepítettek rá. Az eltelt évtizedek alatt feledésbe merült, hol is vannak a tömegsírok. Szerencsére Horváth Ferencnek még gyerekként mesélték a fuvarosok, hogy hol hányták le a szekerekről a halottakat 1944–1945 telén, és arról is suttogtak, hogy az exhumálás nem volt teljes. A két tanár a titokban végrehajtott feltárással akarta bizonyítani a szóbeszéd valóságát. Amikor megtalálták a maradványokat, feljelentették magukat, hogy a hatóságok cselekedjenek. De négy évig semmi sem történt, közben még az az abszurd helyzet is előállt, hogy rövid ideig az iskola szertárában voltak a rendőrségtől visszakapott koponyák. Végre, négy év múlva, az Igazságügyi Szakértői és Kutatóintézet munkatársai feltárást végeztek a területen. Megállapították, hogy ott még további halottak vannak. A feltárt terület visszatemetésekor helyezték vissza a 2004-ben előkerült maradványokat. Az előkerült leletekből, ruhafoszványokból, gombokból 2009-ben megrázó kiállítást rendeztek.

Kőszeg még mindig nem nézett szembe mindazzal, ami a város határában a tragikus hónapokban történt. A helybeliek fejében teljes káosz uralkodik, az emberek összekeverik a Kőszegről deportált zsidókat azokkal, akiket később hurcoltak ide. Az 1985-ben emelt, rendszeresen megkoszorúzott, de feliratában a zsidókról szót sem ejtő munkaszolgálatos emlékmű sem ott áll, ahol a halottakat elföldelték. A határszéli magyar városban megtalálták a tömegsírt, ami még mindig jelöletlen, bokrok és fák borítják. A most Ausztriához, de 1945 márciusában még a Német Birodalomhoz tartozó Rohoncon (Rechnitz), ahol folytatódott a Kőszegen kezdett tömeggyilkosság, emlékművet állítottak, de nincs meg a sír: földradarral és légi felvételek elemzésével még most is keresik.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Bakay Kornél 2002: Jegyzetek a Szálasi-bunker történetéről és feltárásáról. Kutatási napló, 2002. június 15. – 2003. január 31. *Savaria – a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* (27.) 311–325.

Hoósné Péterffy Alexandra – Pál Ferenc – Rétfalvi Balázs (a kéziratot sajtó alá rendezte, a kötetet szerkesztette, a jegyzeteket és a mellékleteket készítette, valamint a képeket válogatta) 2015: *Kőszegi Krónika, 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései*. Gencsapáti.

Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba 2015: *Végijáték a határon, Kőszeg 1944–1945*. Budapest.

Hruza Judit 2002: Túlélni a holokausztot. *Holocaust Füzetek* (16.) 70–85.

Karsai Elek (szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta) 1962: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I. kötet: 1939. március – 1942. május. II. kötet: 1942. május – 1945. november. Budapest.

Kunt Gergely 2015: A nyilasterror hatása egy kamaszlány előítéleteire. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon 1944/1945*. Budapest, 35–53.

Szita Szabolcs 1989: *Halálérőd*. Budapest.

FÓRIS ÁKOS*

A nagyszalontai és dobozi romaellenes tömeggyilkosságok 1944 októberében

Az 1944–1945-ös időszak kulcsfontosságú Magyarország történetében. Habár a magyar csapatok 1941. június végétől részt vettek a Szovjetunió elleni háborúban, Közép-Európa több államához hasonlóan Magyarország 1944-ben vált hadműveleti területté. A szovjet csapatok a Dnyeper-Kárpáti offenzíva keretében 1944 tavaszán, északkelet felől, már megközelítették a magyar határt, ellenben a magyar 1. hadsereg áprilisi ellentámadásával sikerült a frontvonalat stabilizálni. Románia 1944. augusztus 23-i átállásával viszont megnyílt a tér a szovjet csapatok előtt, s a német-magyar vonalakat megkerülve, Románia déli területei felől támadtak Bulgária, a megszállt jugoszláv területek, valamint a Bánáton keresztül Magyarország irányába.

Miközben a román átállást követően kinevezett új, Lakatos Géza vezetésével megalakult kormány elsődleges céljává vált a háborúból való kiválás, már augusztus végén egyeztettek a német hadvezetéssel egy közös, Dél-Erdély elleni támadásról. Szeptember 5-én a magyar 2. hadsereg Észak-Erdélyből Torda és Marosludas irányába, míg szeptember 13-án a magyar IV. és VII. hadtest a Bánságban lévő német csapatokkal együtt Temesvár irányába indított offenzívát. Miközben mindkét támadás ért el részleges sikereket, a 2. Ukrán Front beérkező csapatai megállították és visszavetették a magyar és német erőket. Különösen súlyos helyzet alakult ki Arad térségében, ahol a gyengén kiképzett magyar erők között több helyen pánik tört ki, a bevetett póthadosztályok pedig a felbomlás határára jutottak. Ezt felismerve, a 2. Ukrán Front erre a térségre összpontosította erőit, azzal a céllal, hogy Szeged és Nagyszalonta között áttörve az arcvonalat a Debrecen és Nagyvárad térségében gyülekező magyar és német csapatok mögé kerüljön. Mindezért 1944. szeptember végén és október első felében heves és váltakozó sikerű harcok zajlottak Makó, Gyula és Nagyszalonta térségében.

Miközben az említett események hadtörténeti feltárása magyar részről már nagyrészt megtörtént,¹ csak korlátozottan vizsgálták azt, hogy ezeket a harcokat milyen, a polgári lakosság elleni atrocitások kísérték. Tanulmányomban a magyar–román határ mentén fekvő Nagyszalonta példáján vizsgálom az egymásra ható erőszakhullámok történetét.² A város 1944. szeptember 26. és október 5. között öt alkalommal cserélt gazdát a harcok során. A szeptember 26. és 30. közötti szovjet–román megszállás során elkövetett atrocitások, a magyar háborús propagandának köszönhetően, a szovjet háborús bűncselekmények szimbólumává váltak. Ezzel párhuzamosan viszont a visszatérő magyar csapatok a szovjetekkel való kollaborálás vádjára hivatkozva két, román ellen irányuló tömeggyilkosságot is elkövettek. Október 2-án Nagyszalontán 18 főt, három nappal később pedig Doboz településen további 20 főt végeztek ki.

A frontátvonulás történetéhez csak korlátozottan állnak rendelkezésünkre levéltári források. A harcok idején nem működött a polgári közigazgatás, a területen harcoló alakulatoknak (4. tábori póthadosztály, 8. tábori pótezred, 1. páncélosadosztály) iratanyaga nem maradt fenn. Korabeli iratanyagként csupán a Nagyszalontán elkövetett atrocitásokról felvett jegyzőkönyvek érhetők

* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelem Segédtudományai Tanszék, egyetemi adjunktus; Erőszakkutató Intézet, kutató; ORCID: 0000-0001-7943-6656.

¹ Jakus 1997; Ölvedi 1970; Számvéber 2023.

² A Nagyszalontán és Dobozon elkövetett tömeggyilkosságokra vonatkozó korábbi kutatási eredményeim egy részét az alábbi tudományos és ismeretterjesztő művekben tettem közzé korábban: Fóris 2023; Fóris 2024a; Fóris 2024b.

el.³ Így tanulmányom alapját az a három bírósági eljárás adja, amit a nagyszalontai és kötegyáni romák meggyilkolása kapcsán indítottak.

1945-ben a román hatóságok nyomozást folytattak a 18 nagyszalontai cigány férfi 1944. október 2-i kivégzése ügyében.⁴ 1946 júniusában ezt a vizsgálati anyagot a Kolozsvári Népbíróság is felhasználta az 1944. szeptember–októberi harcok során elkövetett atrocitások ügyében lefolytatott, ún. kilencedik csoport perében. Ez utóbbi során három magyar katonatisztet (Tarnaváry Árpád vezérőrnagy, Sárkányi István százados,⁵ Dezsőffy [?] őrnagy), két csendőrtisztet (Kiss P. Ernő csendőrezredes,⁶ Nagy Pál csendőrőrmester) és egy helyi lakost (Czégé Imre) távollétükben halálra ítélték.⁷

Ettől függetlenül, 1947-ben, a Budapesti Népbíróság felelősségre vonta az 1. páncéloshadosztály I.b (hírszerző és kémelhárító) osztályának a magyar igazságszolgáltatás számára elérhető tagjait.⁸ Ennek során nem használták fel a román eljárás anyagait, valamint az eljárás sem korlátozódott a kémelhárítók sarkadi tevékenységére. Maga az osztály vezetője, Kubányi György százados, nem volt elérhető (a Szovjetunióban ítélték el háborús bűnök miatt, ott is halt meg),⁹ így a per fővádlottja az I.b osztályon detektívként dolgozó Kozma Andor lett. A perben elítélt hat vádlott közül három főt ítélték el a sarkadi tevékenységük miatt. A bíróság Kozma Andort halálra (az ítéletet 1947. december 23-án végrehajtották), detektívtársát, Tóth Sándort, és a kötegyáni romák összeszedését vezető helyi civilt, Molnár Imrét, pedig 2–2 évre ítélte.¹⁰

Mivel az I.b osztály munkatársai közvetlenül nem vettek részt a romák kivégzésében Doboz településen, így a tömeggyilkosság csak említés szintjén jelent meg az eljárásban. A mérsárlás ügyében közel 10 évvel később, 1956-ban, jártak el a hatóságok.¹¹ A Békés Megyei Bíróság 1956. július 15-én ítélte el a kivégzést végrehajtó csapatcsendőröket: Boldizsár János csendőrőrmester életfogytiglani, az alárendeltjeit, Kalocsai Györgyöt 12, Magyar Ferencet 10, Molnár Józsefet 4, Tóth Józsefet pedig 6 év börtönbüntetésre ítélte.¹²

HADIESEMÉNYEK NAGYSZALONTA TÉRSÉGÉBEN

A második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt Nagyszalontán nem volt idegen a katonai jelenlét,¹³ hiszen a Bihar vármegyei megyeváros határtelepüléssé vált, 1942-től pedig a nagyváradi 3/I. huszárosztály 3/3. százada is a városban állomásozott.¹⁴ Közvetlenül viszont a háború Románia átállásával érte el a települést. 1944. szeptember 1-jén a közép-tiszai hadműveleti terület részeként kettős katonai-polgári közigazgatást vezettek be.¹⁵ A magyar csapatok szeptember 8–9-én

3 Fóris 2023.

4 United States Holocaust Memorial Museum (a továbbiakban: USHMM) RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service Reel 42. File 40030, item 47. Massacre of 18 Gypsies in Salonta, Northern Transylvania, by Hungarian gendarmes. – Court investigation. Ezúton köszönöm George Eisennek, Gellért Ádámnak, Rivka Schillernek az iratanyag megosztását.

5 A román anyagban csak, mint „Sárkány” szerepel. Az adott személyt kiadatásakor a magyar hatóságok feleltetik meg Sárkány Istvánnak. (A Kolozsvári Népbíróság tevékenységét kutató Kovács Szabolcs szíves közlése alapján.)

6 Kiss P. Ernő csendőrezredes nem ismert, viszont Kiss P. Ernő százados igen.

7 Kovács 2018: 62–71. *Hungarian Roma During World War II. Anti-Roma mass killings in Hungary, 1944-1945.* [Database]. Nagyszalonta 1944.10.02. (<https://hungarianromaww2.mnl.gov.hu/en/mapping/#anti-roma-mass-killings/nagyszalonta>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

8 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.5.e 21847/1949. Köszönetet mondok Gellért Ádámnak az iratanyag megosztásáért.

9 Bársony 2015: 60.

10 BFL VII.5.e 21847/1949. 2–13, A Budapesti Népbíróság ítélete. Budapest, 1947. december 23.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BéVL) XXV.10.c B.551/1956. Boldizsár János és társai elleni per.

12 A Békés Megyei Bíróság ítéletét közli: Kereskényiné Cseh (szerk.) 2008: 137–151.

13 Suba 2016: 81.

14 Bene–Szabó 2003: 19.

15 3110/1944. M. E. sz. rendelet a különleges közigazgatási szabályok hatályának újabb megállapításáról, *Budapesti Közlöny* 1944. szeptember 2. 2.

jelentek meg a településen,¹⁶ ugyanis a román átállást követően felállított 4. tábori póthadosztály szeptember 13-án Nagyszalonta–Gyula térségéből kezdte meg támadását a Fekete-Körös és Belényes irányába. A magyar és német csapatoknak viszont a részleges területnyereségeket követően nem sikerült érvényesíteniük stratégiai céljaikat. Sőt, a 2. Ukrán Front szeptember 20-i támadását követően gyakorlatilag néhány nap alatt visszavetették a tengelyhatalmi erőket a kiinduló helyzetükbe – a magyar–román határra. A 4. tábori póthadosztály szeptember 21-én felbomlás közeli állapotba került.¹⁷

A város térsége akkor került a hadműveletek fókuszába, amikor a Szovjet Fegyveres Erők Parancsnoksága (SZTAVKA) szeptember 25-én elfogadta Rogyion Malinovszkij hadseregtábornok, a 2. Ukrán Front parancsnokának azon tervét, mely szerint a 2. Ukrán Front a Nagyszalonta és Szeged közötti térségben töri át a magyar–német arcvonalat.¹⁸ Ezen haditerv végrehajtását az is segítette, hogy szeptember 26-ra a magyar II. tartalékhadtest balszárnyán, Gyula és Nagyszalonta között, egy 30–35 km-es rés jött létre. Így a magyar haderő képtelen volt megakadályozni Nagyszalonta elfoglalását. Egyes visszaemlékezések szerint az első szovjet katonák már szeptember 25. éjszaka megjelentek a település külterületén. Másnapra viszont a román seregtestek, valamint a szovjet 53. összefegyvernemi hadsereg 203. lövészadosztályának katonái teljes egészében elfoglalták a települést.¹⁹

Ugyanakkor a szövetséges haderőknek nem sikerült tartósan ellenőrzésük alá vonni Nagyszalontát. A magyar 1. páncélosadosztály a szeptember 29. éjfélkor kapott parancs alapján másnap, szeptember 30-án – miután Kötegyánnál leküzdötte az ellenséget – 17 órára Nagyszalonta nyugati szegélyét, 18 órára pedig az egész várost elfoglalta.²⁰

A magyar uralom viszont egy hétnél is rövidebb ideig maradt fenn a városban. Miután a Dél Hadseregcsoport erőinek döntő részét Nagyvárad térségében összpontosította, a szovjetek észak, északnyugati irányú támadásai pedig eredménytelenek voltak, a 2. Ukrán Front figyelme ismét a Nagyszalontától délre eső arcvonalra irányult, ahol a magyar 3. hadsereget mind az arcvonalra jutó erők nagysága, mind a magyar csapatok alacsony harci szelleme miatt a tengelyhatalmi védelem leggyengébb pontjának látta.²¹ A települést elfoglaló 1. páncélosadosztályt október 1-én visszavonták Sarkad–Sarkadkeresztúr térségébe gyülekeztetni, és Nagyszalonta térségében az arcvonalat a szeptember végi harcok során is a felbomlás jeleit mutató, rendkívül alacsony morállal bíró 4. tábori póthadosztály vette át.²²

Október 4-én ennek a seregtestnek a 8. tábori pótezrede szinte ellenállás nélkül kiűrtette Nagyszalontát. Ugyanakkor az 1. páncélosadosztály egyik zászlóaljának, egy tüzerűteg támogatásával, aznap délután 4 órára még sikerült visszafoglalnia a települést, és ennek nyomán a 4. tábori póthadosztály ismételten visszavette állásait a város déli peremén.²³ Másnapra viszont a szovjetek mintegy 20 harckocsi bevetésével négy helyen is áttörték a 4. tábori póthadosztály állásait, s Nagyszalontán keresztül egészen Atyásig nyomultak előre.²⁴ Ezzel a város tartósan szövetséges fennhatóság alá került.

16 Dánielisz 2008: 94.

17 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Tanulmánygyűjtemény (továbbiakban: TGY) 3347. Tömöry Jenő: Adalékok a 4. pót. ho. Nagyvárad körüli harcaihoz. (1944. szeptember 21-től 25-ig), 1; Ungváry 2005a: 488–489.

18 Ölvedi 1969: 589–591; Számvéber 2013: 65–55.

19 Cornea 2005: 179; Vincze é. n.: 1944. szeptember 26.

20 Bundesarchiv Militärarchiv (a továbbiakban: BA MA) RH 19-V/37. Kriegstagebuch Nr. 4 der Heeresgruppe Süd, Bd. 2. 218., 222. Kriegstagebuch des Oberkommando der Heeresgruppe Süd Band 4 Teil 2. 30. September 1944; HL TGY 3209. Ráskay Pál: Az 5. gépkocsizó tüzérosztály harctéri naplója, 20. (1944. szeptember 30.); Dánielisz 2008: 95; Számvéber 2013: 73.

21 Ölvedi 1969: 594, 598.

22 BA MA RH 19-V/51. Anlagen zum Kriegstagebuch Nr. 4. Bd. 1/1. 183. Lageunterrichtung, 5. Oktober 1944; Ölvedi 1970: 93–97.

23 BA MA RH 19-V/65. Anlagen zum Kriegstagebuch Nr. 4. Bd. 2: Morgen und Tagesmeldungen 15. Tagesmeldung vom 4. Oktober 1944; BA MA RH 19-V/38. 31. Kriegstagebuch Band 4 Teil 3, 4. Oktober 1944; HL TGY 3209. Ráskay Pál: Az 5. gépkocsizó tüzérosztály harctéri naplója, 22. (1944. október 4.).

24 BA MA RH 19-V/38. Kriegstagebuch Nr. 4 der Heeresgruppe Süd, Bd. 3. 45. Kriegstagebuch des Oberkommando der Heeresgruppe Süd Band 4 Teil 3, 5. Oktober 1944; HL TGY 3209. Ráskay Pál: Az 5. gépkocsizó tüzérosztály harctéri naplója, 22. (1944. október 5.).

SZOVJET ATROCITÁSOK ÉS NEMZETISÉGI SÉRELMEK NAGYSZALONTÁN

Szeptember 26-án a szovjet csapatok bevonulása rendezetten történt, viszont estére kiütközött a bevonuló csapatok felbomlott fegyelme. A korabeli visszaemlékezések, valamint a város magyarok általi visszafoglalását követően felvett jegyzőkönyvek tanúsága szerint az elkövetkező napokat a helyi szeszlerakatot feltörő katonák fosztogatásai, tömeges nemi erőszak, valamint az ezek keretében elkövetett önkényes gyilkosságok jellemezték.²⁵ Helytörténeti kutatások alapján 18 személyt lőttek agyon a megszállók, 18-an pedig a megaláztatások hatására öngyilkosok lettek.²⁶

Sajnos eddig nem sikerült feltárni olyan román vagy szovjet katonai forrást, ami beszámolna a településen történt atrocitásokról vagy a katonák fegyelmi problémáiról. Így nem megállapítható pontosan, hogy milyen tényezők játszottak közre a polgári lakosság elleni erőszakban. Az áldozatok visszaemlékezései és más hasonló atrocitások alapján, valószínűleg két tényező indikálhatta a megszállók által elkövetett erőszakos tetteket. Egyrészt, Nagyszalonta az egyik első olyan magyar város volt, amit a Vörös Hadseregnek sikerült elfoglalnia. A térség elfoglalásával kerültek az említett 203. lövészhadosztály katonái olyan területre, ami már nem a szövetséges Romániához, hanem az ellenséghez tartozott. Ugyancsak akár az 1944. októberi alföldi páncéloscsata,²⁷ az 1944–1945 telén zajló Budapest ostroma,²⁸ továbbá az 1945 elején Székesfehérvár térségében vívott váltakozó eredményességű harcok²⁹ arra mutattak rá, hogy a szovjetek hevesebb harcokat követően léptek fel erőszakosabban a polgári lakossággal szemben. Feltételezhetjük, hogy a katonák rossz ellátása miatt – informálisan –, a helyi szovjet parancsnok engedélyezhette a szabadrablást. Utóbbit erősítheti, hogy az áldozatokkal felvett jegyzőkönyvek szerint magasrangú szovjet tisztek is jelen voltak a városban a fosztogatások idején.³⁰

A megszállás alatt a nemzetiségi sérelmek is táptalaját adták az atrocitásoknak. Miközben Nagyszalonta lakosságának több mint 95%-a magyar anyanyelvű volt, a város a román–magyar etnikai kontaktzónában helyezkedett el. Az 1910-es népszámlálás alapján a Nagyszalontai járásban a városhoz tartozó 12 község közül 5 román többségű volt.³¹ Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlását követően a román haderő 1919. április 22-én elfoglalta a várost és egészen 1940. szeptember 6-ig a román állam fennhatósága alatt is maradt, amikor is a második bécsi döntés értelmében a magyar Honvédség bevonult a településre.³² A román hatalomváltás együtt járt a magyar nemzeti szimbólumok eltüntetésével, a magyar tisztviselők kiutasításával, a magyar anyanyelvű középiskolai oktatás megszüntetésével.³³

A magyar államhatalom visszatérével ellentétes irányú folyamatok zajlottak le. A román államhatalmat megtestesítő tisztviselőkön, rendőrökön, csendőrökön és pedagógusokon kívül 62, még a román időszak alatt Belényes környékéről a városba telepített román családnak is el kellett hagynia a várost.³⁴ A hatalomváltás a helyi románság számára nem csupán a politikai hatalomból és közigazgatásból való visszaszorulást jelentette, hanem az anyanyelvi oktatás lehetőségének szűkítését is. Emellett a román nemzetiségi munkaszolgálat keretében több száz román férfit hívtak be a Honvédségbe.³⁵

1919-hez hasonlóan, a román katonák 1944 szeptemberében is ledöntötték Kossuth Lajos szobrát.³⁶

25 Fóris 2023: 615–647; Dánielisz 2008: 95, 233.

26 Szilágyi–Szűcs 2016.

27 A Körösvidék területén kiépített szovjet katonai igazgatásról és a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitásokról lásd Faur 2002; Faur 2003.

28 A Budapesten elkövetett szovjet atrocitásokra vonatkozólag lásd Ungváry 2021: 342–364.

29 A Székesfehérvár térségében elkövetett szovjet atrocitásokra vonatkozólag lásd Lattenstein 2005.

30 Fóris 2023: 627, 632–633.

31 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1912. 292–293.

32 Illésfalvi–Szabó 2010: 77–80.

33 A két világháború közötti Nagyszalonta történetéről lásd Cornea 2005: 11–156; Dánielisz 2008: 50–77.

34 Dánielisz 2008: 72.

35 Cornea 2005: 163–178.

36 Dánielisz 2008: 97, 234; Fóris 2023: 626.

Miközben a román katonák a szovjetekhez képest korlátozottabban vettek részt a város kifosztásában, ezzel egyidejűleg viszont megengedték a Nagyszalontához közel fekvő, román többségű falvak – Madarász, Marciháza és Tulka – lakosságának, hogy csatlakozzanak a fosztogatáshoz. Így szekerekkel jöttek fel a szomszéd településekről, és a feltört üzletekből, valamint elhagyott magánlakásokból árut, ruhát és tartós élelmiszert is elvittek.³⁷ A hasonló magatartásformát nem tekinthetjük egyedülállónak a vegyes lakosságú partiumi területeken. Így az apátfalvai magyar lakosság 1919. júniusi lázadásának megtorlásaként a helyi román parancsnok ugyancsak a szomszédos román falvak lakosaival fosztatta ki a települést.³⁸ Ugyancsak hasonló módon, 1944. szeptember végén, Kötegyánt is kifosztották a szomszédos Illye település román lakosai.³⁹ „A magyarok csak visszakapják azt, amit csináltak” – indokolta egy román őrnagy a kötegyáni református lelkésznek a fosztogatások támogatását.⁴⁰

A szovjet–román uralom alatt ugyancsak a többségi társadalom ellen fordult az itt élő roma lakosság egy része is. A nagyszalontai romák földrajzilag szegregálva, három helyen éltek. A legszegényebbek, az alapvetően kóborcigány életmódot folytatók, földkunyhókban éltek a Kígyós-réten, a nagyszalontai roma lakosság többsége viszont a Vajda tér viskóiban élte mindennapjait, míg a Harcsa utcában a „cigányarisztokrácia”, tehát a saját házzal és keresettel bíró, „polgárosult” romák éltek.⁴¹

Nagyszalonta városa 1941-ben az úgynevezett cigányrendeletével került az országos sajtóba. Hadady Imre polgármester, 1941 tavaszán, egy cigány-összeírást végeztetett a városban. Ennek során az ugyanebben az évben megtartott népszavazáshoz képest (7 cigány anyanyelvű, 104 cigány nemzeti-ségű személy⁴²) a helyi hatóságok jóval több nagyszalontai lakost, 429 főt – a lakosság 2,8%-át⁴³ – azonosították cigányként. Róluk valamilyen „katasztert” állítottak fel.⁴⁴ Ugyan az 1941. május–júniusban megjelent sajtótudósításokban még „cigány-emancipációról”, „a cigányok körében megindult polgárisodási folyamat meggyorsításáról”, külön „cigány-fürdő” megnyitásáról írtak,⁴⁵ az október elején⁴⁶ a közgyűlés által elfogadott szabályrendelet már csak represszív intézkedéseket tartalmazott. „Zárt cigánytelepülés” létesítését rendelték el, amit esténként csak a cigányügyi előadó írásos engedélyével hagyhattak el. Az itt élők számára kötelező munkáltatást írtak elő. Elköltözni – és ezáltal az előírt szabályok alól mentesülni – polgármesteri engedély fejében, csak „megélhetést nyújtó foglalkozás” megléte, valamint „rendes lakás” bérlése vagy ház vásárlása esetén lehetett.⁴⁷ Ugyan a rendelet nem szerepeltette a gettó szót, a szélsőjobboldali sajtó „cigány-gettóként” reflektált a nagyszalontai „cigánytelepülésre”, párhuzamot húzva a zsidó lakossággal.⁴⁸ A *Nagyszalontai Az Újság* pedig annak a hírnek kapcsán, hogy a Német Birodalomban a zsidótörvények előírásait kiterjesztenék a roma lakosságra is, büszkén hirdette, hogy „ez nem jelent egyebet, mint azt, hogy Németországban egy

37 Dánielisz 2008: 96; Fóris 2023: 631.

38 Marosvári 2024: 187–199.

39 BFL VII.5.e 21847/1949. 307. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3., 29.

40 Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 271.

41 K. N. L.: Csóri vajda népe 1940-ben. *Statistikai Tudósító* 1941. március 24. 1–2; N. L.: Adatok a nagyszalontai cigánykataszterből. *Magyar Közigazgatás* 1941. április 20. 5; Külön gőzfürdőt, külön népiskolákat kapnak Farao nagyszalontai ivadéakai. *Déli Hírlap* 1941. június 8. 4.

42 1941. évi népszámlálás. 1990. 258–259.

43 1941-ben a Tisztiorvosi Szolgálat által, helyi orvosok bevonásával, végrehajtott cigányfelmérés 483 főre, a lakosság 3,17%-ára, tette a romák létszámát a városban. A helyi sajtó 400–500 főre tette a romák létszámát. Kertesi–Petrilla 1943: 270; Kézdi 1998: 286; 210.000 cigány él Magyarországon. A megye cigányainak huszad része Nagyszalontán él. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. április 9. 2.

44 K. N. L.: Csóri vajda népe 1940-ben. *Statistikai Tudósító* 1941. március 24. 1–2; N. L.: Adatok a nagyszalontai cigánykataszterből. *Magyar Közigazgatás* 1941. április 20. 5; Minden bizonnyal ennek adattartalma megegyezhetett azzal, amit később a város „cigányrendeletének” 7. §-ában előírtak a „cigánykataszter” vezetésére. Miklós 2023: 88.

45 Cigány-emancipáció Nagyszalontán. *Magyar Nemzet* 1941. május 9. 4; Külön gőzfürdőt, külön népiskolákat kapnak Farao nagyszalontai ivadéakai. *Déli Hírlap* 1941. június 8. 4.

46 *Magyar Élet* 1941. október 3. 7; Nagyszalontán rendezik a cigánykérdést. Szigorú zárlat alá veszik a cigánytelepet. *Kárpáti Híradó* 1941. október 5. 4.

47 Miklós 2023: 87–90.

48 *Magyar Futár* 1941. december 11. 22.

tollvonással megvalósul a szalontai terv”.⁴⁹ A nagyszalontai városvezetés a német megszállást megelőzően is az országos antiszemita jogszabályokon túlmutatóan is igyekezett megkeseríteni az itteni zsidó lakosság életét – többek közt akár azzal, hogy az 1941-es árvíz során a polgármester cigányokat akart költöztetni jómódú zsidó családok lakásaiba.⁵⁰

A belügyminiszter részéről a rendelet ugyan nem került megerősítésre, a magyar önkormányzatok romaellenes helyi rendeletei számára viszont a nagyszalontai városi vezetés intézkedése országosan mintává vált. Többek között Esztergom⁵¹ és Ungvár⁵² is érdeklődve tekintett a szalontai modellre. Az egyik debreceni sajtótermék pedig csak amiatt utasította el a „cigányok szalontai elpolgárosítását”, mert szerintük „a cigány külön faj, külön nép, éppen úgy, mint a zsidóság”.⁵³ Nagyszalontán egyes elemei kerültek megvalósításra, mint a helyi romák kényszerfertőtlenítése,⁵⁴ vagy éppen az élelmiszerjegyeknek a munkahelyhez kötése.⁵⁵ Bársony János kutatásai szerint pedig 1942-ben két lezárt telepet hoztak létre Nagyszalontán a kigyósréti és Vajda-téri muzsikus cigányok munkáltatására.⁵⁶

Sajnos a romák szovjet megszállás alatti magatartására vonatkozólag csak magyar visszaemlékezések maradtak fenn. Ezekben visszatérő elem, hogy a romák a szovjet csapatokat zeneszóval fogadták – egyes visszaemlékezések szerint az Internacionáléval. A bevonulás után pedig közreműködtek a fosztogatásokban, segítették a szovjet katonákat az értékesebb vagyontárgyak, illetve a szovjet katonák előtt elbújt nők fellelésében, úgymond „az oroszokat a cigányok és a kommunista érzelmű lakosság vezette”.⁵⁷ A frontátvonulás mindig is lehetőséget biztosít a fosztogatásokra, főleg akkor, ha a vagyonnal bíró lakosság jelentős része elmenekült – így ingatlanjait örízetlenül hagyta. A szegregált roma közösségek és a többségi magyar társadalom közötti ellentétek megágyazhattak annak, hogy a fosztogatásokba bekapcsolódva állítsák helyre a közösségük morális ökonómiáját. Emellett a szovjet katonák a „kapitalista, fasiszta rendszer elnyomottaival” is közösséget érezhetett. Több alkalommal élelmet, lestrapált lovat vittek a cigánytelepekre, vagy engedélyezték számukra a fosztogatást.⁵⁸

Ugyan a rendbontásokban minden bizonnyal nem csak ők vettek részt, mindez viszont megágyazott a Nagyszalontán és környékén élő romák elleni erőszakos fellépésnek.

TÖMEGGYILKOSSÁG NAGYSZALONTÁN

Október 1-én hajnali 4 órakor az 1. tábori póthadosztályt kivonták az arcvonalból és Nagyszalontánál a frontot a 4. tábori póthadosztály vette át.⁵⁹ A seregtest parancsnoka, Tarnaváry Árpád vezérőrnagy – mivel a nagyszalontai városháza tisztviselői közül senkit sem talált a helyén – egy, az első világháború alatt törzsőrmesterként a nevezett tábornok alatt szolgáló helyi hadirokkant veteránt, Macskássy Alajos Jenőt, nevezte ki városparancsnokká.⁶⁰ Az elmenekült polgármester helyére kinevezett Macskássy egyik első feladata az volt, hogy végrehajtsa a város polgári lakos-

49 Németország egy tollvonással megvalósít egy szalontai tervet. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. március 28. 2.

50 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-43642. Hadady Imre vizsgálati dossziéja 16. Nagyszalontai Politikai Államrendőrségen felvett jegyzőkönyvek, Grósz József vallomása, 1948. június 26.

51 Miklós 2023: 78–80.

52 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Fond 94., op. 5., od. zb. 134. Nagy Lajos: Nagyszalonta kísérlete a cigánykérdés megoldására. Köszönöm Kosztyó Gyulának, hogy megosztotta velem a dokumentumot.

53 Szűcs Ferenc: Debrecenben nem helyeslik a cigányok szalontai elpolgárosítását. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. január 2. 3.

54 Négy száz cigányt fertőtlenítettek ma a szalontai járványkórházban. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. március 28. 5; Ma fertőtlenítették a cigányokat. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. július 15. 4.

55 A dologkerülők nem kapnak élelmezési jegyet. *Nagyszalontai Az Újság* 1944. június 27. 4; Mikor osztják az élelmezési jegyeket? Fontos közellátási tudnivalók. *Nagyszalontai Az Újság* 1944. június 30. 4.

56 Bársony 2024: 86.

57 Fóris 2023: 630.

58 Bársony 2008: 223; A roma lakosság és a szovjet katonák közös fosztogatásaira lásd Szabadi (szerk.) 2016: I. köt. 290, 318; II. köt. 126, 357.

59 Számvéber 2023: 73.

60 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 86. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.; 113. Proces-verbal, Macskassy Rozalia, 28 noiembrie 1945; 118. Proces-verbal, Macskassy Alajos, 13 decembrie 1945.

ságának evakuálását. Macskássy Alajos ezt nem dobszó útján személyesen tette meg, hanem leventéket küldött ki ennek kihirdetésére. Ennek köszönhető az, hogy miközben délelőtt a lelkész a szószékről még a dicsőséges győzelemről szónokolt, délután a leventék már ezzel rémisztgették a lakosságot: „*Mindenki csomagoljon, meneküljön, mert utcai harcokra kerül sor. Senkinek az élete nem lesz biztonságban!*” Ennek megfelelően a polgári lakosság kiürítése inkább szervezetlen menekülésbe csapott át. „*Legtöbbje gyalog, sok esetben mezítláb, közöttük terhes anyák, 2–3 éves gyermekek vonszolták magukat holtra fáradva az úton. Félőrültek voltak az emberek, leírhatatlan látvány volt. A véletlenül arra haladó magyar vagy német katonai autók a menekülteknek csak kis részét tudták felvenni.*”⁶¹ – számolt be jelentésében Őrsy Dániel rendőrtanácsos, nagyszalontai rendőrkapitány, a menekültek körében kitört pánikról. A Nagyszalontát elhagyók helyzetét tovább súlyosbította az, hogy a Honvédség lefoglalta a megmaradt szállítóeszközöket, a Sarkadra vezető utat a román tüzéség már belötte. Így a 8–9 ezer fős tömeg október 1-én és 2-án a Geszt felé vezető földúton próbálta elhagyni a várost, jórészt csupán egy batyuval.⁶²

Közben megkezdődött a szovjet megszállás alatt elkövetett atrocitások felderítése. Egykorú forrásként erről a vizsgálatról az a hét jegyzőkönyv tanúskodik, amit a Honvéd Vezérkar főnökeként Vörös János vezérezredes, 1944. október 5-én, felterjesztett a Magyar Külügyminisztériumnak. Ezek szerint a vizsgálatot a VII. hadtest I.b. (hírszerző és kémelhárító) osztálya végezte el minden biztonnyal a 4. tábori póthadosztály bevonásával (a biharugrai atrocitásokról felterjesztett jelentést Tarnaváry vezérőrnagy írta alá). Ennek kapcsán mindenképpen megvizsgálandó az a kérdés, hogy ezek a vizsgálati eredmények hozzájárulhattak-e a romák kivégzéséhez. A jegyzőkönyvben a romák elkövetőkként jelennek meg, viszont konkrétan nincsenek megnevezve az egyes elkövetők. A dokumentumok alapján a kérdezőknek nem is volt céljuk az elkövetők személyazonosságának pontos megállapítása. A jegyzőkönyvek felvétele – október 2. és 3. – megegyezik a tömeggyilkosság időpontjával, a helyszíne viszont nem. Amíg Biharugrán a 4. tábori póthadosztály tábori csendőr-osztály járőre vette fel a jegyzőkönyveket, addig a Nagyszalontán történekekről a VII. hadtest parancsnokságának I.b irodájában hallgatták ki a menekülteket. Ugyancsak megemlítenő, hogy a kihallgatásokat vezető tiszt, Hajducki István főhadnagy, neve fel sem merült a háború utáni vizsgálatok során.⁶³

A kivégzés elrendelésének döntéshozási mechanizmusára csak Macskássy Alajos háború utáni, több alkalommal egymásnak is ellentmondó vallomásai állnak rendelkezésünkre. Október 2-án kellett felkeresnie a nagyszalontai gimnázium épületébe települt parancsnokságot, ahol referálnia kellett a lövész- vagy harckocsiárkok építéséről. A Macskássyt fogadó katonai parancsnok – egy alezredes, más vallomása szerint maga Tarnaváry vezérőrnagy – ennek a beszélgetésnek a keretében tért rá a romák kérdésére: „*kik voltak, akik raboltak és fosztogattak? Igaz, hogy a cigányok?*” Itt közölte vele, hogy „biztos adatai” vannak arról, hogy a Vajda téri cigányok követték el a fosztogatásokat, sőt az egyik csendőrtiszt agyon is lőtt már egy fiatalembert, „mert az oroszoknak kiszolgáltattott több lányt”.

A katonai parancsnok első terve az volt, hogy a tömeggyilkosságokat a Nagyszalonta melletti Nádas tónál vagy a környékbeli mocsaraknál hajtják végre. Előbb a kígyósréti romákat, majd a Vajda téren összeszedetteket lövik a tóba, illetve a mocsárba. Saját bevallása szerint Macskássy ez ellen élesen tiltakozott, mire a parancsnok „csak” minden negyedik roma lelövését helyezte kilátásba. Macskássy ezt is elutasította, mivel „a bevonuló orosz hadsereg megtorlásképpen a magyar lakosságot le fogja lövetni, amire példát hallottam nem is egy felől a katonáktól”.⁶⁴ Macskássyt támogatta két, a vitába bekapcsolódó őrnagy is. Ők elvetették ezt a tömeggyilkosságot és egy differenciáltabb megtorlást támogattak arra hivatkozva, hogy „ide való kémektől be fogják

61 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (továbbiakban MNL PVL) IV.801.a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai 81. dob. 285/1944. A m. kir. rendőrség vidéki főkapitánya. Helyzetjelentés Nagyszalontáról. 1944. október 5.

62 Cornea 2005: 181; Dánielisz 2008: 95–69; USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 87. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.; 90. Varró István kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 3.

63 A vizsgálatról lásd Fóris 2023: 615–647.

64 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 87. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.

kérni az adatokat”.⁶⁵ A romákról a listát egy Garai nevű egyén állította össze, aki alighanem azonos azzal a rendőrdíjnokkal, aki a Fővezérség hírszerzése számára is adatokat szolgáltatott.⁶⁶

Délután 5-kor razzia vette kezdetét a Vajda téri cigánytelepen. Teherautóról leszálló katonák és leventék, csendőrökkel kiegészülve, szidalmazások mellett, szedték össze a romákat – korra és nemre való tekintet nélkül – és Mezei Vilmosné házába gyűjtötték őket.⁶⁷ A szűk épületből kihívták a férfiakat azzal a felszólítással, hogy romot mennek eltakarítani. Az épületből kihozott 18 férfit arccal a földnek fektették,⁶⁸ s ott agyonlőtték őket. A tömeggyilkosság rejtésére a házban maradt nők és gyerekek számára elrendelték, hogy tegyenek párnákat az ablakba, viszont a lövések hangjai, valamint a padlásra felmászottak beszámolója alapján is nyilvánvalóvá vált számukra, hogy mi történt a férfiakkal. Több asszony a hátsó ablakon kitört, mire egy magyar fegyveres az ajtón keresztül kétszer egymás után belelőtt a megriadt tömegbe. Mindezzel hét nőt sebesített meg.⁶⁹ Miközben az épülettől 10-15 méterre agyonlőtt férfiak elföldelését megszervezték és végrehajtották, a házba zárt rémült nőktől még italt és ruhaneműt is kizsaroltak az örök. „Aki pálinkát, cipőfélét vagy valamilyen női dolgokat tud hozni, az jöjjön, semmi baja nem lesz és mihelyst hoz, azonnal el lesz engedve” – fordult egy szakaszvezető a riadt foglyokhoz. Sikerült is az öröknek 5-6 nőtől szerezniük egy női retikült és három korsó pálinkát, s italozással töltötték az időt a temetés befejezéséig.⁷⁰ Ugyan egy őrt álló civil azt ígérte a bentlévőknek, hogy „10 perc után következnek”, az épületben lévő nőket és gyermekeket este 8-kor elengedték.⁷¹ Ekkor ők már csak a ruhadarabokat összeszedő katonával és egy helyi civillel találkoztak.⁷²

Az áldozat kiválasztásának szempontjai egyértelműek – a 18 áldozat 16 és 75 év közötti férfi volt, közülük 12 cigányzenész.⁷³ A tömeggyilkosság kivitelezése viszont kérdéseket vet fel. A keleti fronton végbement tömeggyilkosságokkal szemben⁷⁴ a kivégzést nem a városhatáron kívül, hanem magán a cigánytelepen hajtották végre. Ugyancsak különbözik a más tömeggyilkosságoktól az, hogy a kivégzés idejére nem voltak előkészítve még a sírok. Délután 6-kor a katonák a szomszéd utcából szedtek össze még férfiakat, akikkel helyben temetették el a kivégzett romákat.⁷⁵ Minderre két magyarázat adható: vagy az elkövetők „gyakorlatlanságáról” lehet szó, vagy pedig arról, hogy a 18 férfi kivégzése elsősorban a megmaradt roma közösség terrorizálására szolgált.

65 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 93. Macskásy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 1.

66 Fóris 2023: 637–638.; A román hatóságok ugyan igyekeztek beazonosítani Garai személyét, a nyomozati anyagok alapján azonban ez nem sikerült. A Nagyszalontán élő Garai Istvánt gyanúsították meg besúgással, azonban a nevezett személy már az első szovjet megszállást megelőzően, 1944. szeptember 25-én elhagyta a várost egy szekérszlop vezetőjeként és csak 1945. január 5-én tért vissza Nagyszalontára. USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1945. 50. Adresă a Acuzatorului Public privind prezentarea spre audiere a unor internați din lagărul de la Oradea, 19 septembrie 1945.; 51. Proces-verbal, Jaro Rozalia, 22 Septembrie 1945.; 69. Proces-verbal, Garay Stefan, 22 octombrie 1945.

67 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 4. Karancsi Eliza kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.

68 Az egyik szemtanú, Diószegi Sándor szerint egy 1 méter mély vízelvezető árokba fektették a kivégzés alkalmával a romákat. USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 31. Proces-verbal, Diószegi Alexandru, 13 septembrie 1945.

69 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 5. Ungváry Julianna kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.

70 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 3. Czégé Imre kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 20.

71 Czégé Imre vallomása szerint csak egy órát voltak fogva a kivégzettek családtagjai és 6–7 óra körül szabadultak. USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 29. Proces-verbal, Czege Emeric, 3 septembrie 1945.

72 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 11. Tinka Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 27.

73 Bársony 2015: 64–65.

74 Kovács Szabolcs monográfiája rámutat a szovjet megszállás alatt álló területeken elkövetett tömeggyilkosságok és az erdélyi Pusztakamaráson 1944. szeptember 16–17-én elkövetett zsidóellenes mészárlás közötti összefüggésre. Kovács 2021.

75 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 13. Szemes Sándor kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3. 14. Halász János kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3. 16. Major Mihály kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3.

SARKADTÓL DOBOZIG

A nagyszalontai romák szenvedései nem értek végett október 2-án, ugyanis az 1. páncélosadosztály I.b osztálya ismételten vizsgálatot folytatott a nagyszalontai romák ügyében. Az osztályt Kubányi György százados vezette, viszont a nyomozást Kozma Andor detektív végezte. *„A kihallgatásokat úgy folytattam le, hogy a cigányokat egyenként behozattam a kihallgatásra rendelt helységbe, ahol azok a tanúkkal szembesítettetek és ha ezután is tagadták a terhükre rótt cselekményt, meztelenre lettek vetköztetve, arculvertem és kutyakorbáccsal ütlegettem őket.”* – számolt be Kozma a népbírószági tárgyalásán a nagyszalontai romák kihallgatásáról.⁷⁶

A népbírószági eljárás során nem került szóba, hogy a 4. tábori póthadosztály által lefolytatott eljárás és a Vajda téri kivégzések után miért folytattak ismételt vizsgálatot a páncélosadosztály kémelhárítói is. *„Amikor Szalontára érkeztünk, megkértek, segítsék a cigányok kihallgatásánál”* – adott rövid magyarázatot a népbírószági tárgyaláson Tóth Ede.⁷⁷ Arról sincsen információnk, hogy kik és milyen szempontok alapján gyűjtötték össze a Sarkadra vitt romákat, történt-e együttműködés a 4. tábori póthadosztály és a harcok során a seregettest ideiglenesen a városban váltó 1. páncélosadosztály között.

Azt viszont más települések példáján is láthatjuk, hogy a páncélosadosztály I.b osztálya hasonló módon lépett fel a romákkal szemben a Sarkad és Nagyszalonta között fekvő Kötegyánon. Ez utóbbi települést szeptember 26-án foglalták el a román csapatok, majd két nap múlva visszafoglalták a német és magyar csapatok. Szeptember 29-én jelentek meg az 1. páncélosadosztály kémelhárítói a településen. Temesváry Ede zászlós több tábori csendőr társaságában egy listával érkezett a nagyközségbe, amin az ellenséggel kollaboráló romák nevei voltak felsorolva.⁷⁸ A romák fellelésében Molnár Imre helyi lakost vonták be, akinek vezetésével razziát tartottak a cigánysoron. Ennek során legalább 9 cigány nőt és férfit – köztük 12–14 éveseket is – és egy cigány férfi nem cigány feleségét állították elő, majd a két tábori csendőrrel a község házára vitték őket. A vád kollaborálás és a Hangya szövetkezet helyi boltjának kifosztása volt. *„Ti hoztátok a románokat a magyarokra”* – ordította egy visszaemlékező szerint Molnár az összegyűjtötteknek.⁷⁹ Amikor a sarkadi csendőrlaktanyába átkísérték a foglyokat, Molnár Kozmának már, mint „partizánokat” adta át őket.⁸⁰ Más katona úgy tudta, hogy az előállított romák „fehér zászlóval fogadták az oroszokat”.⁸¹

Az elfogottak mind Kötegyánon, mind Sarkadon folyamatos verbális és fizikai bántalmazásnak voltak kitéve. Már a razzia során egy kézigránátot is bedobtak az egyik házba, ahol többen megsebesültek. Kötegyánon tyúkólba zárták, a kihallgatások alkalmával lelövélssel fenyegették, Sarkadon pedig meztelenre vetkeztették, és egy ágyra fektetve megbotozták őket.⁸² Több visszaemlékező szerint is Kozma különösen egy terhes nővel volt brutális.⁸³ Mindezt az erőszakot nem tudhatjuk be az alárendeltek túlkapásainak. A sarkadi csendőrlaktanyába behozottakkal szemben kifejezetten az I.b osztály vezetője, Kubányi György százados, rendelte el, hogy „minden eszközt fel kell használni arra, hogy bizonyítékot szerezzen [Kozma Andor] ebben az ügyben”. Ennek részeként – Kozma vallomása szerint – szintén Kubányi rendelte el a kihallgatottak meztelenre vetköztetését, „mert az volt a nézete és ezt a tapasztalat is igazolta, hogy levetköztetve bizonytalanná válnak az emberek és beismerő vallomást tesznek”.⁸⁴ Kozma ugyan Kubányi parancsát hajtotta végre, a „puhítás” során viszont Kozma is kulcsszerepet játszott az elfogottak elleni erőszak fokozásában. Így a veréstől ódzkodó csendőröket megfenyegette, hogy őket is levetközteti és megvereti. Amikor pedig nem

76 BFL VII.5.e 21847/1949. 283. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 5.

77 BFL VII.5.e 21847/1949. 395. Tóth Sándor kérelme a tárgyalási jegyzőkönyv javítására, érk. 1948. jan. 10.

78 BFL VII.5.e 21847/1949. 291. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 13.

79 BFL VII.5.e 21847/1949. 107. Kovács Kálmánné tanúvallomási jegyzőkönyv. Elek, 1947. május 17.

80 Uo.

81 BFL VII.5.e 21847/1949. 141. Szabó Béla tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 8.

82 BFL VII.5.e 21847/1949. 69. Paksi Sándor és Paksi Sándorné tanúvallomási jegyzőkönyv. Kötegyán, 1947. május 14. 107. Kovács Kálmánné tanúvallomási jegyzőkönyv. Elek, 1947. május 17. 129. Hajkai Aranka tanúvallomási jegyzőkönyv. Doboz, 1947. május 16. 130–131. Ungvári Erzsébet tanúvallomási jegyzőkönyv. Kötegyán, 1947. május 14.

83 BFL VII.5.e 21847/1949. 141. Szabó Béla tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 8.

84 BFL VII.5.e 21847/1949. 283–284. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 5–6.

ütötték elég erősen az áldozatokat, akkor Tóth József csendőrt hívta be demonstrálni a megfelelő, az egyik fogoly hátán „ökölnyi púpot” eredményező ütések.⁸⁵

Az erőszak nem csupán a roma lakosságot érintette. Zsadányban, a szovjet megszállás alatt, a lakosság szegényebb része által ellopott ingóságokat egy helyre összegyűjtötték, az elkövetőket – mintegy 40 nőt és férfit – pedig „kegyetlenül megpálcázták”.⁸⁶ A szeptember 28-án a magyar és német csapatok által visszafoglalt⁸⁷ Kötegyánnal szomszédos faluban, Méhkeréken, nem várt módon érte a helyieket az új magyar hatalom. Október 1-én, Kozma vezetésével, két motorkerékpáron jelent meg két honvéd és egy csendőrőrmester. Amikor Száva László, a község bírójá, üdvözölni akarta a magyar katonákat, akkor Kozma korbáccsal elkezdte verni, majd a község házára hurcolta. Egy lista alapján további öt embert gyűjtöttek össze, akiket a sarkadi csendőrlaktanyába vittek. Az elhurcoltakat itt is meztelenre vetkőztették, majd egy ágyra fektetve botokkal és pálcákkal megverték őket. A céltalan-nak tűnő erőszak okát a foglyok csak a csendőrlaktanyában ismerték meg.⁸⁸ Kozma János hétnapos szabadságra ment haza a katonai szolgálatából, s a román bevonulás miatt nem tudott ismét bevonulni – ezt a kémelhárítók dezertálásnak ítélték meg.⁸⁹ A helyi előjáróság a veszteségek elkerülése végett fehér zászlóval fogadta a bevonuló szövetséges erőket – ezt interpretálták diadalkapuként a visszatérő magyar csapatok.⁹⁰

A kémelhárító osztály brutalitása kiváltotta a parancsnokság rosszallását is. Hajnal Géza, a hadosztály tábori lelkésze is panaszt tett a kínzásokkal kapcsolatban.⁹¹ Jánosi Ferenc, a páncélos-hadosztály tábori bíróságának vezetője, utasítást kapott arra, hogy Sarkadon tájékozódjon az ottani kihallgatásokról. Itt szembesült azzal, hogy a foglyok embertelen körülmények között voltak – 25–30-an egy szobába összegyűjtve –, s láthatóan a testüket ütési nyomok borították. Ugyan a kémelhárítók azt mondták, hogy a polgári lakosság verte meg a romákat még Nagyszalontán, a hadbíró Kozmát és Kubányit is figyelmeztette, hogy ilyen eseteket nem tűr, és az esetet jelentette Pálffy-Muhoray Zoltán alezredesnek, a hadosztály vezérkari főnökének.⁹² Másnap maga Pálffy-Muhoray is közbenjárt a méhkerékiek érdekében: élelmiszert hozatott számukra, s megtiltotta a további bántalmazásukat.⁹³ Viszont ebben az esetben is megmutatkozott már a foglyok megkülönböztetése: amíg a parancsnokság részéről közbenjártak a méhkerékiek érdekében, hasonló a romákkal kapcsolatban nem tudhatunk.

Mivel október 5-én a szovjetek megközelítették Sarkadot – másnap el is foglalták a települést –, így a páncélos-hadosztály I.b osztálya is a hátra településről döntött. Kubányi György százados arra utasította a Blága József csendőr szakaszvezető vezette csendőrosztagot, hogy a Sarkadon lévő foglyokat kísérik hátra: a hadifoglyokat Szegvárra, míg a polgári foglyokat engedjék el. A csapatcsendőrök és a mintegy 30–50 fős – hadifoglyokat, méhkeréki letartóztatottakat, továbbá a Kötegyánról és Nagyszalontáról összeszedett romákat magába foglaló – fogolycsoport szürkületkor elindult a körülbelül 12 km-re lévő szomszédos település, Doboz, irányába. Az 1956-os eljárásnak sem sikerült megállapítani azt, hogy pontosan melyik csapatcsendőr részéről⁹⁴ merült fel, hogy a foglyok közül a romákat ki kell végezni. A dobozi Wenckheim-kastélyhoz este 10-kor megérkezve kettéválasztották a foglyokat: 20 cigányt külön gyülekeztettek, a többi foglyot pedig az istállóba zárták. Két roma nő

85 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 8.

86 Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 284; Volt csendőrök a bíróság előtt. *Békés Megyei Népiújság* 1958. december 5. 4; Fekete Gábor: Napfényre kerültek az 1944-es zsadányi és dobozi rémuralom részletei. *Magyar Nemzet* 1958. október 8. 5.

87 Borus 1969: 398.

88 BFL VII.5.e 21847/1949. 100. Száva László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 15. 144–145. Gunzó Flórián tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Méhkerék, 1947. május 10.; Balogh 1970: 119–120.

89 BFL VII.5.e 21847/1949. 152. Jánosi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 19.

90 BFL VII.5.e 21847/1949. 100. Száva László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 15.; Balogh 1970: 119–120.

91 BFL VII.5.e 21847/1949. 168. Jászberényi Károly tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 10.

92 BFL VII.5.e 21847/1949. 152. Jánosi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 19.

93 BFL VII.5.e 21847/1949. 145. Gunzó Flórián tanúvallomási jegyzőkönyv. Méhkerék, 1947. május 15.; 158. Kozma Mihály tanúvallomási jegyzőkönyv. Méhkerék, 1947. május 15.

94 A feltárás hiányosságaira a Békés Megyei Ügyészség is felhívta a figyelmet: „a bíróság így is azt volt kénytelen megállapítani, hogy parancsra tették, amit tettek, csak éppen nem nevezte meg a bíróság a parancsnokot”. MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Békés Megyei Ügyészség fellebbezési óvása. Gyula, 1956. július 6.

valószínűleg csak annak köszönhetette életben maradását, hogy megtetszettek a csendőröknek, s többen meg is erőszakolták őket. „Amikor a csendőrőrmester csókolgatott és kivitt a parkba én mondtam neki, hogy biztos most csak jóban lesz velem és utána engem is kivégeznek. A csendőr azonban ígérte, hogy nem fognak kivégezni” – emlékezett vissza helyzetére az egyik áldozat.⁹⁵

A nagyszalontai tömeggyilkossággal szemben az elkövetők itt törekedtek a kivégzés elrejtésére. Doboz felé menet folyamatosan keresték a megfelelő helyet a tömeggyilkosság végrehajtására – végül a dobozi temetőre esett a választás. Molnár József még a temetőcsősz is felkereste éjjel azzal, hogy ne ijedjen meg a lövésektől – új fegyvereket próbálnak csupán ki. Az éjszaka is arra szolgált, hogy minél kevesebb szemtanúja legyen a gyilkosságoknak. A 2–3 16 éven aluli fiatalból, férfiakból és nőkből álló csoportot (a háború után csak 8 kötegyáni áldozatot sikerült közülük azonosítani⁹⁶) a temetőben szorosan lefektették arra hivatkozva, hogy itt fognak éjjelezni. Azonban néhány méterre hátrébb húzódva a csapatcsendőrök tüzet nyitottak a fekvő személyekre. A visszaemlékezések, valamint az exhumálást vezető orvosszakértő megállapítása szerint kézígránátot is dobtak a haldoklók közé. A gyilkosság után két helyi csendőr két községi csendőr társaságában elment a temető közelében fekvő sószei cigánytelepre és onnan 6–8 férfit elhurcoltak a „partizánok” eltemetésére.⁹⁷ Egy 2x3 méteres (az exhumálási jegyzőkönyv szerint 1,1x2,3 méteres) gödört vájattak velük, amibe behúzták a holttesteket. Az elhantolás végeztével a csendőrök a helyi kocsmába ültek be inni.

Október 6-án hajnali 4 óra 30 perckor megindult a 6. gárdalovashadtest támadása Doboz irányába.⁹⁸ A tüzérségi előkészítést meghallva Boldizsár János elrendelte a tovább vonulást. Előbb Békéscsaba felé mentek, ahol a városszélen két roma nőt el is engedtek. Ezt követően Orosházára akartak menni, de az előre nyomuló szovjet csapatok miatt már nem tudták elérni a települést. Miután Kondoros határában légitámadást kaptak, valamint feltűntek a szovjet harckocsik is, a csapatcsendőrök egyszerűen magukra hagyták a foglyokat.⁹⁹

A TÖMEGGYILKOSSÁGOK KONTEXTUSAI

Miközben 1945 és 1956 között három eljárásban is vizsgálták a két településen összesen 38 halálos áldozatot követelő tömeggyilkosságokat, egyik esetben sem sikerült feltárni a kivégzések okait és az elkövetők szándékait, s nem is törekedtek az események szélesebb kontextusának feltárására. Az említett büntetőeljárások anyagán és Bársony János interjún túl pedig nincsenek további forrásaink az említett események rekonstruálására. Mindezt elsősorban két szempontból vizsgálom meg az 1944. szeptember-október fordulóján történt eseményeket: Milyen szerepe volt a helyi lakosságnak és szervezeteknek a tömeggyilkosságokban? Mennyiben tekinthetjük a hadműveletek következményének a romák elleni fellépést?

Helyi aktorok a tömeggyilkosságokban

Az egyik magyarázatul azt szolgálhat, hogy helyi szinten, a háborús viszonyok közepette, a többségi társadalom és a perifériára szorult romák konfliktusa kulminálódott tömeggyilkossággá. Miközben a nagyszalontai városvezetés – amint fentebb vázoltuk – átfogó romaellenes rendelkezéseket

95 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. U. E. tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Sarkad, 1956. március 11. Lásd még „Abban a szobában, ahol Z. B. voltunk, vetett ágyak voltak. Egy csendőr elhált minket, aztán jött egy másik. Nem tudom, hogy ugyanaz volt-e, vagy egy másik jött. A puskalövések azután hallatszottak. A csendőrök előbb elvégezték rajtunk a dolgukat, és azután elmentek, bennünket pedig kitettek az istállóba.” MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 58; „Ezek [az összegyűjtött cigányok] közül azonban Z. E. kötegyáni lakos megmenekült olyan feltétellel, hogy a csendőrök keresztül mentek rajta.” Faragó Gábor tanúvallomási jegyzőkönyv. Doboz, 1956. február 28. (A személyneveket a tanulmány szerzője anonimizálta) Lásd továbbá: Jegyzőkönyv Boldizsár János kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. április 16.; Jegyzőkönyv Magyar Ferenc gyanúsított kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. március 10.; Csősz 2024: 251.

96 MNL BéVL IV.416.b Gyula járás főjegyzőjének általános iratai 1907/1948. Dobozai események, cigányok kivégzése.

97 BFL VII.5.e 21847/1949. 104–105. Jónás József, Lackó József és Megyei Lajos tanúvallomási jegyzőkönyv. Doboz, 1947. május 16.; 147. Molnár József kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 30.

98 Számvéber 2023: 160.

99 A tömeggyilkosságot a kivégzés ügyében 1956-ban lefolytatott büntetőeljárás során felvett kihallgatási jegyzőkönyvek, a tárgyalási jegyzőkönyv, valamint a kihantolási jegyzőkönyv alapján rekonstruáltam. MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956.

fogadott el, a város lakossága pedig a romákban fosztogatókat látott, mégis a meglévő dokumentumok alapján a nagyszalontaiaknak csak közvetett szerepük volt a Vajda téri tömeggyilkosságban. A román eljárás 6 elítéltje közül egy főt, Czégé Imre cipészt, határozta meg helyi lakosként. A romák vallomásai szerint ő közreműködött Mezei Vilmosné házának őrzésében, s ennek során durván bánt a bent lévőkkel, állítólag egy kézigránátot is az épületbe akart dobni, és egy haldoklót fejen is vágott a kézigránátjával.¹⁰⁰ Amellett, hogy Czégé mindezt tagadta, a sírásó férfiak is megerősítették azt, hogy velük együtt rendelték ki őt is gödörvájásra, majd véletlenszerűen – levante tagságára hivatkozva – Czégét őrnék állították be a házhoz.¹⁰¹ Így ha ki is használta romaellenes érzéseinek és szadizmusának kiélésére a helyzetet, nem tekinthető önálló aktornak.

Amíg a román eljárás Tarnaváryt, valamint további két katona- és két csendőrtisztet jelölt meg elkövetőként, a nagyszalontai visszaemlékezők két olyan elmélettel is előálltak, miszerint a nagyszalontaiaknak is kulcsszerepe lehetett a tömeggyilkosságban. Macskássy Alajos Jenő kézzel írt önvallomásában Branyecz Pétert vádolta azzal, hogy a katonai parancsnokságon ő akarta elérni az összes roma kivégzését.¹⁰² A román hatóságok Branyecz szerepét részletesebben nem vizsgálták, ami azért jelent komoly problémát, mert maga a vádló sem volt elfogulatlan az említett besúgóval szemben, Branyecz ugyanis – immár a román uralom alatt a nagyszalontai rendőrség tagjaként – súlyosan bántalmazta Macskássyt annak 1945 elejei letartóztatásakor.¹⁰³

Emellett a város közbeszédében megjelentek az egyéni bosszúra vonatkozó elméletek is. Nagyszalonta helytörténésze, Dánielisz Endre, helyi szóbeszédnek alapján jegyezte le azt a magyarázatot, miszerint „Kis P. János zászlós” hazatérve városába látta a vegyeskereskedésének kifosztását, s gyakorlatilag az ő egyéni bosszújának az eredménye volt a tömeggyilkosság.¹⁰⁴ Czégé Imre az ügyészégi vallomásában egy „Kispe Ernő hadnagyról” beszélt, aki gyűlölte a cigányokat a házának 1942-ben kifosztása miatt. A gyilkosságokat követően pedig állítólag azzal hancegett, hogy ezzel állt bosszút a romákon.¹⁰⁵ Macskássy szerint pedig a magyar katonai parancsnokságon a gyilkosságok háttereként azt hallotta, hogy egy főhadnagy – a jelenlévő „alezredes” tudtával – a rablógyilkosságban megölt anyját bosszulta meg a romákon.¹⁰⁶

Utóbbi értesülések alapját egy közel három évvel korábbi bűneset adta. 1941. november 17. hajnali 3-kor három személy betört egy nagyszalontai fűszerüzletbe, valamint a tulajdonos, Kiss P. János, házába. A felriadt tulajdonostól és feleségétől pénzt követeltek, s amíg a férfi az értékeket kereste, felesége jajveszékelve, az udvarra futva, menekülni próbált. A rablók utánaeredtek és egyikük fejszével agyonverte az asszonyt. A nagy médiavisszhang mellett lefolytatott nyomozás néhány napon belül három, a Kígyósréten élő roma férfiben meg is találta az elkövetőket.¹⁰⁷ Az előzetes letartóztatás során tüdőbajban meghalt gyilkos élettársának és két rablótársának a nagy-

100 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 4. Karancsi Elisa kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 5. Tinca Györgyné kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 6. Tinka Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 8. Horvát Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 9. Karancsi Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, [1945]; 10. Ungvári Julianna kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 28.

101 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 3. Czégé Imre kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 20.; 13. Szemes Sándor kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3.; 14. Halász János kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3.

102 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 123–124. Macskássy Alajos Jenő: Jegyzőkönyv. Az orosz hadsereg bevonulásának kronologikus leírása, 1945. december 15.

103 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 122. Macskássy Alajos Jenő: Jegyzőkönyv Branyecz Péter szalontai tetteiről. 1945. december 15.; 128–129. Macskássy Alajos Jenő: Védekezésem. 1945. december 15.

104 Dánielisz 2008: 234.

105 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 29–30. Proces-verbal, Czege Emeric, 3 septembrie 1945.; Kiss P. Ernőről, mint a kivégzés értelmi szerzőjéről vall még hallomás alapján Ambrus Márton is. Uo. 41. Proces-verbal, Ambrus Márton, 19 septembrie 1945.

106 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 124. Macskássy Alajos Jenő: Jegyzőkönyv. Az orosz hadsereg bevonulásának kronologikus leírása, 1945. december 15.

107 Három elvetemült haramia megtámadta a füveskerti Kis P. családot, fejszével agyonverték az asszonyt kirabolták a házat, aztán elmenekültek. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 17. 3. Több irányban folyik a nyomozás a gyilkosok nyomában. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 18. 4. Újabb fordulathoz érkezett a nyomozás. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 19. 4. Novák József az elfogott egyik tettes. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 22. 2. Elfogták a gyilkost. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 24. 4. Először hazudtak és tagadtak, később mindent bevallott a három füveskerti rablógyilkos. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. december 3. 4.

váradi törvényszéken kellett felelnie a tetteért. A Nagyváradi Ítéltábla 1943 februárjában jogerősen 15, illetve 12 évnyi fegyházra ítélte a rablókat.¹⁰⁸ Dánielisz könyvében és Macskássy vallomásaiban a meggyilkolt nő két fiúgyermekére, az apjától a boltot átvevő ifj. Kiss P. Jánosra,¹⁰⁹ valamint a Honvédségben századosként¹¹⁰ szolgáló Ernőre utalnak.¹¹¹ Nincs arra adatunk, hogyan dolgozták fel családlilag az 1941. novemberi rablógyilkosságot, valamint 1944 szeptemberében azt, hogy az első szovjet–román megszállás időszakában kifosztották és felgyújtották a családi boltot.¹¹² A román szervek által lefolytatott nyomozati eljárás során viszont egyik említett személy tevékenysége sem került tisztázásra. Kiss P. János azzal védekezett, hogy sem ő, sem pedig Ernő nevű bátyja nem volt a tömeggyilkosság idején a településen és egy Nagyszalontán szolgáló csendőrpáncsnok-helyettessel keverték őket össze.¹¹³ Nem kizárt, hogy a román ítéletben megjelenő, a kivégzésre parancsot adó „Kiss P. Ernő csendőrezredes” akár több elkövető azonosításából alakult ki.¹¹⁴

A kötegyáni razziánál Molnár Imre révén merül fel a helyiek részvételének kérdése romaellenes erőszakban. Czégéhez hasonlóan azonban Molnárt sem tekinthetjük önálló aktornak. Temesváry zászlós már kész listával érkezett a helyszínre, Molnárnak pedig elsősorban az adott személyek azonosításában volt szerepe. Több kirendelt levontával együtt Molnár részt vett a romák Sarkadra kísérésében is, verbálisan és fizikailag is bántalmazta az összegyűjtötteket.¹¹⁵ Azonban a vizsgálat során nem merült fel az, hogy bármilyen köze is lett volna a kivégzés végrehajtásához. Ennek tükrében az említett eljárások során Molnár Imre kapta a legalacsonyabb, mindössze kétéves szabadságvesztéssel járó büntetést. Mindennek ellenére a razziát elszenvedők leginkább Molnárral szemben viseltettek a legnagyobb ellenszenvvel. „Az a gazember Molnár Imre, ezt kell agyonütni” – mondták állítólag a kötegyáni razziát követően a tábori csendőrök, de minden bizonnyal inkább a vallomástevő, a dobozi kivégzés során fiát elvesztő Makula János véleményét fejezte ki Molnárral szemben.¹¹⁶ Hasonlóképpen szembetűnő, hogy az 1956-os tárgyalás során is az egyik roma nő Molnár Imrét kereste a vádlottak padján, sőt azt is kijelentette, hogy „K. Molnár Imre a legnagyobb bűnös”. Mindezt egy olyan nő vallotta, akinek nem csupán a sarkadi kínzások, a dobozi temetőnél a kivégzéstől való fenyegetettséget, hanem nemi erőszakot is el kellett szenvednie.¹¹⁷

Molnár motivációjáról ellentmondó adataink vannak. Amíg az egyik áldozat szerint Molnár „mindig nagyon haragudott a cigányokra”,¹¹⁸ a vádlottként kihallgatott Molnár azt bizonygatta, hogy „sohasem haragudott rájuk”.¹¹⁹ Molnárt – esetleges – cigányellenessége, a háborús pszichózison túl a kollaboráció vádjától való szabadulás motiválhatta a romák összeszedésében való aktív részvételre. Molnár a helyi református lelkésszel, Paksy Sándorral, együtt fogadta a románokat a Kötegyánra bevezető hídnál,¹²⁰ a

108 Tárgyalja a bíróság a szalontai rablógyilkos cigányok bűnperét. *Estilap* 1942. június 2. 5. Rablógyilkosság címén vádolják a szalontai cigányharamiákat. *Estilap* 1942. június 3. 3–4. Ítélet a szalontai rablógyilkos-cigányok bűnperében. *Estilap* 1942. június 5. 2. Belenyugodott 15 évi büntetésébe Kiss P. Jánosné gyilkosának felbújtója. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. február 13. 6.

109 A helyi lapban az édesanyja halálát követően jelentek meg ifj. Kiss P. János hirdetései.

110 Macskássy azért utalhatott rá főhadnagyként, mert csak 1944-ben léptették elő századosná. A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóságúaknak 1942. évi rangsorolása. 1942. 238. A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóságúaknak 1944. évi rangsorolása. 1944. 202.

111 Utóbbi minden bizonnyal azonos azzal a személlyel, akit távollétében, mint csendőrezredesít ítél el a Kolozsvári Népbíróság. Kovács 2018: 67.

112 Fóris 2023: 626.

113 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 52. Proces-verbal, Kis P. Ioan, 22 septembrie 1945.

114 A nyugati hadifogságból hazatérő Kiss P. Ernőt a magyar állambiztonság számontartotta, mint a „Horthy-hadsereg” Budapesten élő tisztjét, viszont nem ismert, hogy bármikor is eljárást folytattak volna ellene a Nagyszalontán történtek ügyében. ÁBTL 4.1. A-932/3. Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek. IV. köt. 772.; Uo.: A kaposvári szűrőtábor kirendeltség névjegyzéke a Nyugatról hazatértekről.

115 BFL VII.5.e 21847/1949. 246–247. Molnár Imre kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 11.

116 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Makula János tanúkihallgatási jegyzőkönyv. 1956. március 8.

117 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 52.

118 BFL VII.5.e 21847/1949. 129. Hajkai Aranka kihallgatási jegyzőkönyve. Doboz, 1947. május 16.

119 BFL VII.5.e 21847/1949. 246–247. Molnár Imre kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 11.

120 Bársony 2015: 57, 61; Sarkadi 2016: II. köt. 270.

falú megszállása idején pedig román tolmácsként szolgált.¹²¹ „[Molnár] *Úgy a bevonuló román katonasággal, mint az azután visszajövő honvédekkel is jóban volt, és hogy bőrét mentse, minket adott be*” – indokolta elhurcolásukat Kovács Kálmánné a Békés Megyei Bíróság előtt.¹²² A hatalomváltásokhoz igazodva a szovjet bevonulás után a helyi románok összeszedésében való szerepét akarta leplezni azzal, hogy a románokat vele fogadó helyi református lelkészt vádolta meg a cigánygyilkosságokra való felbujtással.¹²³

Doboz község esetében sem volt konfliktusoktól mentes a roma lakosság és a többségi társadalom viszonya. Ezt jól jelzi az a tény, hogy már a háború befejezését követően Doboz község elrendelte, hogy a nyilasokkal együtt a románokat is zárják gettóba és alkalmazzák őket kényszer-munkára.¹²⁴ Viszont az 1956-os büntetőeljárás anyagai alapján mindez nem játszott közre a helyieknek a kivégzésben való közreműködésében. A románokat a településre kísérő csapatcsendőrök felkeresték a dobozi csendőrőrsöt, ahol segítséget kértek tőlük a végrehajtandó kivégzés kapcsán. A csendőrőrs parancsnoka, Pálffy Gergely törzsőrmester, két beosztottját, Molnár Józsefet és egy Jakab János szakaszvezetőt, küldte el segíteni. Az ő feladatuk volt a temetőcsősz megnyugtatótatása az új fegyverek kipróbálásának hazugságával, közreműködtek a kivégzésben, valamint a tömeggyilkosságot követően ők szervezték meg az áldozatok eltemetését a helyi cigánytelepen összeszedett 6–8 férfi bevonásával. A szerteágazó szerepkör ellenére mégis Molnár kapta a legalacsonyabb büntetést 1956-ban. Mindez elsősorban két tényezőnek tudható be. Egyfelől arra hivatkozott, hogy csak Pálffy parancsára volt a helyszínen. Az őrsparancsnok állítólag hadbíróssággal fenyegette,¹²⁵ a tömeggyilkosságból való visszatérését követően pedig a fegyverét is megnézte, hogy tüzelte-e belőle. Emellett pedig kisebbiteni igyekezett a részvételének a mértékét a kivégzés során. Állítása szerint a csőszházból visszatérve csak a tömeggyilkosság végére ért vissza. Nyíltan nem szállt szembe a parancssal, viszont az áldozatok helyett csak a levegőbe lőtt kettőt.¹²⁶ Ezeket a körülményeket jórészt nem találta igazolva a bíróság, viszont a többi vádlott részéről sem merült fel az, hogy Molnár bármilyen szempontból is kezdeményező szerepet töltött volna be a tömeggyilkosságban.

A tömeggyilkosság alatt a lakosság is jórészt passzívan viselkedett. A csendőrök ugyan a gyilkosságot megelőzően és azt követően is igyekeztek azzal nyugtatni a doboziakat, hogy csak az új fegyvereket próbálnak ki az éjjel, a temetőből szűrődő hangok félreérthetetlenek voltak. „*A temetőből 11–12 óra között kiáltozást hallottam: »jaj, miért kell meghalni ártatlanul!«.*¹²⁷ *Majd ezután puskalövések hallatszottak és ezt követően nemsoká idő múlva egy-két kézigránát robbant. A kézigránát robbanás után egyes lövéseket nem hallottam. Ezután néma csend lett*” – emlékezett vissza 12 év távlatából Tobai Lajos a történetekre.¹²⁸ A sírásásra kirendelteket megfenyegették, hogy ne szóljanak az éjszaka történetekről; másnap gyakorlatilag az egész faluban beszéltek már a történetekről – többek között a tömeggyilkosság nyomai miatt. Ugyanis október 6-án nem csupán a frissen hantolt tömegsír utalt az előző éjszaka eseményeire, hanem a visszamaradt ruhadarabok is. „*Másnap azután a temetőbe a sánc oldalán egy valószínűleg piros kötényből származó, kb. két ujjnyi kis darabot láttam, ami engem is könnyekre fakasztott, mert ez a kis vászondarabka a színe után arra engedett következtetni, hogy az egy gyerekre lehetett*” – vallotta a Békés Megyei Bíróságon Fabriczi Jánosné a kivégzés fellelt nyomairól.¹²⁹

Összességében ugyan találhatunk helyi közreműködőket a tömeggyilkosságokban, viszont sem a kivégzések értelmi szerzője, sem pedig végrehajtói nem helyi lakosok voltak, hanem a hadművelleti helyzet miatt az adott településen lévő katonai és tábori csendőri erők. Mindezért elsősorban a katonai alakulatok tevékenységét kell megvizsgálnunk.

121 BFL VII.5.e 21847/1949. 246–247. Molnár Imre kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 11.

122 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 57.

123 Sarkadi 2016: II. köt. 274.

124 Kereskényiné Cseh (szerk.) 2008: 134.

125 „Pálfi [sic!] ftröm. nem hangsúlyozta mindég, hogy a parancsmegtagadás hadbíróssági eljárást von maga után, de akkor figyelmeztetett erre.” MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 18.

126 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Jegyzőkönyvek Molnár József kihallgatásairól. Békéscsaba, 1956. március 20. 21.; Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 18–21.

127 Ugyanezt hallotta: MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Z. Szabó Károlyné tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Doboz, 1956. március 2.

128 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 37.

129 Uo., 345.

Kollaboráció, ellenségképek és a Honvédség polgári lakossággal szembeni magatartása

Az eseteknek másik értelmezési keretet a bevonuló magyar csapatok ellenségképei és magatartása szolgáltat. A Nagyszalonta térségében harcoló magyar csapatok közül egynek sem maradt fenn a vonatkozó időszakra iratanyaga, így nem tudhatjuk, hogy a meglévő parancsok értelmében vagy azoknak szembe szegülve jártak-e el a tömeggyilkosságokat elrendelő altisztek, alacsony rangú csapattisztek vagy éppen csendőrök. A háború utáni eljárások során sem tisztázták, hogy végül is milyen felhatalmazás alapján hajtottak végre gyilkosságokat. A Kolozsvári Népbíróság a vádlottak távollétében folytatta le az eljárást, így Macskássy Alajos Jenő városparancsnokon kívül nem került olyan személy meghallgatásra, aki rálátott volna a tömeggyilkosság megtervezésére. A román eljárást még inkább átláthatatlanabbá tette, hogy a kihallgatások során jellemzően csak az egyes személyek rangját tüntették fel, viszont beosztásuk, sőt gyakran a nevük sem jelent meg. Az 1947-es budapesti perben ugyan sikerült az elkövetőknek legalább egy részét kihallgatni és elítélni, az eljárás során azonban nem tisztázták, hogy honnan nyerték jogkörüket a kínzások végrehajtására. A dobozi tömeggyilkosság elkövetői ügyében eljáró Békés Megyei Bíróság pedig ítéletében is elismerte, hogy a román meggyilkolásához vezető döntéshozatal nem sikerült rekonstruálnia.

A magyarországi harcok során még a nyilas hatalomátvételt megelőzően megkezdődött a hadsereg radikalizálódása. Heszélyi József altábornagy, a magyar 3. hadsereg parancsnoka, szeptember végén a 4. és 12. póthadosztálynál elrendelte a „gyáván harcoló” századok megtizedelését.¹³⁰ A Honvéd Vezérkar főnöke, Vörös János vezérezredes, szeptember 29-én adott ki utasítást arra vonatkozólag, hogy milyen intézkedéseket kell foganatosítani Makón. Ebben arra hivatkozva, hogy „tót” fegyveres csoportok fosztogatnak és nőket erőszakolnak meg, arra adott utasítást a magyar 3. hadseregnek, hogy „a város elfoglalása után elrettentő példaképpen a garázdálkodókkal szemben alkalmazza a legkíméletlenebb megtorlást”.¹³¹ A parancs alkalmazására végül nem került sor, mivel a tengelyhatalmi erők nem vették be ismételten a megyeszékhelyet, viszont rámutat néhány olyan jellegzetességre, amely a Nagyszalonta és Doboz környéki eseményeket is értelmezhetővé teszi. Egyfelől, a vonatkozó parancsot nem csupán a 3. hadsereg, valamint a Fővezérség hírszerzése számára küldték meg, hanem a Vezérkari Főnökség ügyészének is. Ez arra utal, hogy a szovjet hadműveleti területhez hasonlóan,¹³² német mintára itt is – legalább részben – felfüggesztették a hadbíróságok jogkörét a megtorlásokra vonatkozóan, s a parancsnokok közvetlenül is végrehajthattak ilyeneket. Ugyanezt erősítheti meg az is, hogy ugyan a rögtönbíráskodási eljárás lehetőséget adhatott volna a fosztogatásban közreműködő vagy a munkásszázadából megszökö romák kivégzésére, az ismert tömeggyilkosságokat nem hadbírószági ítéletek nyomán hajtották végre.¹³³

Az eljárások során a hadbírószág illetékességének kérdése csupán akkor merült fel, amikor az 1. páncélosadosztály tábori bíróságának vezetőjét, Jánosi Ferencet, meghallgatták a Kozma Andor és társai elleni eljárás során. Vallomásában leszögezte, hogy „*polgári egyének bűnügyi szempontból nem tartoznak sem a hadbírószág alá, sem az I.b osztály alá. (...) Én azt a szakvéleményt adtam, hogy a gyulai polgári bíróságnak adják át őket*”.¹³⁴ Ha mindezt el is fogadjuk, sajnos nem tudjuk feloldani azt az ellentmondást, hogy miközben – vallomása szerint – maga is közbenjárt azért, hogy Sarkadon fejezzék be az emberek kínzását, a tábori bíróság gyakorlatilag semmit sem tett a jogellenesen elkövetett atrocitások megakadályozása és a tettesek felelősségre vonása érdekében. Ugyancsak nem került ütköztetésre ez a vallomás a per IV. rendű vádlottja, Tóth Sándor szakaszvezető, által megfogalmazott állítással, ami szerint a sarkadi kihallgatások során keletkezett jegyzőkönyveket megküldték „mind a polgári, mind a katonai hatóságoknak”.¹³⁵

Az említett szeptember 29-i Honvéd Vezérkari Főnökségi utasítás másik figyelemre méltó része, hogy a fosztogatókat kifejezetten nemzetiségi kategória („tót”) alapján határozza meg. Ugyan

130 BA MA RH 19-V/51. 183. Lageunterrichtung, 5. Oktober 1944.

131 HL Honvéd Vezérkar főnökének iratai (továbbiakban: VKF) 304/a dob. 1085/Föv.hdm.-44.IX.29. Makón garázdálkodó banditákkal szembeni megtorlás alkalmazása.

132 Fóris 2018.

133 Harmat 2015: 15.

134 BFL VII.5.e 21847/1949. 152. Jánosi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 19.

135 BFL VII.5.e 21847/1949. 290. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 12.

1944 szeptemberében a Dél-Erdélybe benyomuló magyar 2. hadsereg nemzetiségre való tekintet nélkül megígérte a polgári lakosság élet és vagyonbiztonságát,¹³⁶ az 1944. augusztus végétől októberig tartó erdélyi harcokat a nemzetiségi alapon elkövetett atrocitások jellemezték. 1944 őszén a Honvédség, a Csendőrség, valamint magyar félkatonai alakulatok tagjai 13, a német hadsereg 3, míg ezzel szemben románok több mint 20 alkalommal követtek el atrocitásokat a polgári lakossággal szemben. Ezeknek az atrocitásoknak egyik gócpontjául pont Bihar vármegye déli része szolgált. A 204, románok által meggyilkolt személy közül 110 fő a Fekete-Körös völgyében esett áldozatul. A Honvédség 1944. szeptemberi támadását a románok az itteni szóránymagyar falvak lakosságán torolták meg.¹³⁷

Mindennek ellenére a magyar hatóságok láthatóan nem törekedtek Nagyszalonta és térsége környékén arra, hogy a helyi román lakosságon torolják meg a történeteket, miközben ennek táptalaját adhatta volna, hogy a környező román falvak részt vettek a város kifosztásában. Sőt, a nagyszalontai eseményeket felhasználó magyar propaganda sem volt érdekelt abban, hogy románellenes hangulatot keltsen. A magyar Fővezérség Propaganda Osztálya által a sajtónak küldött útmutatása alapján a magyar lapoknak elsősorban azt kellett hangsúlyozni, hogy mind a román lakosságot, mind pedig a szövetséges román katonákat elnyomják a szovjetek. Ez egybevágott a korabeli német propagandával is, ami elsősorban nem „árulóként” mutatta be a Szovjetunióhoz átálló és Németországnak hadat üzenő Romániát, hanem az átálló egykori szövetséges méltó büntetéseként.¹³⁸ Propagandaanyagokban hangsúlyozták, hogy mind a román hadseregnek, mind a román népnek rosszabb a helyzete a szovjetek szövetségeseként, mint korábban a tengelyhatalmak oldalán. Ennek alátámasztására a Wehrmacht-Untersuchungsstelle dokumentálta is a román polgári lakosokkal szemben elkövetett szovjet atrocitásokat.¹³⁹ Emellett a magyar félnek tisztában kellett lennie azzal, hogy bármilyen atrocitást a szövetséges fennhatóság alá kerülő magyar lakosokon és a fogságba eső magyar katonákon torolnak meg. Ennek megfelelően például Románia átállását követően is a magyar belügyminisztérium külön hangsúlyozta, hogy emberségesen kell bánni az internált román állampolgárokkal.¹⁴⁰

Ezzel szemben vált bűnbakká a roma lakosság 1944 őszén. Az országos politika szintjén a nyilas hatalomátvételig a romák helyzete csak, mint közegészségügyi és közbiztonsági kérdés jelent meg. Önmagában a „cigánykérdés” szabályozatlanságára vall, hogy a cigányokra vonatkozó rendeletek egyike sem definiálta a „cigány” fogalmát.¹⁴¹ Nagyszalontát megelőzően, katonai szempontból, a romákat csak elszórtan kezelték veszélyforrásként. 1944. május 8-án a Honvéd Vezérkari Főnökség elrendelte, hogy a katonai közigazgatás alá vont kárpátaljai és észak-erdélyi területeken a ruszinokat és a cigányokat telepítsék ki a határsávból.¹⁴² A nagyszalontai eseményekkel egyidőben, szeptember 30-án, a kassai rendőrfőkapitány a szlovák nemzeti felkelés hátterét a „közép- és nyugat-szlovák polgári egyének” mellett a cigányokban jelölte meg.¹⁴³ Mindez viszont ekkor még nem vált egységes cselekvéssé. 1944. augusztus végétől a roma lakosság kapcsán a Honvédség elsősorban azzal volt elfoglalva, hogy cigány munkásszázadokat állítson fel. Ennek keretében ugyan előállítások is történtek, a frontövezetbe kerülő tiszántúli megyékben gyakorlatban már nem sikerült végig vinni a kóbor, valamint a letelepedett, de foglalkozás nélküli roma férfiak összeszedését.¹⁴⁴

A roma lakosság szerepének kiemelése nem csupán a román, hanem a többségi magyar nemzetiségű lakosság magatartásáról is elvonta a figyelmet. Habár Heszlényi József altábornagy el-

136 A magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1944. szeptember 5-én kiadott kiáltványát idézi: Kovács 2023b.

137 Kovács 2023a; *Konfliktustérképek*.

138 Fóris 2023: 639–641.

139 BA MA RH 2/2583. OKH, Völkerrechtsverletzungen an deutschen Kriegsgefangenen Bd. 1. 63–64. Frontaufklärungstrupp 201 beim AOK 6 Verhältnis der Russen zu der rum. Bevölkerung, 26. Oktober 1944; 174–175. Oberkommando Heeresgruppe Süd Ic Verhalten der Roten Armee und bolschewistische Gewalttätigkeiten in Rumänien und Ungarn, 24.11.1944.

140 MNL OL K 149. Belügyminisztérium rezervált iratai. 375. dob. BM 200/res.1944.-VII.c. A Magyarországon tartózkodó román fajú román állampolgárok internálása. 1944. szeptember 25.

141 Karsai 1992.

142 Gidó 2022: 244.

143 Karsai 1992:106.

144 Karsai 1992:104–106.

rendelte, hogy „egyetlen falu sem kerülhet ellenállás nélkül az ellenség kezére”,¹⁴⁵ több település jelentősebb harc nélkül került szövetséges kézbe. Mindez nem csupán a rögtönzött felállított magyar alakulatok jó részének alacsony harcértékétől és alacsony moráljától függött, hanem a helyi lakosság hozzáállásától is. A front közeledése a menekülés mellett jórészt arra sarkallta a települések vezetőit, hogy igyekezzenek elérni, hogy minél kisebb veszteséggel történjék meg a „front átvonulása”. Így a Nagyszalontához közeli Biharugra előjárósága a visszavonuló magyar csapatoktól azt kérte, hogy „minden harcot kerüljenek el, nehogy károkat szenvedjen a község”.¹⁴⁶ Több településen küldöttség – gyakran a lelkész és a községi bíró részvételével – kereste meg a szovjetparancsnokságokat. Szovjet jelentések szerint egyes településeken kenyérrel és sóval fogadták a szovjet csapatokat.¹⁴⁷ „Az orosz csapatokat illik fogadni» – ez a hír jött hozzánk Békés megyéből. A békésiek szerint az oroszok jó néven vették, ha elébük ment egy-egy település vezetője-küldöttsége, és tájékoztatta őket a lakosság felfogásáról, a község helyzetéről, arról, hogy tartózkodnak-e a településen németek.” – emlékezett vissza a Nagyrábén élő id. Tóth Lajos a falu hatalomváltására.¹⁴⁸

Nagyszalontán is a lakosság igyekezett megnyerni a bevonuló szovjet és román csapatok jóindulatát. Többek kenyérrel, szalonnával és gyümölccsel kínálták a bevonuló katonákat.¹⁴⁹ Ebben a helyzetben a város cigány muzikusai zenével fogadták a katonákat – a román eljárás szerint egyenesen az Internacionálét játszották.¹⁵⁰ A későbbiekben a szovjet tisztek tiszteletére megrendezett banketten is a cigányok zenéltek.¹⁵¹ Az Internacionálé éneklése, mint a győztesek felé tett gesztus, más alkalmakkor is életmentőnek bizonyulhatott: Tenkén román fegyveresek által összegyűjtött magyarok életét mentette meg az Internacionálé éneklése, ugyanis ezáltal a közelben tartózkodó szovjet katonák kommunistáknak hitték őket, és a foglyok elengedésére utasították a románokat.¹⁵²

A cigánymuzika hozzátartozott már az 1940. szeptemberi magyar bevonulás ünnepségeihez.¹⁵³ A Nagyszalontára megérkező magyar katonák az ünneplő magyar lakosság körében „cigány mellett vidám nótázásba kezdtek”.¹⁵⁴ A városvezetés cigányellenes intézkedései ellenére a magyar uralom alatt is a társadalmi események szerves része maradt Nagyszalontán a cigányzene, legyen szó akár sorozásról,¹⁵⁵ akár a kormányzó 75. születésnapjáról.¹⁵⁶

A frontvonal mozgásával hasonló módon jelentett igazodási pontot a cigányzene 1944 őszén is. A nem megfelelő félnek adott zenés üdvözlés nem csupán magyar részről hozhatott magával megtorlást. Így szeptember 27-én a Nagyszalontától északkeletre fekvő Mezőbikácson román irreguláris alakulatok tagjai amiatt végeztek ki egy helybeli cigány zenészt, mert irredenta nótákat játszott.¹⁵⁷ A Mezőségen szintén a határövezetben fekvő Mezőpalatkán a helyi románok parázson muzikáltatták és megverték a korábban magyar katonáknak zenélő, vagy „magyar módon” öltözködő helyi muzikus cigányokat.¹⁵⁸ A fennmaradt források alapján nem egyértelmű, hogy a helyi roma lakosság saját érdekérvényesítése miatt döntött-e a zenés fogadtatás mellett, vagy éppen a városvezetés kérésének tettek eleget.¹⁵⁹

145 BA MA RH 19-V/51. 197. Verfügung über die Weiterführung der Operationen. 29. September 1944.

146 Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 259.

147 Minaszjan 1970: 52; Leiner 1975: 60–61.

148 A visszaemlékezést idézi Ványai 2024.

149 Dánielisz 2008: 95.

150 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 26. Proces-verbal, Keresztes Elisabeta, 1 Septembrie 1945.; 28. Proces-verbal, Tinca Etelca, 1 Septembrie 1945.; Uo. ASRI dosar 83/1945. 110. Proces-verbal, Farkas Gheorghe, 6 noiembrie 1945.; 111. Proces-verbal, Kondor Ioan, 6 noiembrie 1945.

151 Fóris 2023: 632.

152 Bársony 2015: 56.

153 Gidó 2022: 237–238.

154 Dánielisz 2008: 79; Illéfalvi-Szabó 2010: 79–80.

155 Lezajlott a sorozás. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. október 7. 4.

156 *Nagyszalontai Az Újság* 1943. november 30. 4.

157 *Konfliktustérképek*. 1944. szeptember-október, Mezőbikács, 1944. szeptember 27. (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&event_id=455&tmpl=itr&Itemid=195; utolsó hozzáférés: 2026. június 1).

158 Könczei 2009: 28.

159 Bársony 2015: 57–58.

A háborús hisztéria

A román elleni fellépéshez minden bizonnyal hozzájárult a háborús hisztéria is. Már a város kiürítésének körülményei is megágyaztak a felroppenő különböző álhíreknek. Ennek egyik leginkább nyilvánvaló bizonyítéka, hogy milyen értelmezései jelentek meg a város belvárosát meghatározó ún. Rozvány-házak leégésének. Macskássy városparancsnok – egy katonai parancsnok parancsára¹⁶⁰ – október 3-án arra hivatkozva ürítette ki a helyi papírboltot, hogy „a tegnap este kivégzett cigányok azt vallották, hogy ők az üzletben gyújtó-lapokat helyeztek el és az üzletről akarták a várost felgyújtani”.¹⁶¹ Ezzel párhuzamosan viszont olyan hírek is terjedtek, hogy ezeket a házakat valójában magyar haditudósítók gyújtatták fel a háborús pusztítások illusztrálása érdekében.¹⁶²

Ugyancsak visszatérően megjelent a partizánvád is. Őrsy Dániel rendőrtanácsos, a nagyszalontai kapitányság vezetője, a Nagyszalontán történelemért egyértelműen egy „kb. 500 főnyi 15–18 éves fiatalemberekből álló partizán csapatot” tett felelőssé. Emellett arra figyelmeztette a feletteseit, hogy Sarkad-Vésztő térségében „egészen csekély létszámú partizán csapatok minden ellenállás nélkül betörnek a községekbe és rabolnak”.¹⁶³ A partizánoktól való félelemnek több tényező is megágyazhatott. A helyiek egyszerre ismerhettek fel partizánokat a fegyelmetlen, rosszul felszerelt, elkopott uniformisukat polgári ruhával pótló¹⁶⁴ – vagy éppen felderítőként rendszeresen polgári ruhát is használó – szovjet és román katonákban, a szomszéd falvakból megjelenő fosztogatókban, de az eseményeket megelőzően három héttel korábban ledobott Zácói-partizánosztag elleni hajsza¹⁶⁵ emléke is hozzájárulhatott a „fantompartizánokhoz”. A háborús pánikon túl a partizánvád viszont – hasonlóan a szovjet hadműveleti területhez¹⁶⁶ – elsősorban a fegyvertelen polgári személyek elleni fellépés legitimálásához járulhatott hozzá, ezzel helyezve a tettesek számára a katonai fellépés normái közé a polgári lakossággal szembeni fellépést.

A háborús brutalizáció

A háborús hisztéria elvezet bennünket a tettesek háborús brutalizációjának kérdéséhez. A háború után a tetteseknek csak egy részét sikerült bíróság elé állítani, viszont így láthatunk közös jellemzőket bennük. Az elkövetők jellegzetesen a csendőrök vagy az I.b osztály kémelhárítói közül kerültek ki. Alacsony rangú tisztek vagy tiszthelyettesek, és jellemzően tartalékos állományú személyek voltak. A vizsgálatok során nem merült fel, hogy szélsőjobboldali szervezetek tagjai lettek volna. Ugyancsak nem voltak büntetett előéletűek. Christopher Browning szavaival élve írhatnánk, hogy átlagembereknek tekinthetők. Az vádlottak esetében nem ismert, hogy vizsgálták volna a pszichéjüket – azontúl, hogy beszámíthatónak nyilvánították őket –, más eljárásokkal szemben a vádlók sem írnak a tettesek tulajdonságairól. Így elsősorban azt vizsgálhatjuk, hogy felfedezhetünk-e náluk valamifajta háborús brutalizációt? Találhatunk-e olyan keleti fronti adaptációs folyamatot, mint a 2. páncélosadosztály Pusztakamarásnál zsidókat kivégző magyar katonái esetében?¹⁶⁷

Az eljárások anyaga alapján az 1. páncélosadosztály I.b osztályának tagjai mind a sarkadi tevékenységük előtt, mind ezt követően atrocitásokat követtek el. Kozma Andor már Arad térségé-

160 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 86. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.

161 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 91. Nagy Ferenc nyilatkozata, 1945. augusztus 3. 92. Szemes Gyula nyilatkozata, 1945. augusztus 3.

162 Dánielisz 2008: 234.

163 MNL PVL IV.801.a 81. dob. 285/1944. A m. kir. rendőrség vidéki főkapitánya. Helyzetjelentés Nagyszalontáról. 1944. október 5.

164 Vö. Fóris 2023: 622, 638.

165 Zácói Tivadar vezetésével 1944. szeptember 12–13. éjszaka a Sarkadtól északnyugatra fekvő hókai rizstelepre dobtak le egy 11 fős szovjet partizánosztagot. A deszantosok hamar lelepleződtek, így nem vállalkozhattak eredeti céljuk, a sarkadi lőszerraktár felrobbantására. Az ejtőernyős-elhárítás keretében a helyi csendőröket, polgárőröket, leventéket, a gyulai helyőrséget és a helyben állomásozó németeket is bevetették a partizáncsoport felszámolására. A 11 főből csupán 4 fő tudott elrejtőzni a Hajdúság és Nyírség erdeiben a szovjet csapatok megérkezéséig, a többiek tűzharcban elesetek vagy fogságba ejtették őket.

166 Shepherd 2025.

167 Kovács 2021.

ben is razziákat hajtott végre,¹⁶⁸ 1944. október és 1945. január között pedig több férfit is megkínzott és ölt meg a hadseregből való dezertálás, vagy éppen szökött katonák bújtatása vádjá miatt.¹⁶⁹ A kötegyáni razziában közreműködő Temesváry Ede zászlóst 1951. augusztus 4-én azért végezték ki, mert 1944. november–decemberében, Rákoscaba térségében, az említett alakulat kémelhárítójaként egy feltételezett katonaszökevényt és két civilt kivégezt.¹⁷⁰

A tettesprofil leginkább az osztály vezetőjének, Kubányi Györgynek, az életpályájában fedezhetjük fel.¹⁷¹ A két világháború közötti magyar szórakoztatóiparban dalszerzőként, színészként és népszínmű-rendezőként is feltűnő Kubányi György már a Nemzeti Hadseregben is tisztként szolgált.¹⁷² Erről a szolgálatáról további információink nincsenek, így azt sem tudhatjuk, hogy mennyiben működött közre a különítményesek atrocitásaiban. Húsz évvel a Nemzeti Hadseregből való, 1920. december 1-i, leszerelését¹⁷³ követően azonban ismét a Honvédségben találhatjuk. 1941. október 20-án SAS-behívóval mozgósították Kubányi tartalékos főhadnagyot, és november elején már az I. gyorshadtest keretében ki is került a szovjet hadműveleti területre. Szembetűnő, hogy az ekkor a Kolozsvári Nemzeti Színház rendezőjeként dolgozó Kubányit az I. honvédkerület kémelhárító osztálya hívta be.¹⁷⁴ A magyar 2. hadsereggel kivonuló 23. könnyűhadosztálynál is kémelhárítóként működött. Ezzel a tevékenységével egyszerre érdemelte ki, 1943-ban, a II. osztály Vaskeresztet,¹⁷⁵ és adott alapot arra, hogy két évvel később, 1945. szeptember 24-én, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Különleges Tanácsa 10 év javító kényszermunkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélje. A magyar állambiztonsági szerveknek eljuttatott, rendkívül szűkszavú anyagok alapján nem ismert, hogy milyen bűncselekmények miatt ítélték el Kubányit. A Szovjet Büntetőtörvénykönyv kémkedésre vonatkozó 58-6. szakasza alapján ítélték el a megszállt területeken végzett „hírszerző-diverziós jellegű feladatok” miatt.¹⁷⁶ Dokumentumok hiányában nem megállapítható, hogy az egyébként 2000-ben az orosz hatóságok által rehabilitált Kubányit egyszerűen csak beosztása miatt ítélték el, vagy több, a 2. hadsereg mögöttes területén tevékenykedő magyar kémelhárítóhoz hasonlóan valóban közreműködött atrocitásokban.¹⁷⁷ Az azonban bizonyosan megállapítható, hogy az 1. páncélos hadosztály I.b osztálya által 1944 végén elkövetett további bűncselekményekben kulcsszerepe volt. Kubányi 1947–1951 folyamán háborús bűnökért kivégezt beosztottjai (Kozma Andor, Temesváry Ede, Péter Barna) jellemzően Kubányi parancsára vagy tudtával hajtották végre az atrocitásaikat.

Ezzel szemben viszont a dobozi gyilkosságot elkövető csapatcsendőrök többsége esetében nem ismert, hogy a Kötegyánon és Méhkeréken végrehajtott razziákon, az ezt követő kihallgatásokon és a dobozi tömeggyilkosságon kívül részt vettek volna más atrocitásban is.¹⁷⁸ Csupán Tóth József

168 BFL VII.5.e 21847/1949. 77–78. Mravetz János tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. május 10.; 126–127. Tóth Sándor kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 10. 159–160.; Kárpáti Lajos kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 12.; 171–172. Kozma Andor kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 16.; 247–248. Kozma Andor kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 9.

169 A Kozma Andor elleni eljárás középpontjában elsősorban a Budapest térségében elkövetett bűncselekmények álltak. BFL VII.5.e 21847/1949.

170 ÁBTL 3.1.9. V-106621. 30. Budapesti Államügyészség Temesvári Ede elleni vádirata. 1950. január 12.; Bársony 2015: 66. Az ügy rövid összefoglalását lásd *Jeltelenül elföldelve. A politikai megtorlások során életüket veszített személyek (1945–1967) – Temesvári Ede bűnügye.* (<https://jeltelenul.hu/index.php/temesvari-edebunugye>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

171 Hasonló megközelítésben foglalkozik személyével: Csősz 2024: 258–259.

172 Schöpflin (szerk.) 1929: 59.

173 *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek* 1921. április 30. 331.

174 ÁBTL. 3.1.9. V-103593. 6–8. HM 73930./8.b.-1941. Kubányi György tart. fhdgy. nt. viszonyba visszahelyezési ügye.

175 BA MA RH 7/2505. 116. Gen,Kdo.z.b.V.Raus Verleihungsliste Nr. 1 für E.K.2.Kl. [1943. február 10. után]; *Honvédségi Közlöny. Személyes Ügyek* 1943. június 9. 809.

176 ÁBTL III. 9.1. 1. doboz (II. sorozat) 1. sz. melléklet Kubányi György. Orosz Föderáció Főügyészsége Katonai Ügyészség. Kubányi György rehabilitációs bizonyítványa. 2000. december 1.; Uo., 4.1. A-872. Szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I. 327. A magyar állampolgárokra vonatkozó kompromittáló adatok 11. sz. jegyzéke, 36; Bársony 2015: 60.

177 A szovjet feltárás hiányosságaira mutat rá, hogy a szovjet állambiztonság két külön személyként kezelte a 2. hadsereg mögöttes területén tevékenykedő Kubányi György főhadnagyot és a Rákoscabán 1944 végén atrocitásokat elkövető „Kubányi századost”. ÁBTL 4.1. A-872. Szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I. 327. A magyar állampolgárokra vonatkozó kompromittáló adatok 11. sz. jegyzéke, 36.

178 Megjegyzendő, hogy a csendőrök esetén egyáltalán nem vizsgálták azt, hogy a gettósítás és deportálás idején részt vettek-e a zsidóellenes intézkedések végrehajtásában.

csendőrőrmester esetében merült fel, hogy az I.b osztály kémelhárítóihoz hasonlóan részt vett mind az Arad, mind a Rákospalota térségében végrehajtott razziákon,¹⁷⁹ viszont a dobozi tömeggyilkosságon túlmutató tevékenységét nem vizsgálták az 1956-os nyomozás és bírósági eljárás során.

Összességében megállapítható, hogy a kivégzésekben résztvevő személyeknek – Kubányin kívül – nem volt keleti fronti tapasztalata. Mindez persze nem jelentette azt, hogy az intézményi kultúrán belül ne hathatott volna a szovjetellenes propaganda, azonban ezek középpontjában nem a romák álltak. A háborús brutalizáció forrását inkább az 1944. szeptemberi harcokban fedezhetjük fel, amelynek során a polgári lakosságon is túlmutató erőszakalkalmazásról beszélhetünk. Így Nagyszalontán két sebesült szovjet katonát egy átvonuló német alakulat katonája lőtt agyon arra hivatkozva, hogy nekik parancsuk van arra, hogy ne ejtsenek foglyokat.¹⁸⁰ Kötegyánon egy, a településen visszamaradt magyar származású román katonát fogtak el a magyar katonák, akit előbb megvertek, majd egy százados parancsára, „mint román kém”, egy légvédelmi futóárkban agyon is lőttek.¹⁸¹

NAGYSZALONTA HOSSZÚ ÁRNYA

Nagyszalontát követően a magyar polgári és katonai adminisztráció következetesen szovjet kollaboránsként kezdte kezelni a cigány lakosságot. A Fővezérség kémelhárító és hírszerző osztálya arra az állítólagos hírre reagálva, hogy Tiszakeszinél a szovjetek a romákat géppisztolyokkal szelrezték fel, azt javasolta, hogy „mivel a cigányok hasonló oroszbarát magatartása Nagyszalontán is észlelhető volt, azonnali országos jellegű intézkedés volna célszerű”.¹⁸² Ugyan a déli hadművelleti terület kormánybiztosa a romákkal szemben, azok közrendet veszélyeztető tevékenységére hivatkozva, már október 16-án lakhelyelhagyási tilalmat rendelt el,¹⁸³ a roma lakossággal szemben 1945 januárjában és februárjában születtek meg azok a BM-rendeletek, melyek a roma lakosság, a romák internálását és fokozott rendőrfelügyelet alá való helyezését rendelték el arra hivatkozva, hogy azok „az ideiglenesen megszállva volt községekben és városokban az erőszakoskodásokban, fosztogatásokban és az ellenséggel való együttműködésben, továbbá a felszabadulást követő napokban is a fosztogatásban” közreműködtek.¹⁸⁴

A szovjet csapatok előre nyomulásával párhuzamosan Magyarország egyre nyugatabbi területein végeztek ki romákat fosztogatás és kollaborálás vádjával. Így például a dobozi tömeggyilkossággal egynapon a Hajdú megyei Pocsajon legalább 3 cigányt végeztek ki, a további gyilkosságokat pedig csak a szovjet csapatok tűzérségi tüze akadályozta meg. Jászkarajenőn október 10. környékén 14 főt, november 30-án a Tolna megyei Lengyel községben további 14 romát lőttek agyon tábori csendőrök. A romaellenes erőszak legvéresebb időszakát Fejér vármegye 1945. januári ideiglenes visszafoglalása hozta el. 1945. január–februárban Lajoskomáromban 16 főt, Szolgaegyházán 72 főt, Szabadbattyánon 26 főt, Várpalotán pedig, a Grábler-tónál, 118 székesfehérvári és várpalotai romát, a várpalotai vár oldalánál pedig további 5 főt végeztek ki.¹⁸⁵ „Cigányok vezették Erdélytől kezdve legtöbb helyen erdei utakon vagy mocsaras területeken át a szovjet előreküldött járőreit.”¹⁸⁶ – igazolta Vajna Gábor belügyminiszter a szélsőjobb oldali képviselőknek a romák elleni fellépést az 1945 januárjában a németek által visszafoglalt északnyugat-dunántúli területeken.

179 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Jegyzőkönyv Kalocsai György kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. március 12.; Jegyzőkönyv Tóth József kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. március 16.; Balázs László tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Békéscsaba, 1956. február 28.

180 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 93. Macskásy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 1.

181 BFL VII.5.e 21847/1949. 69. Paksi Sándor és Paksi Sándorné tanúvallomási jegyzőkönyv. Kötegyán, 1947. május 14.; Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 272.

182 MNL OL K 63 1944-24/7. 12825/1944. 9. Oroszok által megszállt területek helyzete. 6. kerületi parancsnokság jelentése 1944. X. 24-én.

183 Karsai 1992: 117–118

184 Csősz 2024: 256; Karsai 1992: 129–133; Ungváry (szerk.) 2005: 491–492.

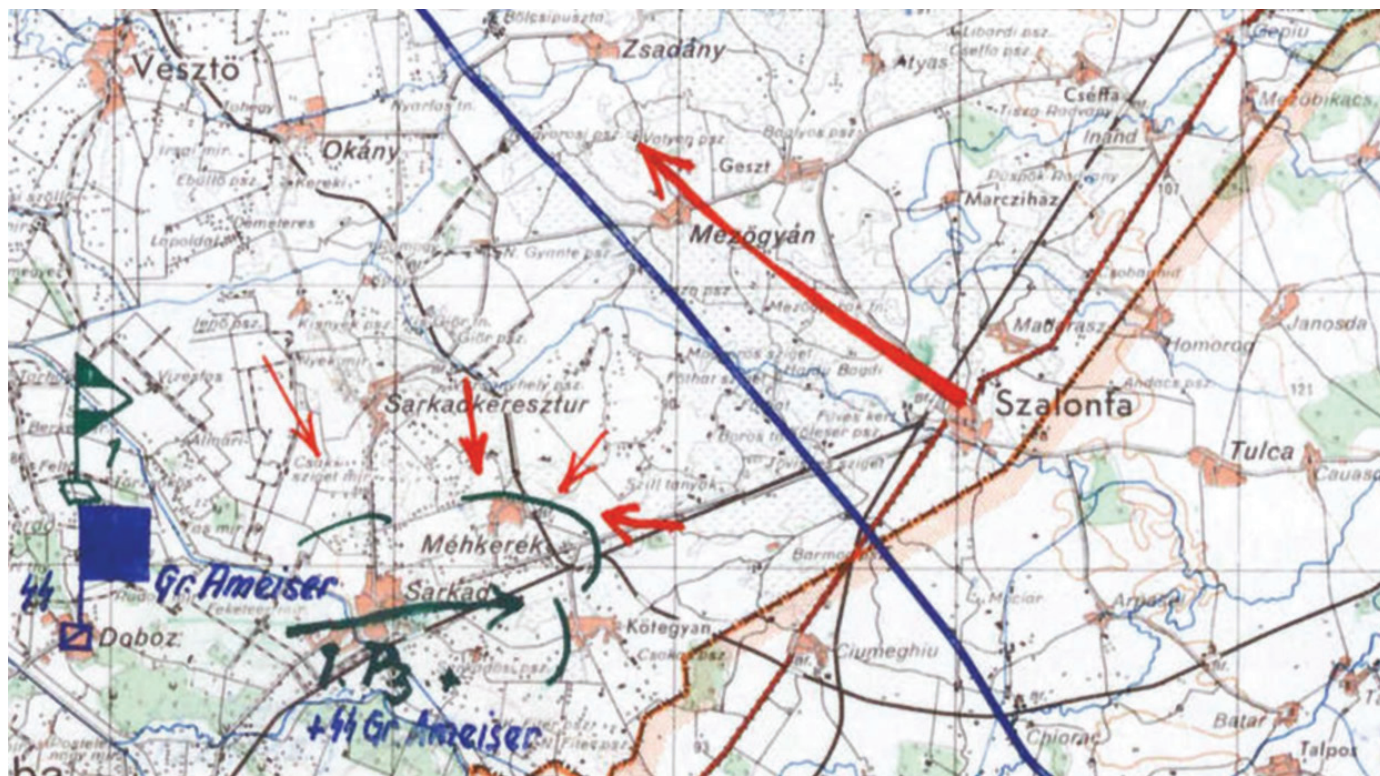
185 Bársony–Daróczi 2015: 77–111; Harmat 2015: 13–15; *Hungarian Roma During World War II* [Database].

186 MNL OL K 18. Törvényhozók Nemzeti Szövetsége Sopronban tartott üléseinek jegyzőkönyvei, 199. (1945. február 6.).

Ily módon a nagyszalontai és dobozi tömeggyilkosságok nem az egyes magyar alakulatok egyedi atrocitásaként értékelhető, hanem annak az erőszakhullámnak a részeként, mely végigsöpört az ország területén 1944 szeptembere és 1945 áprilisa között.¹⁸⁷ Miközben a magyarországi polgári lakosságot a Magyarországot ért bombázások révén közvetlenül is érte háborús veszteség, sőt, a magyarországi zsidóság gettósítása és deportálása révén magával a genocídiummal is találkozott, az év őszéig nyílt tömeggyilkosságokra nem került sor az ország területén. A frontvonal mögötti területeken a visszavonuló magyar és német csapatok viszont a saját polgári lakosság egyes rétegeivel szemben is erőszakosan léptek fel. Ebben egyszerre játszott közre a szélsőjobboldali kormányzat radikalizációja, a háborús pszichózis, valamint a csapatok brutalizációja is.¹⁸⁸

Ennek az erőszaknak a célkeresztjébe a helyi romák két okból kerültek. Egyfelől, a harcokat övező fosztogatás- és nemi erőszak hullámban való vélt vagy valós roma részvételtől szóló hírek azokat a közbiztonsági előítéleteket igazolták vissza, amik évtizedek óta jelen voltak a rendvédelmi és közigazgatási szervek szakkiadványaiban. Másfelől, a romák vélt vagy valós együttműködése a szovjet csapatokkal elfedte más társadalmi csoportok kollaborálását. Ennek következtében 1944–1945 fordulóján a korábban meglévő „kóbor” vagy „dologtalan cigányok” és a stabil egzisztenciával bíró romák közötti különbségek egyre inkább elhalványultak az egyre radikálisabb és erőszakosabb politikát folytató magyar szervek szemében.

TÉRKÉPMELLÉKLET

Hadihelyzet Nagyszalonta térségében, 1944. szeptember 29.¹⁸⁹

IRODALOMJEGYZÉK

1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községenként. (Országhatáron kívüli terület).* Budapest, 1990.

¹⁸⁷ Erről lásd Csősz 2024.

¹⁸⁸ Erről összefoglalóan lásd Fóris 2026.

¹⁸⁹ Федеральное государственное казённое учреждение Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации Ф. 500 Оп.12469 Д. 292. Unterlagen der Ia-Abteilung der Heeresgruppe Süd: Karte zur Lage der Truppen der Heeresgruppe Süd sowie den Angriffsrichtungen der Roten Armee vom 29. September 1944. (térképrészlet).

- A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1942. évi rangsorolása. Budapest, 1942.
- A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1944. évi rangsorolása. Budapest, 1944.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.
- Hungarian Roma During World War II. Anti-Roma mass killings in Hungary, 1944–1945. [Database]. Nagyszalonta 1944. 10. 02. (<https://hungarianromaww2.mnl.gov.hu/en/mapping/#anti-roma-mass-killings/nagyszalonta>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Konfliktustérképek, Magyarok, románok, zsidók: etnikai konfliktusok Erdélyben 1918–1945 [Adatbázis] Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&layout_id=6&tmpl=itr&Itemid=192; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.)
- Balogh Imre 1970: Adalékok Doboz község felszabadulásának történetéhez. *Békési Élet* (5.) 1. 119–125.
- Bársony János 2008: A romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk* 1. 222–256.
- Bársony János 2015: Cigányok viharban – Biharban: elfeledett tömeggyilkosságok nyomában. *Deliberationes* (8.) 2. 53–67.
- Bársony János 2024: *Samudaripen. Romák sorsa a holokauszt idején* 3. Budapest.
- Bársony János – Daróczi Ágnes 2015: *Kali Trash, Pharrajimos, Samudaripen: fekete félelem, szétvágatás, legyilkolás. A romák sorsa a holocaust idején Magyarországon* II. Budapest.
- Bene János – Szabó Péter 2003: *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945*. Nyíregyháza.
- Borus József 1969: Békés megye felszabadulása (1944. szeptember – október 7). *Békési Élet* (4.) 3. 393–420.
- Cornea, Lucia 2005: *Contribuții la o istorie a orașului Salonta în perioada interbelică, 1919–1945*. Oradea.
- Csősz László 2024: Slaughtering the Scapegoats: Anti-Roma Violence in Hungary in the last Months of World War II. Holocaust. *Studii și cercetări* (16.) 1. 233–274.
- Dánielisz Endre 2008: Nagyszalonta a 20. században. Nagyszalonta.
- Faur, Antonio 2002: *Raporturile militarilor sovietici cu populația și administrația din vestul României (județele Arad, Bihor și Sălaj) (1944–1945)*. Oradea.
- Faur, Antonio 2003: *Comportamentul militarilor sovietici în județele din vestul României (1944–1945)*. Vol. I–II. Oradea.
- Fóris Ákos 2018: Szovjet állampolgárok a magyar hadbíróságok előtt. In: Juhász József – Szvák Gyula (szerk.): *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Budapest. 271–279.
- Fóris Ákos 2023: Szovjet atrocitások és háborús propaganda. Dokumentumok Nagyszalonta 1944. szeptemberi megszállásához. *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények* (21.) 615–647.
- Fóris Ákos 2024a: Masakre Rómov v tieni frontu – masové vraždy v Salonte a Dobozi, október 1944. In: Ristveyová, Katarína (szerk.): *Druhá svetová vojna a spoločnosť*. Banská Bystrica, 170–190.
- Fóris Ákos 2024b: Romaellenes tömeggyilkosságok a frontvonal árnyékában – Nagyszalonta és Doboz, 1944. október. *Újkor.hu* 2024. szeptember 26. (<https://ujkor.hu/content/romaellenes-tomeggyilkosságok-a-frontvonal-arnyekaban-nagyszalonta-es-doboz-1944-oktober>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

- Fóris Ákos 2026: A Circle of Violence: Hungarian Troops, Shifting Roles, and the Transfer of Experiences across the Eastern Front, 1941–1945. *The International History Review* (48.) 2. 223–241 (<https://doi.org/10.1080/07075332.2026.2630027>).
- Gidó Attila 2022: Mit tudunk (eddig) az észak-erdélyi cigányok sorsáról (1940–1944)? In: Molnár Judit (szerk.): „Ellenállni a gonosznak” *Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére*. Szeged, 233–249.
- Harmat József 2015: *Roma holokauszt a Grábler-tónál: a székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben*. Veszprém.
- Illésfalvi Péter – Szabó Péter 2010: *Erdélyi bevonulás, 1940*. Barót.
- Jakus János 1997: *A Magyar Királyi Honvédség IV. önálló hadteste és a belőle kifejlesztett 3. hadsereg működése 1944. szeptember 2-től október 5-ig terjedő időszakban*. Budapest.
- Karsai László 1992: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány holocausthoz*. Budapest.
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.) 2008: *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból 1768–1987*. Gyula.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest.
- Kovács Szabolcs 2018: *Csoportos perek a kolozsvári népbíróság előtt*. Clio Műhelytanulmányok, 1. (<https://epa.oszk.hu/03400/03463/00001/pdf/>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Kovács Szabolcs 2021: *A nagysármási zsidók meggyilkolása, 1944. szeptember 16–17. Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában*. Budapest.
- Kovács Szabolcs 2023a: Etnikai atrocitások Erdélyben (1944). *Erdélyi Krónika* 2023. június 11. (<https://erdelyikronika.net/2023/06/11/etnikai-atrocitasok-erdelyben>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Kovács Szabolcs 2023b: A II. világháború Sármáson id. Teleky Dezső naplójának tükrében. *Erdélyi Krónika* 2023. szeptember 17. (<https://erdelyikronika.net/2023/09/17/reszletek-idosebb-teleky-dezso-naplojabol>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Könczei Csongor 2009.: *Hogyan lett a Kodobákból Codoba? Másodlagos identitásváltások egy mezősegi cigánymuzsikusi családnál*. Cluj-Napoca/Kolozsvár. (https://www.ispmn.gov.ro/uploads/ISPMN_25_x_to_web.pdf; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.). (Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről, 25).
- Lattenstein Dániel 2005: A Vörös Hadsereg jelenléte Székesfehérváron és környékén (1944. december 2. – 1945. március 23.) A civil lakosságon elkövetett erőszakos cselekmények. *Belvedere Meridionale* (17.) 7–8. 39–62.
- Leiner Gyula 1975: Államhatalom, államigazgatás, közállapotok a megye felszabadulásától az ország felszabadításáig. In: Dér László – Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban*. Békéscsaba, 53–236.
- Marosvári Attila 2024: *Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.) Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején*. Budapest.
- Miklós Tamás 2023: „A cigánykérdés a cigányok elhelyezésével megoldva nincsen.” Források az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotásához. *Romológia* 18. 77–96.
- Minaszjan, M. M. 1970: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: *Hazánk felszabadulása 1944–1945*. Budapest, 15–125.
- Ölvedi Ignác 1969: Adalékok a német–magyar katonai viszony alakulásához (1944. szeptember 8-a után) és a 'debreceni' hadművelet előkészítéséhez. II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* (16.) 4. 587–603.

- Ölvedi Ignác 1970: *A budai vár és a debreceni csata: Horthyék katasztrófapolitikája 1944 őszén*. Budapest.
- Petrilla Aladár 1943: A cigány lakosság száma Magyarországon. *Népegészségügy* 268–272.
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1930: *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. III. kötet. Budapest.
- Shepherd, Ben H. 2025: *The Wehrmacht, Its Allies, and "Partisan Threats"*. In: Fulbrook, Mary – Matthäus, Jürgen (eds.): *The Cambridge History of the Holocaust. Volume II: Perpetrating the Holocaust: Policies, Participants, Places*. Cambridge, 146–168. <https://doi.org/10.1017/9781108990158.009>
- Suba János 2016: Erdély határvédelme 1940–1944. *Rendvédelem-történeti Füzetek* (26.) 51. 75–86. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXVI.2016.51N.75-86P>
- Szabadi István (szerk.) 2016: *Krisztusban nyert erő: A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája, 1944–1945*. I.-II. kötet. Debrecen.
- Számvéber Norbert 2023: *Az alföldi páncéloscsata. Harcok a Tiszántúlon, 1944. október*. Keszthely.
- Szilágyi Aladár – Szűcs László 2016: A tragikus tizenennyolcastól Arany letört bajuszaig. [Interjú Dánielisz Endrével]. *Erdélyi Riport* 2016. július 22. (<http://erdelyirport.ro/portre/a-tragikus-tizenennyolcastol-arany-letort-bajuszaig>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.)
- Ungváry Krisztián 2005a: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest.
- Ungváry Krisztián 2021: *Budapest ostroma*. Budapest.
- Ungváry Krisztián (szerk.) 2005: *A második világháború*. Budapest.
- Ványai Márton 2024: Ma 80 éve történt a pernyéspusztai vérengzés. *Qubit* 2024. október 10. (<https://qubit.hu/2024/10/10/ma-80-eve-tortent-a-pernyespusztai-verengzes>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Vincze Gábor: *Romániai magyarság történeti kronológiája. 1944–1989*. [Adatbázis] ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. Kisebbségkutató Intézet. 1944. szeptember 26. (<https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/erdely-torteneti-kronologiaja-1944-1989>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

DR. BEKE TAMÁS, PHD*

Jeruzsálem, az egyetlen – imázstörténet dióhéjban

BEVEZETÉS

Jeruzsálem rendkívüli város: több évezrednyi történelemmel és tucatnyi egymásra rakódó régészeti- és *'kultúrréteggel'*, történelmi korszakokkal a háta mögött egyedi a világtörténelemben. Talán túl hosszú és összetett is a történelme ahhoz, hogy egy ma is vibrálóan élő város könnyedén meg tudjon békélni vele. Máig tartó évezredes történelmében nyughatatlanul keverednek a múlt és a jelen gyakorta heves vallási, politikai és kulturális konfliktusai. Jól példázzák ezt a városban végzett régészeti feltárások és műemlékek helyreállítása körül kialakult viták, de megannyiszor tükrözik ezt az éles ellentétet a történelmi korszakok mindenkori versengő erői között az eltérő múltértelmezésről szóló hangok is. Sajátos, gyakorta önigazolásként ható történelmi magyarázataikba kapaszkodva törekszenek az egymásnak feszülő felek (népek, nemzetek vagy akár politikai táborok is) alátámasztani egyedi és mindenkori narratívájukat, formálva ezzel a város, Izrael, sőt az egész világ Jeruzsálemről szóló közbeszédét, a településről szóló *benyomások, vélemények összességét*, tehát a város – elemzésünk témájául választott – *imázsát* is.

A három nagy világvallás központjának tartott Jeruzsálem nem csupán a judaizmusban és a zsidó történelemben, de Izrael államiségének tudatosan felépített ábrázolásában és a zsidóság identitásformálásában is központi szerepet tölt be. Elemzésünk ennek a kérdéskörnek a kiemelt vizsgálatára kíván leginkább összpontosítani. Az elméleti alapfogalmak és összefüggések bemutatása után ismertetjük az elemzés zsidó történeti kereteit, majd elhelyezzük ebben a keretben Jeruzsálem városát, kiemelt figyelmet szentelve a *település imázsának történeti fejlődésére*. Ennek kapcsán röviden vázoljuk a város – modern szóhasználat – *helymárkázásában* végbement – általunk megismert és definiált – lehetséges fordulópontokat, valamint kitérünk annak történelmi magyarázataira is. A tanulmány egy művelődéstörténeti korszakon átívelő évezredes folyamatnak csupán vázlatos bemutatására vállalkozhat, amelynek eredményeként a *helyek és terek ábrázolása* a zsidó és izraeli társadalomtörténet és a stratégiai döntéshozók gondolkodásának központi elemévé vált. Az olvasó a művelődéstörténeti áttekintéssel párhuzamosan egy *alternatív történetet* is megismer: Jeruzsálem ábrázolásának korszakonként jól kirajzolódó, és idővel igen tudatossá váló, *'kultúrrétegenként'* egymásra rakódó vizuális és nyelvi kommunikációs szemléletformálását, hiszen *Jeruzsálem társadalomtörténete egyben imázsának története is*.

FOGALMI KERETEK

Művelődéstörténet és kommunikációtörténet

A történelemtudománynak számos részdiszciplínája van. Elemzésünkben is ezt a nézetet képviseljük, amikor a *művelődéstörténet* és a *kommunikációtörténet* aldiszciplínáinak világába teszünk rövid látogatást.

Ahogy Briggs és Burke kiváló média- és társadalomtörténeti munkájában fogalmaz,

„a kommunikációval és kultúrakutatással foglalkozó, egyre növekvő számú kutatónak – bármi legyen is a kiindulópontja – komolyan kell vennie a történettudományt, a történészek pedig – bármely kor-

* Judaisztikai Tanszék, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem; Oslói Zsidó Múzeum – vendégkutató. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4314-8454>. beket@or-zse.hu.

szakkal vagy témával foglalkozzanak is – nem hagyhatják figyelmen kívül a kommunikációt (beleértve a kommunikációelméletet)”¹

A művelődéstörténet és a kommunikációtörténet két egymással szorosan összefüggő tudományterület, amelyek az emberi társadalmak fejlődését, a kultúra és az emberi kommunikáció különféle változatait, valamint a két terület kölcsönhatását, történeti változásait elemzik. Fogalmaink szerint a művelődéstörténet az emberi kultúra fejlődésének és átalakulásának vizsgálata, beleértve a tudomány, irodalom, művészet, vallás, oktatás vagy éppen a mindennapi élet kulturális változásait, ezekről szóló történelmi emlékezetünk fejlődését.² Árnyalva és kiegészítve ezt a meghatározást, a kommunikációtörténet az emberi kommunikáció fejlődését és különféle változatait (például. személyközi-, csoport- és tömegkommunikációt) akár kultúrkörönként, történelmi koronként vagy éppen témakörönként (például az *imázs kialakulása és fejlődése*) állítja vizsgálatának fókuszába.³

A kommunikációkutatások elsődleges célja tehát megérteni az emberi kommunikáció alapjait, hogyan alakultak ki és terjedtek el a kommunikáció (és ezáltal a *befolyásolás*, mint amilyen az *imázsformálás*) különböző eszközei és formái⁴ a történelem során.

A kutatások részterületeként a kommunikációtörténet behatóan vizsgálja többek között az emberi kapcsolatok rendszerét, a nyelvfejlődést, az írás- és nyomtatás történetét, a tömegkommunikáció- és média történetét, de napjainkban már a digitális kommunikáció történeti fejlődését, annak technikai, vagy éppen emberi és társadalmi vonatkozásait is.

A művelődéstörténet és a kommunikációtörténet között számos *kapcsolódási pontot* találhatunk. Az információátadás kulturális fejlődése során felismerhetjük a kommunikációs technológiák, valamint a kultúra és műveltség közötti szoros viszonyt.⁵ A történeti munkákban jól körvonalazódik, hogy az írásbeliség nemcsak a kommunikációt forradalmasította, hanem a kulturális emlékezet megőrzését, írásos rögzítését is lehetővé tette.⁶ A tömegkommunikáció és a kulturális homogenizáció kapcsolatát vizsgálva⁷ pedig megismerhetővé válnak számunkra a modern médiaformák (mint a *rádió, televízió, internet, közösségi média*), a befolyásolási technikák (például *beállítódások, előítéletek* formálása) és azok a módszerek (például *kampányok*, mint amilyen az Izraelre és Jeruzsálemre is kiható branding és imázsépítés), amelyek a globális kultúra kialakításában játszanak rendkívüli szerepet, miközben a helyi műveltségek is komoly befolyással voltak rájuk.

A történettudomány e két területe közötti kapcsolódási pontok tehát vitathatatlanok, így bemutatásuk után rendhagyó művelődéstörténeti vizsgálódásunk kereteinek ismertetését a modern management szóhasználatából vett fogalmak tisztázásával folytatjuk.

Kommunikáció és imázs

A *kommunikáció* és az *imázs* szoros kapcsolatban állnak egymással, mivel a kommunikáció folyamatai meghatározó szerepet játszanak az imázs kialakításában, formálásában és fenntartásában. A kommunikáció az információk, érzelmek, gondolatok közvetítésének és megosztásának folyamata különböző csatornákon keresztül.⁸

A kommunikációhoz ezer szállal kötődő *imázs* szavunk a latin *imago* kifejezésből származik; jelentése kép, hasonmás. Kotler és Keller szerint az imázs „*meggyőződések, elgondolások és benyomá-*

¹ Briggs–Burke 2004: 10.

² Lederer 1992; Duby–Lardreau 1993; Gyáni 2000.

³ Briggs–Burke 2004; Burke 2008; Giovannini (szerk.) 1998.

⁴ Mint például. a nonverbális és verbális kommunikáció, melyek az emberi érintkezés alapvető formái és a nyelv tudatos használatán alapulnak.

⁵ Szijártó 2001.

⁶ Briggs–Burke 2004; Connerton 2010; Giovannini (szerk.) 1998

⁷ A témában lásd például a következő munkákat: Giovannini (szerk.) 1998; Briggs–Burke 2004.

⁸ Ez lehet verbális (szóban vagy írásban), nonverbális (testbeszéd, mimika), vagy vizuális (képek, szimbólumok). A témára vonatkozóan lásd bővebben: Béres–Horányi (szerk.) 2001; Buda 1988.

sok összessége, amelyekkel az egyén bármiről (tárgy, ember, csoport stb.) rendelkezik”.⁹ Az idők során a szó jelentése kibővült, és ma már a menedzsment- és kommunikációtudományok meghatározó fogalmaként egy adott entitásról (például személy, szervezet, vállalat, település, termék, szolgáltatás vagy márka) a befogadóban kialakult mentális kép, arról alkotott benyomások összessége, amely különféle vizuális és kommunikációs (arculati) elemekből épül föl. Az imázs tehát a tudatban lejátszódó folyamat, a fizikai világban létezők, megtapasztalhatók tudati tükörképe, amely tartalmazza a fizikai entitásról (például egy település kinézetéről, annak arculatáról) alkotott érzelmi és racionális benyomásokat, valamint az ahhoz társított emlékképeket, értékeket és attitűdöket. Leggyakrabban a márkaimázs kapcsán használjuk ezt a fogalmat.¹⁰

Mivel a kommunikáció során közvetített üzenetek határozzák meg, hogy egy adott személy vagy szervezet milyen képet alakít ki magáról a környezetében (valójában tehát a 'közönségében'), így a kommunikáció az imázs formálásának legfőbb eszköze.¹¹ Az imázs visszahat a kommunikáció hatékonyságára, ezáltal egymást kiegészítő folyamatként működnek: a megfelelően megtervezett és végrehajtott kommunikáció képes pozitív imázst kialakítani és fenntartani, míg a nem megfelelően kivitelezett kommunikáció könnyen ronthat egy személy vagy szervezet hírnevét.¹²

Művelődéstörténet és imázs

Ha az *imázs* szót művelődéstörténeti kontextusba helyezzük, akkor az alatt általában olyan kommunikációtörténeti folyamatokat értünk, amelyek egy személy, csoport vagy esemény – közvélemény előtti – ábrázolását (az emberi társadalmak fejlődésében megjelenő képi vagy vizuális bemutatást) jelentik. A média (például televízió, a filmek, az újságok, az internet és a közösségi média) által közvetített imázs – történeti távlatokból vizsgálva – idővel újfajta tudományos szemléletre, megközelítésre ösztönözte a kutatókat,¹³ aminek révén megnövekedett az érdeklődés az emberiség történetének új – *kommunikáció- és imázstörténeti* – nézőpontból történő feldolgozására és áttekintésére.

A *társadalomtörténet* során mindig fontos szerepe volt annak, hogy az egyes vezető személyiségek miképpen alakították kommunikációjukat, a magukról szóló üzenetet és a közvélemény által róluk alkotott képet, véleményt (az imázst).¹⁴ A művészeti ágak, mint a festészet, a szobrászat vagy akár a fotóművészet, szintén segítették a társadalom imázsformálását. A művészetek történetében különböző korszakok és stílusok eltérően és sokféleképpen ábrázolták a társadalom tagjait és eseményeit.¹⁵ Az imázsok egy-egy korszak esztétikai, vallási vagy politikai ideológiáit tükrözik; így például a *reneszánsz* idején került az ember a képi, művészeti ábrázolás középpontjába. Az arculatépítés és imázsformálás a médiának köszönhetően a *modern korban* új szintre emelkedett, bár a tudatos imázsformálás (önálló szakmaként is) igazán csak a 20. század terméke.¹⁶ A piaci szereplők, a hírességek, de még a települések is egyre tudatosabban alakítják arculatukat a televízió, a film,

9 Kotler–Keller 2012: 847.

10 A márkaimázsról bővebben lásd Sas 2007.

11 A kiválasztott kommunikációs csatornák (például televízió, közösségi média, PR-kampányok) megfelelő alkalmazása hatással van az imázsra, mivel ezek az üzenet közvetítése során egyenként és együtt is különböző közönségrétegeket érhetnek el. Negatív események (például válságok, háborúk idején) során a gyors és hatékony kommunikáció kulcsszerepet játszik az imázs megővésében vagy helyreállításában. A pozitív imázs növeli a kommunikáció hitelességét, és meggyőzőbbé teszi az üzeneteket. Így az akkor lesz hiteles, ha a kommunikáció következetesen harmonizál az adott értékekkel és üzenetekkel. Az imázs befolyásolja, hogy a közönség milyen elvárásokat és percepciókat támaszt a kommunikációval szemben. Az imázs alakítja a kommunikációs folyamatok eredményét, mivel a közönség reakciói *visszacsatolásként* (például. visszajelzések, vélemények) *szolgálva* visszahatnak az üzenet küldőjére.

12 Az emberiség története ezernyi (személyes, szervezeti, vállalati, országokat és városokat érintő imázs és hírnév építő vagy romboló) példával szolgálhat az olvasó számára.

13 Briggs–Burke 2004.

14 A politikai imázsok alakítása már az ókori Róma idején is kiválóan működött, amikor a császárok szobrok és érmék formájában alakították saját „arculatukat”. Ezt a gyakorlatot azóta is követik a vezetők, hiszen az imázs formálása alapvető szerepet játszik a hatalom megszerzésében és fenntartásában.

15 A témakör bemutatásához kiváló és népszerű példa Clark 1985.

16 Beke 2001; Briggs–Burke 2004.

a reklámok, és napjainkban már a közösségi média segítségével. A „PR” (*Public Relations, közönségkapcsolatok, kapcsolatmenedzsment*) szakma önállósulása ebben az időszakban vált kulcsfontosságúvá, hiszen az imázsformálás és a közönséggel való kapcsolattartás jól azonosítható történeti fejlődése során a szakma ismerői egyre fontosabb szerepet kaptak.

Márkázás és városimázs

Mielőtt konkrét példákat, Jeruzsálem imázstörténetét megismernénk, ki kell térjünk egy utolsó kifejezésre. A modern *branding* és *márkázás* kifejezések elválaszthatatlanok az imázsformálás folyamatától. Azokat sokan csupán egy szlogennel vagy logóval, esetleg egy cégre emlékeztető színnel azonosítják, miközben a *branding* sajátos történelmi utat bejárva az üzleti világban mára az egyik legfontosabb eszközzé vált a versenytársaktól való megkülönböztetésben.¹⁷ A *branding* egy entitás (többek között egy személy, vállalkozás, vagy akár egy épület, földrajzi hely) teljes identitásának menedzselése, magában egyesíti a külvilágnak szóló üzenetet, az általa képviselt értékeket, a célközönséggel való kapcsolatot és ahogyan azt azok érzékelik, majd történeti kontextusban értékeli is.¹⁸ A modern *branding* gyökerei valójában az ősi civilizációkig nyúlnak vissza. Kezdetben az egyiptomi fazekasok alkalmaztak jelzéseket az edényeik jelölésére, majd jóval később, a 19. századi modern vállalkozásoknál már a tömeggyártás során igyekeztek a piaci szereplők megkülönböztetni termékeiket, szolgáltatásaikat a versenytársak portékáitól.¹⁹

A márkajelzés (*identitást ábrázoló arcuati elem: név, logó, szlogen vagy más azonosító jel*) a *branding* folyamata során kel életre, társul hozzá üzenet és érték. A *branding* tehát egy kommunikációs szakmai tartalommal megtöltött történelmi folyamatként értelmezhető (lásd híres, közismert márkajelzések történelmi fejlődése), amelynek eredményeként formálódik a márkáról alkotott vélemény, tehát annak az imázsa. A történelmi folyamat eredményeként a márka, és így maga az entitás (a fent említett személy, vállalkozás, *épület vagy akár földrajzi hely*), kiemelkedik a tömegből.²⁰ Ennek során erős érzelmi kapcsolata alakul ki az entitás (például Jeruzsálem városa) és a befogadók között, tehát a folyamat során a szakmai tevékenység (szakkifejezéssel *helymarketing*²¹) bizalmat, hűséget és értéket teremt.²²

A történeti fejlődés eredményeképpen a téma kutatóinak figyelme (meghaladva a korábbi, hagyományos termék marketing kereteit is) egyre inkább a települések márkaépítése, az imázs és a helymárkázás felé fordult.²³ Fogalmi kereteink szerint tehát elmondható, hogy a városimázs egy településről a lakosok, látogatók és a külvilág tagjainak tudatában kialakult mentális kép vagy benyomás, amely a fizikai környezet és a látnivalók, a kulturális élet sokszínűsége, a társadalmi és közösségi élet, a gazdasági helyzet, a hely történelmi öröksége, valamint a város vezetésének kommunikációján és eszközrendszerén, a médiában megjelenő üzenetein alapul.²⁴ A városimázs tehát kulcsszerepet játszik egy hely identitásának formálásában és a külvilággal való kapcsolatának tudatos építésében.²⁵

17 A témakörbe átfogó betekintést nyújt a következő két munka: Ashworth–Kavaratzis 2009; Kotler–Keller 2012.

18 A branding fogalmi áttekintéséhez rendelkezésünkre álló számos angol nyelvű munka közül példaként említhetjük Anholt 2006.

19 A történeti áttekintéshez nagyszerű segítség lehet számunka Giovannini (szerk.) 1998; Briggs–Burke 2004.

20 A települések a történelem bármely korszakában arra törekedtek, hogy modern szóhasználattal fenntartható versenyképességük érdekében piacképesnek legyenek, tehát a kreativitás, az innováció és a kultúra központjaiként tűntessék föl magukat. Az iparosodás visszaesése és az állami bevételek csökkenése új stratégiák keresésére ösztönözte a településeket annak érdekében, hogy befektetési forrásaikat hosszú távon is fenntarthatóvá tegyék. Így a helymárka építése mára világszerte a várospolitikai központi elemévé vált. Mint sok más kérdésben, így a téma modern szakirodalmában is, szerzők sokasága vallja, hogy a városimázs és a helymarketing tevékenység folyamatos átalakulása elsősorban egy történeti átalakulásnak, a globális világszemléletnek tudható be. Anholt 2006; Ashworth–Kavaratzis 2009; Caldwell–Freire 2004; Tózsza (szerk.) 2014.

21 A kiváló munkák közül most csak néhány hazai és külföldi példát említenénk: Gordos 2000; Jankó 2002; Kavaratzis 2004.

22 Anholt 2006.

23 Uo.; Ashworth–Voogd 1997; Gordos 2000; Jankó 2002; Weninger 2019; Tózsza 2014.

24 A városimázs tanulmányozásában segítségünkre lehet Tózsza István tanulmánykötete: Tózsza 2014.

25 Riza–Doratli–Fasli 2012.

A márka- és imázsépítés témakörében szerzett ismereteink alapján megállapíthatjuk, hogy a *terek és helyek* (mint amilyenek a városok) versenyképes működtetése mára már nem csupán az alapfeltételként elvárt hagyományos erőforrások (például a fizikai, természeti adottságok, a technika és a humánerőforrás, vagy akár a tőkeerő) kiaknázását és célcsoportokkal való megismertetését jelenti.²⁶ Napjainkban ezek a szempontok a települések 'eladhatóságának' már csak minimum feltételei, hiszen ma már pontosan tudjuk, hogy az imázs igazából számos materiális (fizikailag létező, felépített utak, műemlékek, épületek) és immateriális (mint például a szokások, intézmények, rutin, a helyi lakosok attitűdje, életmódja) tényező együtthatójaként formálódik.

Álláspontunk szerint tehát egy város imázsának fejlődése összetett és dinamikus történeti folyamat. Jeruzsálem imázsának fejlődését bemutató kultúrtörténeti elemzésünk is igazolja ezt az állítást, bár e tanulmány szerzője elismeri, hogy tudatos imázsépítésről esetünkben még csak alig egy évszázada beszélhetünk. A térhez a különféle szempontok szerint definiált célcsoportok (például a turisták, a lakosság, a civil szervezetek, a gazdasági és politikai élet szereplői) idővel kialakították összetett viszonyrendszereiket. Így van ez ősidők óta, még ha a tudományos ismeretanyagnak elődeink néha más nevet is adtak. A ma már városimázs formálásként definiált stratégiai és taktikai ismeretek alkalmazása alól természetesen Izrael Állam és Jeruzsálem, a zsidó nép szíve, sem kivétel. Mielőtt azonban rátérnénk a Szent város imázsra ható arculati elemeinek történeti korszakokonként szerinti bemutatására, vizsgáljuk meg a művelődéstörténet és az imázstörténet viszonyát.

Művelődéstörténet és imázstörténet

A két témakör összefonódása összetett kérdés, mivel az imázs nem csupán a személyek vagy események megjelenítésére vonatkozik, hanem egy adott kultúra vagy társadalom arculatának, önképének, identitásának, ideáljainak és értékeinek tudatosan átgondolt (rendszer szemléletet tükröző, stratégiai szintű) ábrázolására is.

Arcangeli és Connerton felhívják a figyelmünket, hogy a művelődéstörténet egyebek között az irodalom és a különböző művészeti ágak, filozófiai irányzatok, vallási és társadalmi eszmék történetével is foglalkozik,²⁷ így mi is megállapíthatjuk, hogy az imázs, mint a társadalomban (közvéleményben) kialakult emlékkép, szorosan összekapcsolódik a kultúrtörténeti és művelődéstörténeti folyamatokkal. A művelődéstörténetben tehát az imázsok nemcsak a valóság tükörképei, hanem az adott korszak esztétikai, társadalmi és politikai normáiról a társadalom tagjaiban visszatükröződő tudati képek rendszere is. A művelődéstörténetben az imázsok megjelenése gyakran egy-egy társadalmi, vallási vagy politikai eszme megjelenítésének eszköze.²⁸ A történelmi korszakok során akár az irodalom, akár a művészetek, mint a festészet, a szobrászat vagy az építészet, fontos szerepet játszottak a közösségi identitás formálásában.²⁹ Az uralkodó politikai osztályok, vallási vezetők saját imázsuk építése 'segítségével' próbálták megszilárdítani hatalmukat és legitimitásukat; ennek felhasználásával törekedtek formálni a társadalmi identitást. Lássunk erre most néhány művelődéstörténeti példát.

Az imázs szerepe a művelődéstörténetben

Korábbi médiatörténeti munkák számos példát említenek arra, hogy az ókori Róma, Egyiptom vagy Görögország 'véleményformálói' a művészeteken keresztül, a közéleti személyek és istenek idealizált portréinak szobrokon és érméken való ábrázolásával alakították ki a társadalmak ideáljait.³⁰ A középkori keresztény vallásos művészek pedig szentképek, freskók és oltárképek formájában jelenítették meg a vallási üzeneteket, amelyek gyakorta társadalmi és politikai üzenetet is

²⁶ Kotler–Keller 2012.

²⁷ Arcangeli 2013; Connerton 2010.

²⁸ Ezrahi 2008.

²⁹ Arcangeli 2013.

³⁰ A kiváló médiatörténeti munkák sorából csak két példát emelnénk ki: Giovannini (szerk.) 1998; Briggs–Burke 2004.

közvetítettek.³¹ Így Jézus vagy Mária ábrázolása nem csupán vallási üzenetet hordozott, hanem a keresztény társadalom értékrendjét, erényeit és szociális normáit is tükrözte.³² Az iszlám és a zsidó vallásokban a képi ábrázolás tilalmának hagyománya miatt az imázsok nem hagyományos formában, tehát nem személyek képi ábrázolásában jelentek meg, hanem inkább szimbólumokban és a kalligráfiában.³³ A reneszánsz idején, a humanizmus térnyerésével, az emberi test szépsége és harmóniája vált központi motívummá, míg a barokk korban az abszolutista királyi udvarok imázsformálása különösen emlékezetes, amikor a grandiózus és érzelmekkel teli kifejezőmód ideális eszköz volt a királyi hatalom felmagasztalására és az uralkodói tekintély megszilárdítására.³⁴ A 19. és 20. században a művészetek már folyamatosan alakították a társadalom imázsait, miközben tükrözték a különböző esztétikai, vallási és politikai ideológiákat. Ebben a korban az imázsformálás különösen a tömeges képi ábrázolás (televízió, film, sajtó) fejlődésével vált sokkal tudatosabbá.³⁵ A szimbólumok újraértelmezése radikálisan új társadalmi és művészeti identitásokat hozott létre, amely a 20. század közepére a fogyasztói kultúrát, a reklámok és a tömegkultúra szereplőinek bemutatását emelte művészeti szintre. Ekkor az imázsok már nemcsak politikai vagy vallási üzeneteket közvetítettek, hanem létfontosságúvá váltak az üzleti világ számára.

A társadalom szórakoztatásának és életstílus formálásának fontos részeként a 20. század végén és a 21. században a tömegmédia és a kommunikációs technológiák forradalmian átalakították az imázsformálás céljait és módszereit.³⁶

A közösségi média különösen fontos szereplővé vált az imázsok építésében. A 21. században a közösségi média lehetőséget ad az egyéneknek és a cégeknek, hogy saját imázsukat közvetlenül is alakítsák, és az interneten keresztül a *social media* felhasználásával közvetlenül lépjenek kapcsolatba a közönséggel. Így az már nem csupán szórakoztat, hanem mainstream kulturális, politikai és társadalmi üzeneteket is közvetít, ami által hat a társadalom tagjainak egyéni és kollektív identitására és az őket körülvevő világról alkotott véleményükre, értékítéleteik rendszerére.

Rövid történeti fogalmi összefoglalónk alapján bizonyára már jól látható, hogy az *imázsok és az emlékezés szerepe* a művelődéstörténetben nem csupán vizuális megjelenítés kérdése, hanem egy olyan mélyebb kulturális és társadalmi jelenség, amely befolyásolja a közvéleményt, kifejezi az ideológiai értékeket, és alakítja az egyéni és a kollektív identitást. Elmondhatjuk tehát, hogy a művelődéstörténetben az imázs szerepe rendkívüli jelentőségű, mivel az imázsok akár a művészeteken, a politikai kommunikáción, vagy akár a vallási eszmék megjelenítésén keresztül formálják a társadalmak arculatát és így az emberiség kultúrtörténetét; ezáltal pedig alapvetően járulnak hozzá a társadalmak identitásának és értékeinek a formálásához is.

Az imázs szerepe a zsidó és izraeli művelődéstörténetben

Az imázs és a társadalmi identitás szoros kapcsolatban vannak egymással, mivel az imázsok nemcsak a valóságot tükrözik, hanem az adott korszak ideológiáit, normáit, hatalmi viszonyait és társadalmi hierarchiáit is közvetítik. Az imázs Izrael művelődéstörténetében sem csupán vizuális reprezentációk kérdése, hanem egy komplex kommunikációs eszköz. Az imázsok segítenek a zsidó közösség, társadalom vagy kultúra önazonosságának kifejezésében, megjelenítésében és formálásában (az üzenet *'eladásában'*³⁷). Az önkép és az ideálok formálásának alapvető módjaként az imázsformálás a Zsidó Államban (és annak fővárosában) is a társadalom, a vallás, a politika és a kultúra komplex kapcsolatait tükrözi és a közösség, a társadalmi identitás formálásának történetileg kialakult rendszerét jelenti. Izrael identitását több elem definiálja. Ezek között most két olyan

³¹ Clark 1985.

³² Taylor 1999.

³³ Clark 1985.

³⁴ Uo.

³⁵ Giovannini (szerk.) 1998; Briggs–Burke 2004.

³⁶ Lásd Izrael imázsának alakulása a 2023. október 7-i eseményeket követő hónapokban. Az 'Októberi terror' új történelmi korszakot nyitott Jeruzsálem imázstörténetében is.

³⁷ A kérdésben elmélyülni kívánók figyelmébe ajánljuk a következő tanulmány gondolatait: Wharton 2006.

közismert történelmi mozzanatot emelünk ki példaként, amelyekről sokan írtak már az évszázadok során és nagyon erősen dominálták a zsidó nemzet identitásának formálódását: az egyik elem a zsidók, Izrael népe (*Am Israel*), mint a Teremtő által *kiválasztott nemzet* 'üzenete', míg a másik Izrael és a zsidók, mint *üldözött nép* 'mozzanata'.

A *kiválasztott nép narratíváját* az apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre örökölt hagyott és megismert írott történetek gyűjteménye tette ismertté a világban.³⁸ Ez a zsidó világ számára *Tóráként*, míg a keresztények számára *Ószövetséggé* vált ismertté. Ugyanakkor mindhárom világvallás a zsidó kultúrát jelöli meg létezése forrásának. A *kiválasztott nép narratívájának* akár a zsidóság mellett létező világvallások, akár a nemzetközi politikai vagy diplomáciában és közbeszédben történő elismerése erősíti Izrael nemzetének kulturális identitását. Ezáltal Izrael hitelesen képviseli azt az üzenetet, hogy a zsidók a kiválasztott nemzet.

Az identitás második elemeként említett *üldözött nép narratívája*, amely – többek között – a szomszédos országok kegyetlenkedésének és az üldöztetés hatására bekövetkező szétszórattatásban, a diaszpórában, a sok évszázados zsidóellenességben és végül a holokausz tragédiájának történelmi ábrázolásában ölt testet.

A történelmi emlékezet alapján ma már tudjuk, hogy Izrael *kiválasztott és üldözött nemzetként* formálódó identitása sajátos nacionalizmus formájában, a cionista mozgalomban fejlődött és teljessé vált ki. Izrael főleg e két narratíva mentén nyilvánul meg és néz szembe ma is az élet kihívásaival és fenyegetéseivel, akár mentális, akár fizikai erőszak formájában nyilvánul is az meg. Hitében is erős nemzetként, kiválasztott népként a zsidók biztosak voltak abban, hogy a Teremtő megvédi Izrael népét. Üldözött nemzetként pedig mindig készek voltak felvenni a harcot minden útjukba kerülő fenyegetéssel szemben.

Izrael és a zsidó nép szíve, Jeruzsálem, több, mint egy szent város, bár a szent helyek jelenléte és az idelátogató zarándokok sokasága leginkább annak tekint. Jeruzsálem egy „élő” város, a maga sajátosságaival, saját művelődéstörténetével, kultúrájával és szubkultúráival. Attól is függően, hogy ki melyik Jeruzsálembe látogat (*Kelet vagy Nyugat, régi vagy új város*) a kultúrák és a nyelvek sokaságát visszhangozva a város sokat elárul majd magáról, ezáltal is formálva a történelmi korok szemlélőinek térről alkotott tudati képeinek rendszerét, azaz Jeruzsálem imázsát. Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, meg kell értenünk a történelmét. A város ókori története rendkívül fontos, de ismernünk kell a város közelmúltját, az elmúlt évszázadok történetét is, ami az imázsfejlődés szempontjából kezdődhetett volna akár a modern politikai viták forrásaként ismert *Balfour-nyilatkozattal* is, amikor a diplomácia szereplői a Szentföld sorsáról mondtak ítéletet.³⁹ Ebben az összefüggésben tehát Jeruzsálem történelmének szakaszai a város diplomáciai, intézmény- és társadalomtörténelmi fejlődéséről szólnak, az oszmánoktól a brit mandátumig, Jeruzsálem felosztásától Izrael és Jordánia között a város későbbi elfoglalásáig és máig vitatott státuszáig.

Ahogy Alfasi és Fenster szemléletesen jellemzi Jeruzsálemet, izraeli szemmel nézve az örök idők óta az ország fővárosa volt, de mindig is egy vidéki város nyugalma tükrözött, útban a tengerparti síkságon elterülő globális biztonságpolitikai, gazdasági, kereskedelmi és médiaközpont, Tel Aviv, felé.⁴⁰ Izrael az 1967-es háború előtt komolyabb szimbolikus státuszt tulajdonított a város nyugati oldalának, az 'izraeli Jeruzsálemnek', mint amennyi a városnak valójában volt, de amíg a térségben ma is jelen lévő nemzetek és vallások csupán szent városukként tisztelték és mutatták be Jeruzsálemet, addig Izrael Állama a nemzet központjaként építette fel a zsidó Jeruzsálem imázsát. Ebben pedig a zsidó szent helyek és az újra fellelt vallási hagyományok csak másodlagosak voltak, kiegészítő szereppel bírtak, és idővel egy komplex (kommunikációs) rendszer alkotóelemeivé váltak.⁴¹

38 A Teremtő a *Devarim* hetiszakaszban (Deut 1,8) a *kiválasztott népnek*, Izrael fiainak, adta az országot. Hertz 1996: 11.

39 Mazza 2009.

40 Alfasi–Fenster 2005.

41 Klein 2001: 58.

JERUZSÁLEM IMÁZSTÖRTÉNETE

Számos magyar és nemzetközi elemzés⁴² áttanulmányozása után megállapíthatjuk, hogy Jeruzsálem társadalomtörténete rendkívül sokszínű és összetett, mivel a város több ezer éve folyamatosan lakott, és születése óta számos civilizáció, vallás, valamint etnikai csoport otthonul szolgált. A város társadalmi szerkezete és jellege az évszázadok során folyamatosan változott, tükrözve a történelmi események és hódítások hatásait.⁴³ Így tehát Jeruzsálem imázsának fejlődése a történelem során számos tényező – iszlám, keresztény és zsidó vallási, kulturális, politikai és társadalmi események – hatására formálódott. A város jelentőségét napjainkban pedig már nemcsak a helyi közösségek, hanem a globális közvélemény is folyamatosan újraértelmezi.⁴⁴

Párhuzamos vizsgálódásunk eredményeként most röviden felelevenítjük Jeruzsálem közismert és már sokak által feldolgozott történetét, miközben a korszakokhoz igazodva felvázolunk egy általunk lehetségesnek tartott imázstörténetet is. Meggyőződésünk szerint az általunk megjelölt *imázs-korszakok* jól azonosítható benyomások és változatos mentális emlékképek, *imázsok*, történeti epizódjai, amelyek hatással voltak Jeruzsálem társadalmának *identitására*, *önazonosságának* fejlődésére is. Ezáltal pedig arra az állításunkra találunk majd igazolást, miszerint *Jeruzsálem társadalomtörténete egyben imázsának története is*.

I. imázstörténeti korszak: az ókori település (i. e. 2. évezred – i. e. 1. század)

Az i. e. 2. évezredben a földrajzi régió már lakott településnek számított. Dávid király az i. e. 10. században foglalta el a területet.⁴⁵ Dávid és Salamon uralkodása idején Jeruzsálem a zsidó törzsek számára Izrael fővárosává, a királyság politikai és vallási központjává vált.⁴⁶ Ennek jelképe Salamon temploma lett.⁴⁷ Az egyistenhit és a zsidó kultúra szimbólumát a király által képviselt hierarchikus társadalomban a papság és az írástudók kiemelt társadalmi *tudatformáló munkája*⁴⁸ erősítette. Ez az összehangolt tevékenység jelentős hatással volt a város imázsának kialakulására. Miután a babiloniak, i. e. 586-ban, elpusztították a Templomot, a zsidó elit nagy részét elhurcolták.⁴⁹ Később, a perzsa uralom alatt, lehetőség nyílt a zsidók visszatérésére és a második templom felépítésére, megerősítve ezzel a város szakrális jelentőségét.⁵⁰

Kommunikációs szempontból elemezve ezt a történeti korszakot elmondhatjuk, hogy Jeruzsálem az ókorban elsősorban *zsidó vallási központként*, *a Teremtővel kötött szövetség és a templomi kultusz városaként* vált ismertté. Ez a tényező (formai és tartalmi üzenet) dominálta az ókori társadalmi identitás formálásának történetileg kialakult folyamatát, és így ez határozta meg a társadalom tagjaiban a településről szóló és visszatükröződő tudati képek rendszerét, a *város imázsát* is.

II. imázstörténeti korszak: a római és a bizánci település (i. e. 63 – i. sz. 637)

A korszak kezdetén Pompeius római hadvezér elfoglalta Jeruzsálemet, s ezzel kezdetét vette a térség római uralma, amikor a társadalmi életet a zsidó közösség és a vallás, valamint a római hatalom közötti konfliktusok határozták meg.⁵¹ A hódítás eredményeként a város ellenállását a rómaiak leverték,

42 A teljesség igénye nélkül néhányat ki is emelünk itt: Armstrong 1996; Németh (szerk.) 1997; Montefiore 2012; Peters 1985.

43 Németh (szerk.) 1997.

44 Gabay 1999.

45 Idinopulos 1991; Németh (szerk.) 1997; Montefiore 2012.

46 Fishman-Duker 2008.

47 Ezrahi 2008.

48 A mai PR (*Public Relations, közönségkapcsolatok, kapcsolatmenedzsment*) kommunikációs szakma előfutárjaiként is említhetnénk őket.

49 Schiffman 2003.

50 Fishman-Duker 2008.

51 Idinopulos 1991; Németh (szerk.) 1997; Montefiore 2012.

így a második jeruzsálemi szentély pusztulásával (i. sz. 70-ben, Vespasianus római császár uralkodása idején) új korszak kezdődött és a város társadalma jelentősen átalakult.⁵²

A kereszténység elterjedésével, majd államvallássá válásával (a bizánci korszakban), Jeruzsálem keresztény központtá vált.⁵³ A társadalmat és a város imázsát a keresztény zarándokok, szerzetesek, helyi keresztény közösségek és kisebb zsidó közösségek formálták.⁵⁴ A 4. században jelentősen megszaporodtak a keresztény templomok és a zarándoklatok, így a Szent Sír-templom felépítése a keresztény világ egyik meghatározó, szent helyévé emelte Jeruzsálemet.⁵⁵

Kommunikációs szempontból a történeti korszakról megállapíthatjuk, hogy a társadalom tagjaiban a Jeruzsálemről szóló és visszatükröződő tudati képek rendszerét, a város imázsát ekkor két gondolatkör (formai és tartalmi üzenet) dominálta: a város a zsidóság számára *a pusztulás emlékeként*, mementójaként, míg a kereszténység számára *a megváltás és feltámadás helyszínéül* vált ismertté.

III. imázstörténeti korszak: az iszlám hódítás és a középkor (637–1517)

A város az Omajjádok és az Abbászidák korában (637 után, amikor a muszlim hódítók elfoglalták Jeruzsálemet) a folyamatos muszlim jelenlét miatt az iszlám harmadik legszentebb helyévé vált.⁵⁶ A muszlimok mellett zsidó és keresztény közösségek is éltek ekkor Jeruzsálemben, akik védett kisebbségi státuszt élveztek.⁵⁷

Egy majd százéves történelmi kitérő során, a középkori hadjáratok idején (1099–1187), a keresztészek elfoglalták Jeruzsálemet, és területén keresztény királyságot hoztak létre.⁵⁸ A társadalmat keresztény lovagok, zarándokok és kisebbségbe szorult muszlim, valamint zsidó közösségek alkották, együtt formálva a város imázsát. A 11. és a 12. században zajló kereszties hadjáratok rendkívüli erővel hatottak a város keresztény imázsának erősítésére.⁵⁹

Szaladin 1187-ben (az Ajjúbidák és a Mamelukok korában) visszafoglalta a várost, így tehát a muszlim dominancia újra helyreállt.⁶⁰ Ekkor a zsidó és a muszlim közösségek újból gyarapodhattak, míg a keresztények jelenléte korlátozottabbá vált.⁶¹

Az imázsfejlődés szempontjából a történeti korszakról azt mondhatjuk, hogy ekkoriban Jeruzsálem *a vallások találkozási és ütközőpontjaként* – az iszlám szellemiséghez kötődően (a Sziklamecset és az Al-Aksza mecset megépítése után) – meghatározó *muszlim szakrális központtá* vált, így tehát imázsát is ez dominálta.

IV. imázstörténeti korszak: az ottomán uralom (1517–1917)

Ebben az időben Jeruzsálemet leginkább a stabilitás és a multikulturális értékek gyarapodása jellemezte, a társadalom pedig különböző vallási közösségekből állt. A 19. század kezdetén megindult a város modernizálása, új városrészek épültek, és megnövekedett az európai zsidó bevándorlás is.⁶² A muszlim, zsidó, örmény és ortodox keresztény közösségek ekkor már autonómiát élveztek saját ügyeikben, és ebben a korszakban alakult ki Jeruzsálem ma is látható városnegyedeinek struktúrája⁶³ és máig is ható imázsa.

⁵² Schiffman 2003.

⁵³ Montefiore 2012.

⁵⁴ Blumell (ed.) 2019.

⁵⁵ Gaposchkin 2013.

⁵⁶ Montefiore 2012.

⁵⁷ Peters 1985.

⁵⁸ Boas 2001.

⁵⁹ Verhoeven 2014.

⁶⁰ Montefiore 2012.

⁶¹ Peters 1985.

⁶² Montefiore 2012.

⁶³ Uo.

Kommunikációs szempontból a történeti korszakról elmondhatjuk tehát, hogy az oszmán uralom alatt Jeruzsálem a Birodalom *multikulturális örökségének szimbólumává* vált, így imázsát is a vallási sokszínűség határozta meg; ez dominálta a társadalom tagjaiban a településről szóló és visszatükröződő tudati képek rendszerét.

V. imázstörténeti korszak: a Brit Mandátum időszaka (1917–1948)

Az első világháború után folyamatos politikai és etnikai feszültségek jellemezték a Brit Birodalom által irányított Jeruzsálemet.⁶⁴ Az európai cionista bevándorlás és az arab nacionalizmus erősödése miatt a zsidó és az arab közösségek közötti konfliktus fokozódott. Jeruzsálem társadalma, a zsidó és az arab nacionalista mozgalmak erősödése és növekvő szembenállása miatt dinamikusan polarizálódott és visszafordíthatatlanul megosztott lett.⁶⁵

Az imázs szempontjából vizsgálva a korszakot elmondhatjuk, hogy ekkoriban Jeruzsálem – a világvallások szent városa – nemzetközi szinten is már egyre inkább *vallási, kulturális és turisztikai célpontként* jellemezhető. A szent város képe és narratívája azonban erősen átszíneződött, mivel Jeruzsálem ekkorra *a politikai konfliktusok és a két nép (zsidók és arabok) rivalizálásának központjává* vált. Ezek a formai és tartalmi üzenetek dominálták a társadalmi identitás formálásának történetileg kialakult rendszerét, és ezek határozták meg a társadalom tagjaiban a Jeruzsálemről szóló és visszatükröződő tudati képek rendszerét is.

VI. imázstörténeti korszak: a modern Izrael

A Zsidó Állam megalakulásától (1948) napjainkig tartó korszakot a folyamatos arab–izraeli szembenállás jellemzi. Az 1948-as arab–izraeli háború után a várost kettéosztották: Nyugat-Jeruzsálem izraeli, Kelet-Jeruzsálem jordán fennhatóság alá került.⁶⁶ Az arab–izraeli háborúk során Izrael, 1967-ben (a *Hatnapos háború* idején⁶⁷), elfoglalta Kelet-Jeruzsálemet, egyesítette a várost, amit azóta is a Zsidó Állam egységes fővárosaként kezel.⁶⁸ A két városrészben különálló és egymástól jelentősen eltérő társadalmi fejlődés vette kezdetét, így az eltérő társadalmak Jeruzsálemről alkotott imázsa is eltérően alakult.⁶⁹ A *Hatnapos háború* és Jeruzsálem egyesítése óta folyamatosává váltak a konfliktusok a város státuszával kapcsolatban.⁷⁰ Ez a nemzetközi közösségben vitatott lépés tehát azóta is meghatározza a város imázsát, amelynek társadalma jelenleg is megosztott; azt izraeli zsidók, palesztin arabok, muszlimok és keresztények, valamint kisebb etnikai és vallási csoportok alkotják.⁷¹ A vallások közötti feszültségek ellenére azonban Jeruzsálem továbbra is fontos és globális zsidó, keresztény és muszlim vallási zarándokhely maradt.⁷²

Imázstörténeti szempontból azt mondhatjuk, hogy ebben a korszakban Jeruzsálem egyszerre jelenik meg *az ősi hit, a modern zsidó államiság, a vallási áhítat és a politikai konfliktusok* szimbólumaként. Ezek a tényezők dominálják tehát a társadalmi identitást és ezek határozzák meg a társadalom tagjaiban a városról visszatükröződő tudati képek rendszerét is.

JERUZSÁLEM IMÁZSÁNAK ÖSSZETEVŐI

Jeruzsálem imázsa az általunk felvázolt *hat korszakon* át – az évezredek során – folyamatosan fejlődött. A város imázsa több szempontból is rendkívülinek számít, hiszen kevés hasonló hely van

64 Gribetz 2018.

65 Roberts 2013.

66 Montefiore 2012.

67 Róna 2022.

68 Galor 2017.

69 Clarno 2008.

70 Klein 2008; Rempel 1997.

71 Calame–Charlesworth 2009.

72 Friesel 2023.

a világon, ahol a település (közismert és általunk is röviden bemutatott) több ezeréves fejlődését ennyi tényező formálta volna. Jeruzsálem több évezredes története során tehát *ősi zsidó vallási központ* (Dávid és Salamon idején), majd *keresztény szent hely* lett (a bizánci és a kereszties korszakban), majd az *iszlám vallási központjaként és a modern vallási, etnikai és politikai konfliktusok epicentrumaként* is működött egészen napjainkig.

Amint azt a korábbiakban bemutattuk, a város művelődéstörténetét, Jeruzsálem imázsának történetét, tehát nem csupán vallási, hanem egyéb, politikai, kulturális és szociális dimenziók, imázs összetevők is formálták. Így vizsgálatunk alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy napjainkra az alábbi *négy tényező* fejt ki hatását a társadalom identitására, valamint a társadalom tagjaiban Jeruzsálemről visszatükröződő tudati képek, imázsok rendszerére.

1. összetevő: „Jeruzsálem, mint a három világvallás térbeli és szellemi központja”

Amint azt korábban bemutattuk, Jeruzsálem a három nagy világvallás meghatározó, legszentebb helye. Ez a domináns szempont nagyban hozzájárul a város vallásközpont imázsának évezredek óta tartó formálódásához. Jeruzsálem a zsidó nép számára a Templom hegyen álló Szentéllyel, valamint a Siratófallal (a Nyugati fal, a második jeruzsálemi templom megmaradt része), a zsidó vallás legszentebb helye, a judaizmus és az ősi Izrael központja. A Templom lerombolása és a szétszórott zsidó diaszpóra ellenére a város a zsidó hit központja maradt, és a zsidók számára a „Jeruzsálem” szó egyet jelent vallásos és kulturális örökségük megőrzésével. A város, a Szentély emlékével, a nemzeti narratíva, a zsidó történelmi és vallási identitás szimbóluma.⁷³

A keresztények számára Jeruzsálem a keresztény hit megalapozó eseményeihez kapcsolódik, különösen Jézus Krisztus kereszthalálához és feltámadásához. A Szent Sír temploma (a hagyomány szerint Jézus keresztre feszítésének, sírba helyezésének és feltámadásának helyszíne) az egyik legfontosabb keresztény zarándokhely,⁷⁴ a város, a kereszténység képzeletében, pedig az üdvösség és a vallási hűség központja.

Jeruzsálem a muszlimok számára is szent város, különösen az Al-Haram al-Sharīf muszlim szent hely, amely a Sziklamecsetet, az Al-Aksza mecsetet és más építményeket tartalmaz a Templom hegyen, amelyek az iszlám egyik legszentebb helye, Mekka és Medina után.⁷⁵

Jeruzsálem tehát a muszlimok számára is meghatározó vallási jelentőségű. Hitük szerint Mohamed prófétájuk a halála után, innen emelkedett az égbe. Ezáltal vált a város nemcsak vallási, hanem a muszlim szellemi identitás szerves részévé is.

A vallási különbségek és az egymással párhuzamosan élő és fejlődő vallások jelenléte tehát erőteljesen formálta a város imázsát, ami így mind a helyi lakosok, mind a nemzetközi közvélemény számára különleges vallási és szimbolikus jelentőséggel bíró település lett az évezredek során.

2. összetevő: „Jeruzsálem, mint kultúrtörténeti világörökség”

Jeruzsálem több ezeréves történelmi múltra tekint vissza, jelentős eseményekkel és konfliktusokkal. A város történelme és kultúrája számos civilizáció találkozási helyeként formálta a település imázsát. Az Óváros és annak négy negyede – a zsidó, a keresztény, a muszlim és az örmény negyed – tükrözik a város sokszínű történelmi és kulturális gazdagságát. Jeruzsálem az Óváros vallási és történelmi építményeitől kezdve a modern izraeli városrészekig egységes kulturális teret alkot, amely egyszerre őrzi az antik örökséget és az újabb korszakok művészeti és építészeti alkotásait, így várostörténeti fejlődésének nyomait.⁷⁶

⁷³ Reiter 2013.

⁷⁴ Verhoeven 2014.

⁷⁵ Reiter 2013.

⁷⁶ Griffin 2019.

A vallási központok és a különböző nemzetek jelenléte miatt Jeruzsálem imázsa így a multikulturalizmus, a vallási tolerancia és a kulturális sokszínűség képét is magában foglalja. A város világszerte ismert zarándokhelyei jelentős kulturális és vallási értékek. A zarándokok látogatásai a történelem során jelentős értéket adtak hozzá a város globális kulturális vonzerőjéhez.

3. összetevő: „Jeruzsálem, mint a politikai és társadalmi diskurzusok középpontja”

Jeruzsálem imázsában a történeti, vallási és kulturális szempontok és narratívák mellett a város, mint a politikai és társadalmi feszültségek szimbóluma is meghatározó szerepet kap. Így a különböző vallási és etnikai csoportok közötti feszültségek és versengések is részét képezik az imázsának. Az 1948-as arab–izraeli háború után, amikor a várost kettéosztották, majd pedig Izrael 1967-es háborúja után, amikor Izrael egyesítette a települést, Jeruzsálem imázsa már nemcsak vallási, hanem politikai üzenetet is hordozott; a feszültség és megosztottság szimbólumává is vált.⁷⁷ A város státusza azóta is Izrael Állam és a palesztinok közötti konfliktus⁷⁸ egyik központi kérdése.

Ez a kettősség a történelem során komoly vitákhoz vezetett, és gyakran éles feszültséget szült a szembenálló felek eltérő érdekei miatt, ami mindig is hatással volt az ott élők identitására, így a város nemzetközi megítélésére, tehát a város imázsára is.

Izrael számára Jeruzsálem nem csupán vallási és kulturális szimbólum, hanem az Zsidó Állam nemzeti és politikai központja is, amely az izraeli identitás szerves része.⁷⁹

Az egyesített Jeruzsálem imázsa Izrael számára a történelmi győzelem, a vallási örökség és az izraeli egység szimbóluma.⁸⁰

Jeruzsálem keleti része viszont a palesztin nemzeti mozgalmat és az önrendelkezés iránti vágyat szimbolizálja. Kelet Jeruzsálem tehát a palesztin politikai diskurzusban a megszállás és a nemzeti elnyomás szimbóluma lett.⁸¹ A városra így az arab világ és a palesztinok jövőbeli fővárosukként tekintenek.

A városról alkotott képet, véleményt jelentősen befolyásolja a konfliktusokról értesülő nemzetközi közvélemény is, mivel Jeruzsálem továbbra is a vallási, politikai és diplomáciai tárgyalások és konfliktusok terepe. Ez a tényező tehát folyamatosan a város imázsáról szóló narratíva középpontjában van és az természetesen változhat is, a különböző politikai döntések és vallási konfliktusok függvényében.

4. összetevő: „Jeruzsálem, mint turisztikai és modern városépítészeti központ”

Jeruzsálem a világ minden tájáról vonzza a turistákat és a zarándokokat, akik a kikapcsolódás mellett vallási és kulturális élményeket is keresnek. A város egyszerre kínál történelmi látványosságokat (például az Óvárost) és modern kulturális helyszíneket (például múzeumokat, piacokat és kortárs művészeti galériákat), de a város modern részében található az izraeli kormányzati központ és a Yad Vashem, a holokauszt emlékmúzeuma is.

A három nagy világvallás legszentebb városának jellegét számos városépítészeti alkotás, ikonikus építmény és helyszín is szimbolizálja, amelyek jelentősen hozzájárulnak a város imázsának fejlődéséhez. Turisztikai központként Jeruzsálem imázsának részét képezi a Siratófal, a Szent Sír templom, valamint a Sziklamecset és az Al-Aksza mecset.

⁷⁷ Breger 1996.

⁷⁸ Klein 2008.

⁷⁹ Eran 2017.

⁸⁰ Reiter 2013.

⁸¹ Suleiman A. 2019.

JERUZSÁLEM VÁROSIMÁZSA NAPJAINKBAN (EPILÓGUS)

Hatékony stratégiai munkával Jeruzsálem városvezetése ma már tudatosan tervezi és alakítja a település imázsát, bevonva a fejlesztő, márkáépítő munkába a helyi lakosokat, vállalkozásokat és civil szervezeteket is.⁸² Ahogy azt korábban bemutattuk, a jól átgondolt marketing és *branding* egyedi arculatot teremtett a városnak.⁸³ A kutatók által hangsúlyozott, semmihez sem fogható identitás és arculat tehát az, ami Jeruzsálemet megkülönbözteti a világ bármely más településétől.⁸⁴ A sikeres turisztikai, kulturális és gazdasági események szervezésével (például szlogen, logó, szimbólumok használatával) a város pozitív emlékeket hagy az emberekben, a jól felépített üzenetek, a tartalom és a történetmesélés pedig Jeruzsálem esetében is a városról szóló egyedi narratívák, az értékek kommunikálásának hatékony eszközei.⁸⁵

Az eseményekben rendkívül gazdag történelmi folyamat – álláspontunk szerint – napjaink tudatosan működtetett stratégiai arculatépítéséhez vezetett, melynek eredményeként szemünk előtt válik Jeruzsálem – *a Zsidó Állam fővárosa és Dávid király hatalmi és szellemi örököse* – a zsidó nemzeti (gazdasági, politikai és etnikai) egység szimbolikus megtestesítőjévé. E rendkívüli történelmi folyamat eredményeként Izrael, a Zsidó Állam, megalakulásától évtizedeken át épített és mindenki által jól ismert városimázs – a Templomhegyen álló muszlim Sziklamecset és a zsidó Siratófal motívumai és narratívája, mint Jeruzsálem elsődleges (kettős) arculati eleme – a 1990-es években egyre inkább elhalványult és az ismert motívumok helyét egy, a város kizárólagos zsidó mivoltát (és nem utolsósorban gazdasági és politikai érdekeit) előtérbe helyező stratégiai arculatépítés, vizuális ábrázolás és narratíva vette át. Az elmúlt évtizedek során végrehajtott vizuális és nyelvi fordulat eredményeként napjainkra tehát Jeruzsálem ábrázolása egyre inkább a történetileg is egységes zsidó nemzetre és a neoliberális korszak által domináló cionista nemzeti napirend elfogadására irányítja a közvélemény figyelmét. Jeruzsálem jövőbeli imázs szorosan összefonódik a politikai, vallási és társadalmi *dinamika alakulásával*,⁸⁶ így imázsában továbbra is kulcsszerepe lehet annak, hogy képes-e a város a különböző vallási és etnikai közösségek számára közös jövőt biztosítani, vagy ezután is a feszültségek és konfliktusok színhelye marad.

ÖSSZEGRZÉS

A kultúra fejlődése a múlt és a jelen folyamatos kölcsönhatásában létrejövő, történelmi korszakokon átívelő szintézisként értelmezhető, amelyet az emberi kapcsolatok dinamikus működő kommunikációs rendszere tart fenn. Az évezredek során *a térről szóló kommunikáció* nem csak az egyén, de a társadalom számára is egyre nagyobb jelentőséggel bírt. Az emberiség történetének kezdete óta a közösségek tagjai (*a kulturális transzfer hordozói*) a sok ezernyi kódolás következtében kialakult tudati képek (benyomások, imázsok, metaforák és allegóriák) különféle változataival egyező vagy legalábbis hasonló tartalmú közléseket generáltak, attól elkülönítettek, azzal integráltak, azt gyengítették vagy éppen felerősítették egy adott tartalom (*esetünkben a 'jeruzsálemi térről' szóló közbeszéd*) körül.

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a művelődéstörténet egyik meghatározó dimenzióját *az emberi kommunikáció története* képezi, mivel a kulturális értékek közvetítése és újratermelése ezen keresztül válik megragadhatóvá. Elemzésünk így az imázs fogalma köré szervezve vázolta fel Jeruzsálem történetének főbb korszakait, fordulópontjait és a városról alkotott tudati képek rendszerének meghatározó elemeit. Jeruzsálem példáján keresztül bemutattuk, hogy a térről alkotott mentális képek, benyomások, tehát az imázsok hosszú történelmi fejlődés során, egymásra rétegződve, különböző kommunikációs formákban artikulálódtak, miközben, korszakonként vizsgálva, többféle jelentéstartalmat is közvetítettek. A város imázsának alakulása így az emberi tapasztalatok és értelmezési keretek történelmi lenyomataként volt számunkra megragadható. Eredményeink tehát

82 Kollek 1977.

83 Kavaratzis 2004.

84 Wharton 2006; Herstein–Berger 2013.

85 Erre láthatunk szemléletes példákat a következő munkákban: Ezrahi 2008; Sevin 2014.

86 A kérdésben folytatott kutatások közül a következőket emelhetnénk ki: Israeli–Dekel 2018; Weinberg 2017.

alátámasztották azt az állításunkat, hogy Jeruzsálem társadalomtörténete egyben imázsának történeteként is értelmezhető, mivel a különböző történeti korszakok eltérő, ugyanakkor egymásra épülő 'térértelmezései' jelentős mértékben hozzájárultak identitásának formálódásához.

Csakis az ember tudta ezt a fejlődést rögzíteni, hiszen a térről alkotott tudati képeinek rendszerét, saját létének, közösségeinek történetét – *természeti adottságai és kulturális összetevőinek megismerésén keresztül* – csak ő volt képes dokumentálni. Jeruzsálem *imázstörténete (azok korszakai és imázsösszetevői)* tehát a város egymást követő eltérő térábrázolásának története, az ember évszázadokon át kronologikus rendbe összegyűjtött és a tárgyi világban is rögzült tudati képeinek, 'emlékképeinek' rendszere lett.

Elemzésünk szükségszerűen csak vázlatos képet nyújthatott arról a komplex folyamatról, amelynek során a térábrázolás – *tanulmányunkban, mint az imázsépítés egy sajátos módja* – az évezredek során a zsidó és az izraeli társadalomtörténet, valamint a stratégiai gondolkodás meghatározó elemévé vált. Az olvasó így a művelődéstörténeti áttekintéssel párhuzamosan megismerhetett egy történeti korszakoként is jól azonosítható *alternatív történelmet*, a tudatos szemléletformálás történetét: az évezredek során egymásra rakódó történeti rétegek, a kulturális jelentésképzés egyre tudatosabbá váló vizuális és nyelvi kommunikációs elemeinek használatát, a *városimázs* rendkívüli szerepét Jeruzsálem történetében.

SZAKIRODALOM

Alfasi, Nurit – Fenster, Tovi 2005: A tale of two cities: Jerusalem and Tel Aviv in an age of globalization. *Cities* (22.) 5. 351–363 (<https://doi.org/10.1016/j.cities.2005.05.006>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

Armstrong, Karen 1996: *Jerusalem: One City, Three Faiths*. New York.

Anholt, Simon 2006: *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. London (<http://dx.doi.org/10.1057/9780230627727>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

Arcangeli, Alessandro 2013: *Cultural History: A Concise Introduction*. New York. (<https://doi.org/10.4324/9780203789247>).

Ashworth, Gregory J. – Kavaratzis, Michalis 2009: Beyond the Logo: Brand Management for Cities. *The Journal of Brand Management* (16.) 520–531 (<https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2550133>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

Ashworth, Gregory J. – Voogd, Henk 1997: *A város értékesítése marketingszemlélet a közösségi célú várostervezésben*. Budapest.

Beke Tamás 2001: *A public relations szakma története*. Budapest.

Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, 264–277. (Osiris tankönyvek) (http://communicatio.hu/publikaciok/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/tartalom.htm; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

Blumell, Lincoln Harris (ed.) 2019: *New Testament History, Culture, and Society: A Background to the Texts of the New Testament*. Provo, Utah (<https://rsc.byu.edu/book/new-testament-history-culture-society>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

Boas, Adrian J. 2001: *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City Under Frankish Rule*. London–New York. (<https://doi.org/10.4324/9780203996676>).

Breger, Marshall J. 1996: *Religion and Politics in Jerusalem*. *Journal of International Affairs* (50.) 1. 90–118 (<http://www.jstor.org/stable/24357406>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

Briggs, Asa – Burke, Peter 2004: *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*. Budapest.

Buda Béla 1988: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest. (Membrán könyvek, 19).

- Burke, Peter 2008: *What Is Cultural History?* 2nd edition. Cambridge (UK)–Malden (MA) (<https://archive.org/details/whatisculturalhi0000burk/page/n7/mode/2up>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Calame Jon – Charlesworth, Esther 2009: *Divided Cities: Belfast, Beirut, Jerusalem, Mostar, and Nicosia*. Philadelphia. (The City in the Twenty-First Century). (<https://doi.org/10.9783/9780812206852>).
- Caldwell, Niall – Freire, Joao 2004: The Differences between Branding a Country, a Region and a City: Applying the Brand Box Model. *The Journal of Brand Management* (12.) 50–61 (<https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540201>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Clark, Kenneth 1985: *Nézeteim a civilizációról*. Budapest.
- Clarno, Andy 2008: A Tale of Two Walled Cities: Neo-Liberalization and Enclosure in Johannesburg and Jerusalem. *Political Power and Social Theory* (19.) 159–205 ([https://doi.org/10.1016/S0198-8719\(08\)19005-6](https://doi.org/10.1016/S0198-8719(08)19005-6); utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Connerton, Paul 2010: *How Societies Remember, online, Themes in the Social Sciences*. Cambridge.
- Duby, Georges – Lardreau, Guy 1993: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest (Hermész könyvek) (https://real-eod.mtak.hu/18379/1/695_370.pdf; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Eran, Oded 2017: The Recognition of Jerusalem as the Capital of Israel. *Institute for National Security Studies Insight* n° 1000 (<http://www.jstor.org/stable/resrep17023>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16); *The Jerusalem Post* 16 December 2017 (<https://www.jpost.com/opinion/the-recognition-of-jerusalem-as-the-capital-of-israel-518226>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Ezrahi, Sidra 2008: „Mihez hasonlítsalak téged” – Jeruzsálem, mint „ground zero” a héber képzeletben. *Múlt és Jövő* 2. 37–48 (https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/f/i/file_3_3.pdf; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Fishman-Duker, Rivkah 2008: Perspectives: “Jerusalem: Capital of the Jews”: The Jewish Identity of Jerusalem in Greek and Roman Sources. *Jewish Political Studies Review* (20.) 3–4. 119–140 (<http://www.jstor.org/stable/25834803>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Friesel, Evyatar 2023: Jewish identity in the early 21st-century: the fissures in the integration paradigm. *Israel Affairs* (29.) 2. 225–240 (<https://doi.org/10.1080/13537121.2023.2181592>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Gabay, Zvi 1999: Jerusalem: The Focus of Jewish History. *Studies: An Irish Quarterly Review* (88.) n° 351. 323–326 (<http://www.jstor.org/stable/30096081>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Galor, Katharina 2017: *Finding Jerusalem: Archaeology between Science and Ideology*. Oakland, California (https://www.jstor.org/content/oa_book_monograph/10.1525/j.ctt1pq349g; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Gaposchkin, M. Cecilia 2013: The Place of Jerusalem in Western Crusading Rites of Departure (1095–1300). *The Catholic Historical Review* (99.) 1. 1–28 (<http://www.jstor.org/stable/23565497>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16). (<https://doi.org/10.1353/cat.2013.0028>).
- Giovannini, Giovanni (szerk.) 1998: *A kovakőtől a szilíciumig – A tömegkommunikációs eszközök története*. Budapest.
- Gordos Tamás 2000: A városmarketing néhány kérdése. *Tér és Társadalom* (14.) 2–3. 183–193 (<https://doi.org/10.17649/TET.14.2-3.585>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Gribetz, Jonathan Marc 2018: Arab–Zionist Conversations in Late Ottoman Jerusalem: Sa-id al-Husayni, Ruhi al-Khalidi and Eliezer Ben-Yehuda. In: Dalachanis, Angelos – Lemire, Vincent: *Ordinary Jerusalem, 1840–1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*. Leiden, 305–329 (Open Jerusalem, 1) (<http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctvbqszk.25>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16). (https://doi.org/10.1163/9789004375741_020).

- Griffin, Tyler J. 2019: Jerusalem, the Holy City: A Virtual Tour of the City in the New Testament Period. In: Blumell, Lincoln Harris (ed.) 2019: *New Testament History, Culture, and Society: A Background to the Texts of the New Testament*. Provo, Utah (<https://rsc.byu.edu/new-testament-history-culture-society/jerusalem-holy-city>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.
- Herstein, Ram – Berger, Ron 2013: A country as a brand: Israel's evolving branding strategy. *Journal of Brand Strategy* (2.) 2. 179–188 (<https://doi.org/10.69554/ztqt1193>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Hertz, Joseph Herman 1996: *Zsidó Biblia: Mózes öt könyve és a Haftárák: eredeti héber szöveg, magyar fordítás és kommentár*. Fordította Hevesi Simon és társai. 3., bevezető tanulmánnyal és illusztrációkkal bővített kiadás. Budapest.
- Idinopulos, Thomas A. 1991: *Jerusalem Blessed, Jerusalem Cursed: Jews, Christians, and Muslims in the Holy City from David's Time to Our Own*. Chicago.
- Israeli, Zipi – Dekel, Udi 2018: The Future of Jerusalem: Between Public Opinion and Policy. *Institute for National Security Studies Insight* n° 1057 (<http://www.jstor.org/stable/resrep19400>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Jankó Ferenc 2002: A hely szelleme, a településimage és településmarketing. *Tér és Társadalom* (16.) 4. 39–62 (<https://doi.org/10.17649/TET.16.4.862>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Kavaratzis, Mihalis 2004: From City Marketing to City Branding: Towards a Theoretical Framework for Developing City Brands. *Place Branding and Public Diplomacy* (1.) 58–73 (<https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.5990005>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Klein, Menachem 2001: *Jerusalem: The Contested City*. New York.
- Klein, Menachem 2008: Jerusalem as an Israeli Problem – A Review of Forty Years of Israeli Rule over Arab Jerusalem. *Israel Studies* (13.) 2. 54–72 (<http://www.jstor.org/stable/30245685>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16). (<https://doi.org/10.2979/ISR.2008.13.2.54>).
- Kollek, Teddy 1977: Jerusalem. *Foreign Affairs* (55.) 4. 701–716 (<https://doi.org/10.2307/20039732>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Kotler, Philip – Keller, Kevin Lane 2012: *Marketingmenedzsment*. 14. kiadás. Budapest (<https://mersz.hu/kiadvany/183/>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Lederer, Emma 1992: *Egyetemes művelődéstörténet*. 5. kiad. Budapest.
- Mazza, Roberto 2009: *Jerusalem: From the Ottomans to the British*. London. <https://doi.org/10.5040/9780755608485>
- Montefiore, Simon Sebag 2012: *Jerusalem: The Biography*. New York.
- Németh, Pál (szerk.) 1997: *Jeruzsálem: Tanulmányok a Biblia Múzeum időszaki kiállításához (1997. október 30-tól 1998. május 31-ig)*. Budapest.
- Peters, Francis Edward 1985: *Jerusalem: The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*. Princeton.
- Reiter, Yitzhak 2013: Narratives of Jerusalem and its Sacred Compound. *Israel Studies* (18.) 2. 115–132 (<https://doi.org/10.2979/israelstudies.18.2.115>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Rempel, Terry 1997: The Significance of Israel's Partial Annexation of East Jerusalem. *Middle East Journal* (51.) 4. 520–534 (<http://www.jstor.org/stable/4329118>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Riza, Müge – Doratli, Naciye – Fasli, Mukaddes 2012: City Branding and Identity. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* (35.) 293–300 (<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.02.091>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Roberts, Nicholas E. 2013: Dividing Jerusalem. *Journal of Palestine Studies* (42.) 4. 7–26 (<https://doi.org/10.1525/jps.2013.42.4.7>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).

- Róna Tamás 2022: *Az őrködés éjszakája: Válogatott zsidó vallástudományi tanulmányok*. Budapest (<https://real.mtak.hu/145993/>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Sas István 2007: *Reklám és pszichológia*. 3. kiadás. Budapest.
- Schiffman, Lawrence H. 2003: Jerusalem: Twice Destroyed, Twice Rebuilt. *The Classical World* (97.) 1. 31–40 (<https://doi.org/10.2307/4352823>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Sevin, Efe 2014: Understanding Cities through City Brands: City Branding as a Social and Semantic Network. *Cities* (38.) 47–56 (<https://doi.org/10.1016/j.cities.2014.01.003>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Suleiman A., Mourad 2019: Too Big to be Owned: Reflections on Jerusalem in Islamic History. *Review of Middle East Studies* (53.) 1. 20–33 (<https://www.jstor.org/stable/26731398>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16). (<https://doi.org/10.1017/rms.2019.3>).
- Szijártó Zsolt 2001: A társadalmi kommunikáció a kultúraelmélet perspektívájából. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, 264–277. (Osiris tankönyvek).
- Taylor, N. H. 1999: Jerusalem and the Temple in early Christian life and teaching. *Neotestamentica* (33.) 2. 445–461 (<http://www.jstor.org/stable/43070288>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Tózsza István (szerk.) 2014: *Turizmus és településmarketing*. Budapest (https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1614/1/Turizmus_es_telepulesmarketing.pdf; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Weinberg, David M. 2017: On the Future of Jerusalem. *Begin-Sadat Center Perspectives* n° 510 (<http://www.jstor.org/stable/resrep04599>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Weninger Sándor 2019: Városarculati megközelítések a 21. századi magyar városok településmarketingjében. *Polgári Szemle* (15.) 4–6. 427–436 (<https://doi.org/10.24307/psz.2019.1229>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16).
- Verhoeven, Mariëtte 2014: Jerusalem as Palimpsest: The Architectural Footprint of the Crusaders in the Contemporary City. In: Goudeau, Jeroen – Verhoeven, Mariëtte – Weijers, Wouter (eds.): *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*. Leiden, 114–135 (Radboud Studies in Humanities, 21) (<http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h335.11>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 16). (https://doi.org/10.1163/9789004270855_007).
- Wharton, Annabel Jane 2006: *Selling Jerusalem: Relics, Replicas, Theme Parks*. Chicago. (<https://doi.org/10.1111/j.1467-8357.2007.00837.x>).

GLÄSSER NORBERT* – ZIMA ANDRÁS**

Modern szimbolikus politikai homiletika keretei a Löwök hitközségében

A judaizmus a szétszórátást vallási keretek között élte meg, a helyzetet időlegesnek tekintette, és a megoldást a messiási időktől várta. A tényleges közösség léte viszont a mindenkori társadalmi-politikai viszonyoktól függött. A zsidó közösségnek a helyi hatalmi struktúrában kellett léteznie. A királyság törvénye (*dina demalhuta dina*) és a szétszórátás büntetésként történő elszenvedése ösztönözte a helyi keretek között való túlélés lehetőségeinek keresését. A modern felvilágosult államhatalmi törekvések újra fogalmazták a hitközségi lét mozgásterét és a hatalom iránti lojalitás kinyilvánításának módjait is. A koraújkori zsidó közösségeket a testületi autonómia és a kollektív felelősség jellemezte, amely az isteni legitimációival rendelkező főhatalom alá tartozott.¹ A szekularizálódó társadalom vallási világképe töredezetté vált, a különböző társadalmi intézmények már nem a vallási elvek mentén szerveződtek. A Magyar Királyságban, 1849-ben, a bécsi kormány – más felvilágosult, központosító, racionalizáló államok törekvéseihez hasonlóan – megfosztotta a zsidó közösségeket az addigi autonómiájuktól. 1851-ben uralkodói rendelet értelmében a zsidó hitközségek elvesztették politikai közületi jogait; ezt követően kizárólag hitközségként működtek: fő feladatuk a kultusz, a jótékonyosság és a tanügy lett.²

A modern nemzetállamok közép-európai kiépülésével az új integratív keretek létrehozatalát szolgáló nemzeti kultuszokhoz, történelemértelmezésekhez és szimbolikus cselekvésekhez fontos eszköztárat és előképet nyújtottak a különböző vallási közösségek liturgiái és szentírásértelmezései, amelyekbe a korábbi uralkodótisztelet is ágyazódott.³ A felekezetté minősítéssel és a jogkörök szűkítésével a magyarországi izraelita felekezet szimbolikus politikai csatornája is a *kultusz*, a *jótékonyosság* és az *oktatás* lett, azaz azok a feladatok, amelyek hitközségi hatáskörben maradtak 1851 után is.

Az izraelita szimbolikus politika tekintetében jól ismerjük az országos viszonyokat általános vonásaikban viszont a helyi megvalósulások további lehetőséget adnak az atipikus, az egyedi, a szomszédsági viszonyokba szövőődő jelenségek minőségi elemzésére.

Herczog Manó, kaposvári főrabbi, 1934-ben Löw Immánuel prédikációit⁴ különutasnak tekintette, ugyanakkor egy kor lenyomataként írt róluk.

„Löw beszédei, különösen a hazafiasak és tudományosak, nem csak mint prédikációk kiválóak és egyedülállók, hanem mindegyike egy-egy kulturhistóriai tanulmány, amely egy későbbi korszaknak valóságos forrásmunkául fog szolgálni.”⁵

* ORCID: 0009-0007-9232-802X.

** ORCID: 0009-0006-9094-0929.

¹ Vö. Fényes 2012.

² Lásd Frojimovics 2008: 56.

³ Lásd Gerő 2004; Unowsky 2006; Glässer 2020.

⁴ Löw 1896; Löw 1900; Löw 1907; Löw 1923; Löw 1928; Löw 1939.

⁵ *Egyenlőség* 1934. január 27. 6. Dr. Herzog Manó (Kaposvár): Löw Immánuel.

Löw Lipót és Löw Immánuel országos jelentőségű neológ főrabbiak voltak, akik hivatkozási ponttá váltak a felekezeti szimbolikus politika alakítása során. Ezért is célszerű megvizsgálni a tevékenységük helyeként szolgáló Szegedi Zsidó Hitközség fennmaradt archívumi forrásait, egyéb forrásokkal kiegészítve. Remélhetően a helyi források árnyalják az általános sémát. A történetírás gyakran modellekben, korszakokban gondolkodik, a helyi valóság viszont folyamatokban, összefonódásokban és átmenetekben ragadható meg. Külön figyelmet érdemelnek a rendi és nemzeti rítusok határán megvalósuló hitközségi gyakorlatok, szimbolikus gesztusok és istentiszteletek. A szimbolikus politikai megnyilvánulásoknak mi a funkciója, milyen kontextusba ágyazódnak a jogalkotás, a politikum, a gazdaság és a helyi társadalmi kapcsolatok felől? A prédikációk és az alkalmi istentiszteletek ritualizáltak, így reprodukálják és átalakítják a társadalmi valóságot; ezért múltbeli társadalmak működéséről beszéltethetők, történeti kutatás tárgyává tehetők.⁶ A következőkben tárgyalt jelenségeknek helytörténeti lenyomata is van, amely a kortárs percepciók felől reflektál a kérdésre.⁷

FORRÁSOK, LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának iratanyaga esetleges, utólagosan rendezett, különböző hitközségi szekrényekből előkerült levelek, feljegyzések, fotók, illetve másolatban, más gyűjteményekből, pótoltt anyagok. A teljesség hiányát érzékeltetik a judaica piacon időnként felbukkanó, Amerikába és Izraelbe kikerült anyagok is. A hitközség iratállománya több ízben megsemmisült: 1848, 1914–1918 és 1944 háborús pusztítását az iratok zöme nem élte túl. Ennek dacára vannak évkörönként rendezett iratdobozok és esetleges dokumentumok.⁸ Az OR-ZSE Könyvtára, a MILEV gyűjteménye, a Somogyi Könyvtár és az OSZK anyagai jól kiegészítik a mozaikos helyi forrásokat. A sajtó és a homiletikai kiadványok szerencsére egy átfogó kép rekonstrukcióját teszik lehetővé. A forrásanyag jellegéből adódóan főként a kultusz és a jótékonyosság területén követhetjük nyomon a szimbolikus politika működését, az oktatás területe helyben kevésbé megragadható a forráshiány miatt. A helyi forrásanyag pozitív hozadéka, hogy a nagy sémába bele nem illő adatok is kerültek elő.

A „CULTUS” ÉS REPREZENTATÍV FUNKCIÓJA

A magyar nyelvű zsinagógai szónoklatok meghonosodását Löw Lipóthoz köti a magyarországi zsidó történeti tudat, még ha ennek kérdése jóval összetettebb is. A zsinagógai istentisztelet, a „cultus”, a róla alkotott esztétikai és reprezentatív funkciójával együtt teszi érthetővé, hogy milyen szerepet töltenek be a közösség és a külvilág felé a hazafias magyar nyelvű szónoklatok. Az istentisztelet és a szónoklat a változásra és a beilleszkedésre való törekvés egyik megnyilvánítási csatornája volt. A hászkálá a nyelvi és esztétikai változásokat igen korán a zsidóságra megfogalmazott vádakra és az elvárt polgári jobbátételre adott válaszként kezdte el használni.⁹

Löw Lipót első állomása, a nagykanizsai zsidó hitközség (1841–1846), már az 1830-as évektől kifejezetten a bécsi zsidó felvilágosodáshoz igazodott. Zsinagógai énekkara a községnek már 1821 óta volt. 1829-ben a kanizsai előjáróság a bécsi zsinagóga imarendjét honosítja meg. Ebben segítségükre Salomon Sulzer bécsi főkantor, a modern zsidó liturgikuszene megteremtője, volt. 1830-tól helyben Goldstein Farkas kantor (tenor) tette ezt a liturgia részévé. Löw Lipót rabbisága idején 1844-ben, Strasser Lázár támogatásával, orgonát építtettek, amely 1845. október 22-én szólalt meg először a „kanizsai zsidótemplomban”. Az új esztétikumot kereső istentisztelet a reformkorban Löw Lipót főrabbi részéről merész újítás volt.¹⁰

Löw Immánuel szegedi működése – apja örökében – más korszak, így a korábbitól eltérő kontextusba ágyazódott, de a „cultus” emelkedettsége körüli aggodalmak és törekvések jól megvilá-

6 Vö. Stollberg-Rilinger 2013: 14.

7 Lásd Apró 2024a és Apró 2024b. Általánosabb kitekintéssel Péter 2015.

8 Lásd bővebben Ábrahám 2022: 156–157; Ábrahám–Pataricza 2022. Az első világháborús összeomlás és a Löw-per (Hídvégi 1996) cezúráját jelenthet a téma vizsgálatában, kellő forrásanyag és terjedelmi keret híján itt azonban ezzel nem foglalkozunk.

9 Általános katolikus vélekedés volt, hogy a hagyományos zsidó liturgiában nincsen semmi fennköltesség, esztétikum.

10 Lásd Villányi 1929: 260.

gítják a különböző istentiszteletek reprezentatív „hierarchiáját” és szimbolikus üzenetét. Jóval az újszsinagóga megépülése előtt, 1883-ban, fontos hitközségi ügyként tűnt fel az istentiszteletek kel-
lő emelkedettsége.

„Ki kell emelnünk, hogy az előjáróság, egyetértve a föladatát mindenkor pontosan és híven teljesítő cultus-bizottsággal (Tagjai: dr. Lőw Immanuel, Blantz Vilmos, Freunder József, id. Göttlich Dávid.) lehetőleg segíteni igyekezett a templomi énekkar általában kifogásolt gyarlóságán. E végből a lefolyt év második felére egy kisegítő énekest alkalmazott és úgy rendelkezett, hogy péntek estéken harmonium kísérete mellett végeztessék az istentisztelet bevezető énekes része. (Sic! G. N.–Z. A.) Ezenkívül a nagy ünnepnapok istentiszteleteire a főrabbi és a cultuselöljáró több mükedvelőt kértek föl az énekkarban való közreműködésre. És kedves kötelességet teljesít az előjáróság, midőn a szíves közreműködőknek, névszerint: Altwer Lilla, Stern Jozefin kisasszonyoknak, továbbá Müller Fülöp, Hatvani Ede, Fenyvesi Károly és Barna Izsó uraknak e helyütt is köszönetét fejezi ki.”¹¹

Az istentiszteletek kellő módon történő biztosítását a hitközség központi feladataként jelenítette meg. *„A hitközség legfőbb célját, az istentiszteletek tartását illetőleg azt jelenthetjük, hogy úgy a köznapi, mint a szombati és ünnepnapok istentiszteletek méltó ellátásban részesültek.”¹²* – olvasható visszatérően a dualizmus időszakából fennmaradt hitközségi beszámolóokban. 1886-ban az április 4-i közgyűlés többségi igénye volt, hogy a „szombati isteni tiszteleteket” zene kísérje, amivel a hitközségi jelentés értékelése szerint

„lényegesen erőteljesebb és jobb lett a különben is kiegészített karkíséret. Azon költségek keretében ugyanis, melyeket a közgyűlés e célra megszavazott, egyfelől zeneileg képzett bassistát alkalmaztunk Schorr Márton személyében, másfelől pedig az énekkart erősítettük, úgy hogy az istentiszteletek ellátása fölött immár panaszok nem hallatszanak”¹³

Az 1898–1899-ik évre vonatkozó hitközségi beszámoló kifejezően fogalmazta meg: az „előjáróság állandó törekvését képezte az isteni tisztelet külső fényének emelése”. Az új zsinagóga viszonyaira készülve a kórust is nagyobb támogatásban részesítették. *„A képviselő-testület, méltányolva ezen törekvést, az 1899. évi költségelőirányzatba az énekkar szükségleteire az eddiginél 500 frttal nagyobb összeget állított be, ez eredményezte azt, hogy az isteni tiszteleteken a kántoron kívül most már 15 tagból álló énekkar működik.”* – írták.¹⁴ A vallási közöny problémáját a hitközség az istentisztelet „esztétikumának”, fennköltségének emelésével vélte orvosolhatónak. A probléma a vallási elvek különböző társadalmi intézmények területéről való visszaszorulásából eredt, amelyet a polgári életvilág közösségi reprezentatív elvárásai nem orvosolhattak.

*„Az isteni tiszteletek rendeltetésénél fogva mindinkább kell arról is gondoskodnunk, hogy azok men-
nél magasabb színvonalra emelkedjenek. Ennek tudatában az előjáróság állandó gondoskodását képezte, hogy a számban és erőben megerősített énekkar az állandósított gyakorlatokon tökéletesedjék, a mit a zsidó istentiszteleti zenei irodalom kiválóbb termékeinek megszerzésével is előmozdítottunk. Az énekkar tagjainak ösztönzésére, ennek díjazása újabb áldozatot igényelt és a képviselő-testület erre való tekintettel az eddigi 1750 frt évi szükségletet az előjáróság javaslatára 2094 frtra emelte föl. Megelégedéssel jegyezzük föl, hogy a templomi énekkar fokozatos haladása a jogosult igényeket immár kielégíti és így alapos ama föltevésünk, hogy az új templomban orgona kíséret mellett működni hivatott énekkar, föladata magaslatán fog állani. A péntek esti isteni tiszteletek alkalmára rendszeresített prédikációk vonzó erővel hatottak a hívekre és ezen isteni tiszteletek fokozódó látogatottsága tanúságot szolgáltat arról, hogy a hitközségi tagok vallásos buzgalma nincs lankadóban.”¹⁵*

– írták az 1899-es évre vonatkozó jelentésben.

1907-re visszatekintve az istentiszteletek emelkedettségét, országos kitekintéssel, a hitközség legnagyobb elismerést kiváltó eredményeként írták le.

¹¹ N. N. 1884: 5.

¹² N. N. 1884: 5.

¹³ N. N. 1887: 6.

¹⁴ N. N. 1899: 11.

¹⁵ N. N. 1899: 7.

„Hálásan kell elismernünk e helyen, hogy hitközségünk tagjai a mi törekvéseinket az istenitisztelet fényének, ünnepélyességének, méltóságának emelésében fegyelmezetttségükkel nagyban megkönnyítették. Ezért istenitisztelet az ország kevés városában nyer méltóbb kifejezést, mint nálunk, ahol a kántor és énekkar megkapó éneke, a templombiztosok örökös gondoskodása, a közönség példás rendszertete és összpontosuló figyelme, csudás harmoniába olvadva a templom fenséges képével, áhitatos hangulatot, mély benyomást kelt idegenben és a község tagjaiban egyaránt. Vallásos isteni cselekedet mívelt és ezért őszinte elismerés illeti meg az Ászaf-kart, mely főünnepeinken az istenitisztelet díszét művészi kivitelű karénekeivel emelte.”¹⁶

A koalíciós időszakban – valószínűleg az 1907-es év USA-ból kiinduló bankválságával is összefüggésben – a zsinagógalátogatás visszaesett. A hitközség bevételeit a jótékonyosság felől is érintette. Pusztán a vallási közöny terjedésével ugyanis nem magyarázható a snóderolás visszaesése, a közvetlen hozzátartozók – jótékonykodással kísért – halálozási évfordulóinak elhanyagolása.

„Általában csak a főünnepeken és péntek esteli istenitiszteleteken tölti be a közönség imaházunkat. Hitközségünk áldozat-készséggel összeíratta a hitközségi tagok gyásznapijait azon reményben, hogy a híveket a gyermeki kegyelet napján a szombati istenitiszteleten a tórához szólíthassa. Ám ebbeli reményeinkben csalódtunk és mély sajnálattal kell e helyen. jelentést tennünk arról, hogy a hitközség t. tagjai általában az alijával való megtisztelés dacára sem jelennek meg a délelőtti istenitiszteleten.”¹⁷

A vallási közöny terjedésének felismerése az ifjúság közösségi kötődéseinek megerősítése és a liturgiába való belenevelése felé fordította a neológ rabbikat. Ifjúsági istentiszteletek Szegeden is voltak. *„Tanulóifjúságunk nevelésére az elmúlt évben is, szombat délutáni istentiszteleteket rendeztünk tóra-felolvasással, amelyek keretében Löwinger Adolf dr. rabbi úr az ifjúság lelkiművelésére hitszónoklatokat tartott.”¹⁸* – írták 1907-ről. A századfordulóra felértékelődtek az intézményesített vallási szocializációs céllal bevezetett imaalkalmak.

„Az ifjúsági istentiszteletek nagyfontosságú intézményét zord idő kivételével szombaton délutánonként a lefolyt évben is fenntartottuk. Az istentiszteletek színvonalát és ünnepélyességét emelte, hogy azt a polgári leányiskola növendékei kísérték karénekeikkel, amelyeket Tennen Viktor úr buzgalmából elsajtítottak. Így a vallásos énekek ismerete ifjúságunkban mind szélesebb tért hódított.”¹⁹

– emelték ki 3 évvel később.

A napi három istentisztelet/ima a szentélybéli szolgálat emlékére történik, tradicionális közegben. Ez a vallási élet visszatérő eseménye, ahol a fiú gyerekek apjuk vagy nagyapjuk mellett belenevelődtek a közösségi, családi imaéletbe. A hitközségi éves jelentések viszont olyan intézményesített szombati és ünnepi istentiszteletekről írtak, amelyeknek esztétikai és érzelmi elvárásoknak kellett megfelelniük, a vallás individuális megélését kellett szolgálniuk.

„Isteni tiszteletünkől mint irányadó törekvés domborodott ki a lefolyt évben is, hogy hiveinkben az istenfélelmet, a szent-írás iránt való tiszteletet és szeretetet ébren tartsuk. E célból igyekeztünk a traditio fenntartása mellett istentiszteletünket akként berendezni, hogy az a felekezet tagjaira vonzerőt gyakoroljon és felemelő lelki tanulságot nyújtson.”²⁰

Ahhoz, hogy megértsük a szónoklatok szerepét ezekben a polgári igényeket szolgáló – átesztétizált neológ istentiszteletekben, látnunk kell azok szerepét a közösség vallási életében. *„Törekvéseink főtámogatója: Főrabbi urunk”* – írták 1910-ben, mielőtt beszédeit vették volna számba. A főrabbi ugyanis szónoklatot a szombati és ünnepnap i istentiszteleteken tartott. Ezeket évente számszerűen közölték a jelentések (lásd Táblázat).²¹ Legkevesebb 31, legtöbb pedig 46 volt a főrabbi nyilván-

¹⁶ N. N. 1908: 6.

¹⁷ N. N. 1908: 7.

¹⁸ N. N. 1908: 7.

¹⁹ N. N. 1911: 6.

²⁰ N. N. 1911: 5.

²¹ N. N. 1884: 5; N. N. 1886: 5; N. N. 1887: 6; N. N. 1891: 5; N. N. 1893: 25; N. N. 1894: 25; N. N. 1896: 8; N. N. 1897: 17; N. N. 1898: 10; N. N. 1899:12; N. N. 1901: 6; N. N. 1902: 19; N. N. 1907: 11; N. N. 1908: 7; N. N. 1911: 5; N. N. 1912: 4; N. N. 1914: 5.

tartott éves beszédjeinek száma. A segédrabbi évente többnyire 10-nél több beszédet mondott. Az ifjúsági istentiszteletek szónoka is ő volt.

RABBI	ZSINAGÓGAI ÉV	POLGÁRI ÉV	BESZÉD
LÖW IMMÁNUEL	5643	1882/3	41
	5645	1884/5	33
	5646	1885/6	31
	—	—	—
	5650	1889/90	38
	—	—	—
	5652	1891/2	42
	5653	1893/4	38
	—	—	—
	5655	1894/5	38
	5656	1895/6	46
	5657	1896/7	45
	5658	1897/8	40
	5659	1898/9	44
	5660	1900/1	39
	5661	1901/2	41
	—	—	—
	5665	1905/6	34
	5666	1906/7	31
	—	—	—
	5670	1910/1	35
	5671	1911/2	34
	—	—	—
	5673	1913/14	39
VENETIANER LAJOS (CSÚRGÓ)	5653	1893/4	3
ROSENSTEIN MÓR (NAGYKIKINDA)	5653	1893/4	1
FRIEDMANN DÁVID RABBISÉGÉD (SZEGED)	5655	1894/5	17
	5656	1895/6	16
	5657	1897/8	16
LÖWINGER ADOLF RABBISÉGÉD (SZEGED)	5658	1897/8	8
	5659	1898/9	20
	—	—	—
	5660	1900/1	18
	5661	1901/2	14
	—	—	—
	5665	1905/6	16
	5666	1906/7	14

RABBI	ZSINAGÓGAI ÉV	POLGÁRI ÉV	BESZÉD
	—	—	—
	5670	1910/1	12
	5671	1911/2	1
	—	—	—
	5673	1913/14	11
HIRSCHLER IGNÁC	5666	1906/7	4

Táblázat: a főrabbi, a segédabbik és a vendégrabbi beszédjei éves bontásban (1882–1914)

A rítus – Barbara Stollberg-Rilinger szerint – olyan emberi cselekvéssorozat, amelyet a külső forma szabványosítása, ismétlődése, előadás jellege, performativitása és szimbolikája jellemez, és amely elemi társadalmi struktúraformáló hatással bír. A ritualizáció egy bizonyos viselkedés külső formájában rendszeresen ismétlődik.²² A szabványosított és strukturáló erővel bíró új kalendáriumi és krízisrítusok megjelennek a dualizmus kori hitközség életében is. Az éves jelentésekben külön listázták az alkalmi istentiszteletek szónoklatait, amelyek a kor formálódó helyi ünnepkultúráját tükrözik számunkra. 1882–1883-ik (5643) zsinagógai évtől – több-kevesebb adathiánnyal – 1913–1914-ig (5673) követhető nyomon. Az ünnepkultúra a dualizmus éveiben folyamatosan formálódott. Állandó eleme az alkalmi istentiszteletek sorának a szegedi nagyárvívről való megemlékezés (március 12-e) és a király születésnapjának hálaadó istentisztelete (augusztus 18-a). Szorosan nem a szimbolikus politikához kötődő esemény ádár 7-e és a tanévnyitó istentisztelet (augusztus 20-a körül). Előbbi hordoz szimbolikus vonatkozásokat. A felsorolt nevek nem csak a zsidóság nagy halottjait veszik számba, s a zsidó halottak is messze túlmutatnak a helyi és országos kereteken. A rendi világ eleme a király és az uralkodócsalád évfordulóihoz és krízisrítusaihoz kapcsolódó alkalmak. Ferenc József megkoronázásának 25-ik évfordulóját a szegedi zsinagógában 1892. június 8-án ünnepelték meg az országos ünnepség keretében.²³ Az 1882–1883-ik (azaz a 5643) zsinagógai évben Löw Immanuel Rudolf trónörökös feleségének, „Stefánia főhercegasszonynak lebetegedése alkalmával”, a felgyógyulásáért tartott istentiszteletet.²⁴ Az uralkodócsalád gyásza az alattvalók és az ország felekezeteinek gyásza is egyaránt. Erzsébet királyné gyászünnepét a gyilkosság után 8 nappal, 1898. szeptember 18-án, tartották.²⁵ A dualizmus idején ezt követően általános gyakorlat volt megemlékezni a királyné halálozási évfordulójáról. Krízisrítusok nem csak az állampatrióta királytiszteletben tűntek fel. Az 1885–1886-odik (5646-ik) évben hálaadó istentiszteletet tartottak a kolera járvány megszűnésekor, 1885. november 14-én.²⁶

A rítusok kiemelkednek a mindennapi cselekvés folyamából, szimbolikusan keretbe vannak foglalva, és bizonyos alkalmakkor demonstratív módon hajtják végre őket; alkalomhoz, tudatos szándékhoz (*intentio sollemnis*) és irányhoz kötöttek.²⁷ A nemzeti ünnepkultúra a dualizmus különböző felekezeteinél az 1870-es és 1880-as évek során alakult ki.²⁸ 1886. március 15-én, és ezt követően, a dualista érában nem hivatalos nemzeti ünnepnek számító „nemzeti emlékünnep” alkalmával a közép-, polgári- és elemi iskolai növendékek részvételével tartottak istentiszteletet.²⁹ Az aradi vértanúk emlékére, a hitközségi jelentések szerint, 1899. október 6-tól kezdtek tartani istentiszteletet.³⁰ Az 1900-as évek jelentéseiben feltűntek a közjogi temetések alkalmi istentiszteletei is, például 1900–1901-ik (5660-ik) évben Vörösmarty Mihály emlékére november 30-án tartottak istentiszteletet. „A költő fia, Vörösmarty Béla államtitkár, a hitközség kegyeletéért levélben mondott

22 Stollberg-Rilinger 2013: 9.

23 N. N. 1893. 25. Lásd Bertényi 2018: 265

24 N. N. 1884: 5.

25 N. N. 1899: 12.

26 N. N. 1887: 6.

27 Stollberg-Rilinger 2013: 11.

28 Barna 2016.

29 N. N. 1887: 6.

30 N. N. 1900: 7.

köszönetet.”³¹ Az 1901–1902-ik (5661-ik) évben augusztus 7-én tartottak gyászistentiszteletet Szilágyi Dezső jogászáért, szabadelvű képviselőért, az MTA tagjáért.³² Az 1905–1906-ik (5665-ik) évben október 27-én tartottak gyászistentiszteletet „Rákóczi fejedelem és bujdosó társai emlékére”.³³ Az 1910–1911-ik (5670-ik) évben Széchenyi István gróf halálának félszázados évfordulóján, valamint Mikszáth Kálmán halála alkalmából mondott emlékbeszédet Löw Immánuel.³⁴

Közjogi vonatkozású prédikációk és istentiszteletek azonban korábban is voltak a beszédgyűjteményekből és a felekezeti sajtóból tudhatóan. Löw Immánuel apjának évfordulója maga is a közjogi kultuszok vonásait ölti fel.

*„Megdicsőült förrabbink, Löw Lipót évszázados születési évfordulójának napja folyó évi május 22-én immár előre veti fényét, amidőn kegyeletes emlékünnepe lesz a magyar zsidóságnak. Ezen ünneplésből elsősorban kiveszi részét a mi gyülekezetünk, amelynek a »legnagyobb magyar rabbi« lelki vezére volt és akinek megdicsőült emlékét egy Szegeden felállítandó emléktáblával kívánjuk megörökíteni. De nemcsak a mienk volt ő, mint az egyenjogúsítás és a magyar szellem előharcosa, hanem messze kimagasló működésével az egész felekezetet volt. Ezért velünk ünneplik őt felekezetünk első culturtényezői.”*³⁵

A dualizmus hivatalos magyar történelemszemléletét és a nemzetiségi kérdésre adott választ jelenítette meg a honfoglalás emlékéhez kötött gazdasági világkiállítás és az országos események sora, amelyben az emancipált zsidóság a közös honfoglalás történeti narratívuma mentén is igyekezett a helyét megjelölni. A millennium ünneplésére a hitközségben 1896. május 10-én és június 8-án tartottak alkalmi istentiszteletet.³⁶ A vallásszabadság és a zsidó vallás receptiójáról szóló törvények életbelépése alkalmából 1895. december 15-én volt prédikációval összekötött alkalmi istentisztelet.³⁷

RITUÁLIS KERETEK

A dualizmus korának szegedi alkalmi izraelita közjogi istentiszteletein a rendi keretek között is mondtak imát az uralkodóért és az országért, ezek viszont modern rítusok voltak, egy új állami struktúrában. Mind a rendi világ, mind pedig a modern szimbolikus politikai istentiszteletek mutatnak hasonlóságot más bevett felekezetek gyakorlataival.

A *Hanoten tesuá* szövegek³⁸ változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát tükrözték a nagyünnepi liturgiába ágyazódva. Hasonló ima a királyért vagy az uralkodóért a keresztény liturgiának vagy az iszlám gyakorlatnak is része volt. Mint imatípusnak számos változata alakult ki, egyesek az uralkodó és családja jólétéért szóltak, mások az országért és a jólétéért, ismét mások különleges háborús és krízishelyzetekre vonatkoztak.³⁹ A Habsburg Birodalomban az első nyomtatott imakönyvek az uralkodóért mondott imával a 18. század elején tűntek fel. Az első *Hanoten tesuá* ima askenázi változatban, amely a Habsburg uralkodó nevét is említi, a *Széder tefilot* című imakönyvben található, amely 1710-ben jelent meg.

A Habsburg-Ausztria területéről származó héber-német imakönyveket a magyarországi zsidó közösségek, német nyelviségük okán, ugyanúgy használták a Magyar Királyság területén is, mint a Birodalom más részein. Damohorská feltételezésésként ír erről, a budapesti és vidéki hitközségi imakönyvanyagok viszont ezt igazolják. Elemzésében megjelenő prágai és bécsi, valamint pesti német nyelvű imakönyvek nagyrészt például a Szegedi Zsidó Hitközség gyűjteményében is megtalálhatóak; egy részüket a 2000-es évek első felében még nagyünnepeken is használták.

³¹ N. N. 1901: 6.

³² N. N. 1902: 19.

³³ N. N. 1907: 11.

³⁴ N. N. 1911: 6.

³⁵ N. N. 1911: 5.

³⁶ N. N. 1897: 17.

³⁷ N. N. 1896: 8–9.

³⁸ „Ki segedelmet adott a királyoknak...” (Zsolt 144,10) nem csupán a királyért mondott ima neve és kezdősora, hanem a hatalomért mondott ima szinonimája is lett.

³⁹ Damohorská2010: 7, 15.

A rendi világ uralkodóért mondott nyomtatott imái a 18. század első évtizedeiben jelentek meg, és változataikban az 1918-as összeomlásig imádkozták őket.⁴⁰ A techinóbuchok, a női imakönyvek, a nemzeti nyelvű imavariánsokban tágabb teret engedtek a szimbolikus politika és a modern nemzeteszme kortárs tendenciáinak. Különösen jól tükrözi ezt Kiss Arnold budai rabbi női imakönyvének, a *Mirjamnak* 45. kiadása. A IV. Károlyért, Zita királynéért és Ottó trónörökösért mondott hosszú imádság a koronázás nemzeti és izraelita közbeszédét egyszerre jeleníti meg a háborús propagandával és a jövőre vonatkozó társadalmi elvárásokkal.⁴¹ Egy szegedi női imakönyv konkrét példaként a női imakönyvek használatára is rámutat az egyén felől. Zustein Józsefné a *Királyért és hazáért* mondott magyar nyelvű imát ceruzával aktualizálta a *Ráchel* című, 1915-ben kiadott, háborús női imakönyvben. Ferenc József nevét kihúzta, a lap felső szélére pedig az új uralkodót, „Károly király”-t, jegyezte be.⁴² Löw Immánuel gondozásában az *Imádságok zsidók számára* címmel Szegeden, 1903-ban, megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.⁴³ Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig” a társadalom struktúráját jelenítette meg. A hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérték Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel az *Atyák tanításai*-t és a *Példabeszédek Könyvé*-t jelölte meg. A közölt imaszövegben a király (Ferenc József), a magyar nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak. Ez egyaránt elmondható az „1848-as” veterán rabbi, Löw Lipót, és fia, Löw Immánuel, imavariánsáról is.

Az imakönyvek hatalomért mondott imái a zsidó liturgikus év részei voltak, az határozta meg elmondásukat A királyért, az uralkodó családjáért, a közjogi méltóságokért és a nemzeti nagyokért tartott alkalmi istentiszteletek viszont a környező keresztény társadalom évfordulóit vagy eseményeit voltak. Libényi János, csákvári születésű, Bécsben dolgozó 21 éves szabólegény 1853. február 18-án a Ferenc József elleni megghiúsult merénylet-kísérlete okán tartott istentisztelet olyan alkalmi istentisztelet volt, mely krízisrítusként nem a naptári ünnepi ciklushoz kötődött, s állami külső kezdeményezés írta elő. A birodalom valamennyi elemi iskolája számára elrendelték, hogy naponta kétszer – a tanítást indító és lezáró imát kiegészítve – imádkozzanak a császár mielőbbi gyógyulásáért.⁴⁴ A szegedi („régii”) zsinagógában Löw Lipót a „császár és király” szerencsés megmenekülése alkalmából hálaadó beszédet tartott, amely ugyanazon évben *Die göttliche Offenbarung des 18-ten Februar's. Feierlicher Gottesdienst aus Anlass der glücklichen Rettung sr. geheiligten Maj. d. Kaisers u. Königs Franz Joseph des Ersten, geh. am 26. Februar in der Synagoge zu Szegedin* címen jelent meg Johann Grünny nyomdájában, Szegeden.⁴⁵ Az uralkodópár 1857. évi magyarországi útja során, május 24-én, Szegeden Löw Lipót rabbi és Bauer Márkfi Hermann mondott üdvözlő beszédet az uralkodópár előtt. Löw héber üdvözlő verset is írt. A beszéd a korábbihoz hasonlóan német nyelven, *Die Schulfahne. Vorfeier des Kaiserfestes. Gehalten in der Synagoge zu Szegedin am 13 Mai 1857* címmel jelent meg Pesten, Johann Herz nyomdájában.⁴⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar közbeszédét mindvégig a közjogi vita határozta meg. A magyar izraelita szimbolikus politikát formáló rabbik és publicisták az 1867-es kiegyezés alapjain álltak. Szegeden Löw Lipót a *Ben Chananjában* folytatásos tudományos cikkben tekintette át a koronázás szentírási és talmudi történeti előképeit.⁴⁷ A korona és a koszorú hatalmi szimbolikáját járta körül az ókori Egyiptomból indított történeti ív mentén babiloni, hellén és római példákat tekintve át, a vallási hagyományt téve a történeti elemzés tárgyává. Német nyelvű elemzése kitért az Árpád-ház királyaira és a magyar koronára is. Talmudi példákon keresztül hozta a király beiktatási szertartásának zsidósághoz kötődő alaprétéget is. A koronázás okán a zsinagógákban országsszerte hálaadó istentiszteleteket tartottak. Löw Lipót és később fia, Immánuel, a kiegyezést a nemzet és a király közötti konfliktus rendezéseként fogadta el. Löw Lipót az 1567-es, az 1667-es,

40 Uo. 2010: 16–17, 36–67.

41 Lásd *Királyért és hazáért*, Kiss 1917: 497–502.

42 Schwarz 1915: 4. SZZSH Archívuma, Imakönyvek, bejegyzést tartalmazó kötetek.

43 Löw 1903: 44–47, 47–48.

44 Lásd Bányai 2017.

45 Komoróczy 2012: 40.

46 Uo. 42.

47 Leopold Low 1867: Kranz und Krone. Ein Beitrag zur biblischen und talmudischen Alterthumskunde. *Ben-Chananja. Zeitschrift für jüdische Theologie* (10.) Nr. 11–12. 358–364, 389–404.

1767-es és az 1867-es év eseményeit állította lényegi párhuzamba, valamint a történelmi hagyományt, a hazafias érzületet, a jelen mértékletességét és az alattvalói hűséget kötötte a gondviselésbe vetett hithez.⁴⁸ Löw Lipót a hálaadó istentiszteleten a királyért mondandó imát is aktualizálta a kiegyezés szellemében, az utolsó három mondatában pedig a papi áldást (4Móz. 6,24-26) parafrázálta.

„Mi Istenünk, atyánk! Örök trónod elébe öntjük ki szíveink mélyén érzett háláját; szíved előtt egybeseregelve bocsátjuk fel dicső szavunkat hozzád, élet Ura, jószágod- és irgalmadért, mellyel fenntartád drága életét legkegyelmesebb és atyáskodó királyunknak,

I. Ferenc József

őfelségének,

kinek fejére a visszanyert szabadságának ujjongó nemzet a mai napon feltette Szent István díszes koronáját.

Isten segíts, királyok Istene! Vedd fölkenedet pajzsod szárnyai alá. Őrizd meg őt, valamint e napig, a dicső és magasztos napig megőrizted drága személyét. A legkésőbb korig tartsd fenn királyunk életét a testnek egészségében s a lélek vidámságában. Szerelmed melegítse meg szívét nemes és boldogító szándékokra. Bölcsességed világosítsa meg szellemét a valóság belátására. Hatályod erősítse karjait a törvény végrehajtására.”⁴⁹

Löw Immanuel 1914. augusztus 18-án, a király születésnapján, tartott beszédében Ferenc Józsefre és Deák Ferencre a 21. zsoltár szavait vonatkoztatta, ami egyúttal állásfoglalás is volt a közjogi vitában.⁵⁰ Ez az állásfoglalás olvasható 1921-es önéletrajzában is fogságának idején.

„Hogy öreg királyomhoz miért kötött oly fiui kegyelet, azt is elmondom. Helyreállította hazám alkotmányát, annak utolsó virágzását lehetővé tette. Hitfeleimet egyenjogositotta, hitemet törvényesen bevette, de mindezen felül családom jótevője volt. (...) Engem az árvíz napjaiban könnybelábadt szemmel kérdezett hiveim és templomom sorsa felől és 1883-ban a Jókai-utcai népiskola folyosóján, ahol a többi felekezet papjainak sorfalában állottam, hirtelen megösmerve, megállott előttem, mondván: örülök, hogy viszontláthatom; láttam a reáliskolában. A Ferenc József rend lovagkeresztjét, amellyel kitüntetett, kegyelettel őrzöm.”⁵¹

Szeged modern polgári önképében központi helyet foglalt el az 1879-es árvíz és az újjáépítés. Az alkalmi istentiszteletek sorában állandó elemként szerepelt a rá történő emlékezés. A nagyárvíz idején az Alföld–fiumei vasút védőgátként szolgáló töltésén Löw Immanuel is ott dolgozott a piarista tanárokkal, helyi polgárokkal és a kubikoló, kosarazó, szalmát, kukoricaszárat hordó néppel. A visszaemlékezések szerint társadalmi hovatartozás, rang nem számított,⁵² az árvíz emléke a szegediség új lokális közösségteremtő jelképévé válhatott. Az újjáépített városban tett 1883-as királylátogatás az 5643-ik zsinagógai év rendkívüli eseményeként került be a hitközség éves jelentésébe.⁵³ A Szegeden három napot tartózkodó Ferenc József – a jelentés szóhasználatában – „*az előtte hódoló küldöttségek sorában atyai kegyességgel fogadta hitközségünknek a szomszédos egyházkerületek képviselőivel és az Alföld hazafias papjaival kiegészített küldöttségét*”.⁵⁴ A küldöttséget dr. Rósa Izsó elnök, szegedi táblabíró, vezette, aki a hitközség és a XXII. izr. egyházkerület elnöke volt. A szegedi zsidó hitközség elöljáróságát Ausländer Simon jótékonyági elöljáró, Neubauer József cultuselöljáró, dr. Czukor Ignác iskolai elöljáró, Milkó Jakab pénzügyi elöljáró, Szobotka Vilmos gazdasági elöljáró és dr. Szivesy László ügyész képviselte. A képviselőtestület és a hitközség tagjaiként a népes küldöttségben Szeged társadalmában és gazdaságában is fontos szereppel bíró személyek közül Czinner Emmánuel, Cziklai János, dr. Déry Károly, buziási Eisenstädter Róbert, Fischer Mihály mérnök, Holländer József, Kirschner Izsák, Ligeti Sámuel, Lustig Ferenc, Löwy Herman fake-reskedő, Löwinger Salamon, Liptai Emil, Milkó Sámuel, Popper M. L., Dr. Polgár Sándor, Politzer Sándor, Patzauer Miksa, Pálfi Lipót, Szécsi Zsigmond, Seifensieder Mór, Vajda Jak. Fülöp, Weiner

⁴⁸ Lásd bővebben Glässer 2020: 84–85.

⁴⁹ Hídvégi 1999: 142–143.

⁵⁰ Bővebben lásd Glässer 2020: 85–86.

⁵¹ *Egyenlőség* 1921. április 9. 4–5. Önéletrajz. Börtönében írta: Löw Immanuel.

⁵² Apró 2024b. Bővebben Kovács é.n.

⁵³ N. N. 1884: 25–26.

⁵⁴ N. N. 1884: 25.

Miksa, Weisz Jakab W., Vass Fülöp, Weisz Ignác N., Várnai L., Weitzenfeld Zsigmond volt jelen. A VII. izr. egyházkerület elnöke, dr. Szilasy Fülöp (Szabadka), küldöttségében Freund Ferencz (Budapest), Csillag Zsigmond (Félegyháza), dr. Schuller Simon (Zombor), Koch Salamon (Szabadka), Pressburger Gábor (Újvidék) kapott helyet. A XXIII. izr. egyházkerület elnöke, buziási Eisenstädter Ignác (Temesvár) Gotthilf Ede (Temesvár), Recht Ignác, Klein Salamon, Eliás Ármin (Arad), Sternberg József (Versec), Berger József, Fellner Ignác küldöttek élén érkezett. Az alföldi főrabbi közül dr. Löw Immanuel (Szeged). Fischer A. Enoch (Makó), Dr. Klein Mór (Becskerek), Kutna Mór (Szabadka), Dr. Löwy Mór (Temesvár), Dr. Perlsz Ármin (Kecskemét), Seltsmann Lajos (Hódmezővásárhely), Dr. Sidon Lajos (Versec) jelent meg a király előtt. A hitközség és az izraelita egyházkerületek egy országos hírű helyi eseményen képviselték a neológ izraelita felekezetet az állami főhatalom előtt. Az uralkodói születésnapok istentiszteletei vagy a 25. koronázási jubileum hálaadó istentisztelete viszont közösségi/felekezeti térben történt, amelyre meghívottként vagy érdeklődőként érkeztek a helyi keresztények. Az uralkodó születésnapján tartandó istentiszteletekre történő meghívás a felekezet prominenseinek körében – kézjeggyel ellátott – körözhvény formájában történt. Ennek emléke, 1898-ból, Szegeden is fennmaradt.⁵⁵ Az alkalmi istentiszteletekre és ünnepi beszédekre jellemző mindaz, amit Stollberg-Rilinger a rítusok jellemzőinek tekint: van kiemelt helye, azaz a zsinagóga, liturgikus vagy nemzeti tartalmú karének keretezi, a közösségek prominensei ünnepi polgári divat szerint vagy nemzeti viseletben jelennek meg. A szegedi (rég) zsinagóga frigyszekrényén a nemzeti címert Júda oroszlánjai tartották. Általánosságban megfogalmazva a rítus kezdetének és végének nagyon különböző akusztikus és vizuális jelei vannak; a helyszínt szimbolikusan jelölik ki; a szereplőket ruházatukkal és egyéb attribútumaikkal hangsúlyozzák; vannak sajátos szertartásnyelvi formulák. A rítust így a mindennapi élethez képest különleges anyagi pompa és esztétikai minőség is jellemzi.⁵⁶

A Szegedi Zsidó Hitközség éves jelentésében a zsinagógai ünnepi istentisztelet menetét is közreadták.⁵⁷ I. Ferenc József magyar királlyá és Erzsébet királynévá történő koronázásának negyedszázados évfordulóját 1892. június 8-án ünnepelték, amely a dualizmus békés és fejlődő periódusában jelentős állami ünnep volt.⁵⁸ A bécsi Salomon Sulzer karénekeként a 29. zsoltárral nyitották a szegedi zsinagógában az istentiszteletet, amelyet Löw Immanuel prédikációja követet. A homília után kinyitották a frigyszekrényt, szoprán szólóra és énekkarra *Hallelujah*-t adtak elő, valószínűleg Émile Jonas francia mászkil zeneszerzőtől, aki zsoltárokat szerzett vagy harmonizált *Hallelujah* kezdettel vagy zárással. Ima következett a királyért, majd újabb karének: *Hallelujah*, hagyományos dallammal. Jókai Mór „Királyhymnus”-át is előadták, végül pedig a tanulmányi zárta az istentiszteletet. A hitközség éves jelentése az 1892. évi országos dal- és jubileumi ünnepélyen az egyesült dalegyletek által nyilvánosan bemutatott *Királyhymnus* első strófáját is közölte.⁵⁹ Az újonnan hivatalossá vált, az évfordulóra megzenésített szerzemény a Dinasztia, a koronás fő himnuszaként funkcionált (a nemzeti párhuzamaként, s nem ellentéteként).⁶⁰ A hitközség fontosnak tartotta a nyilvános jelentésbe emelését, ami elköteleződésnek is értelmezhető a fennálló dualista berendezkedés mellett.

A millenniumi zsinagógai istentisztelet, 1896. május 10-én, Szegeden, a *Szegedi Napló* leírását olvasva, kívül esett a hagyományos zsidó liturgián.

„»A templomi énekkar nyitotta meg az ünnepélyt egy régi kuruc dallal,⁶¹ utána Löw Immanuel főrabbi hazafias szellemű és magas szárnyalású ünnepi beszéde következett, melyet általános figyelemmel hallgattak.« (Szegedi Napló, 1896. május 12.).⁶²

⁵⁵ Szegedi Zsidó Hitközség Iratai 769/1898 Körözhvény!

⁵⁶ Stollberg-Rilinger 2013: 11.

⁵⁷ N. N. 1893: 24–25.

⁵⁸ Lásd bővebben ifj. Bertényi 2018: 265.

⁵⁹ N. N. 1893: 25; vö. *Bácska* 1891. április 17. Melléklet 2. Művészet és irodalom. Király-himnusz.

⁶⁰ Lásd Hansági 2021.

⁶¹ Kuruc dalokat a helyi polgári dalkörök rendezvényein is gyakran adtak elő. A zsidó polgárság integrációjának színtere a dalkör volt számos településen.

⁶² *Egyenlőség* 1934. január 13. 5–6. Erődi Jenő: Történelmi adatok a világhírű tudós szegedi főrabbiról, felsőházi tagról, születése 80-ik évfordulójára alkalmából.

Az *Egyenlőség* hónap végén közölt híradásában viszont nemzeti kulisszákba öltöztetett zsinagóga rajzolódott ki, ahol a város dualista elitje jelent meg a felekezeti különbözőségei dacára; a dualizmus modern 48-as alapokon megfogalmazott nemzeti törekvéseit az 1848-as veteránok jelenléte testesítette meg. A nemzeti esemény ugyanakkor a szétszórátás hagyományaiba ágyazódott a királyért és a hazáért mondott imával a végén.

„A templomot ez alkalomra az előjáróság pazar fénynyel díszítette föl. A falakat nemzeti színű drapériák borították mozaikszerűen. A templom-hajó nyugoti oldalát kincset érő régi frigyszekrény-takárokkal díszítették s az oltáron s a falak között dísznövények voltak elhelyezve. Az első padsorokban a városi tanács néhány tagja ült és a hitközség előjárósága várhelyi Rózsa Izsó dr. elnökkel. Ott voltak: Pálffy Ferencz polgármester, Polczner Jenő orszgy. képviselő, Fodor István a köztörvény hatóság tagja. Rainer József főkapitány, Gerentsér László főkamrás, Gaál Endre dr. anyakönyvvezető, Beck István osztályjegyző a polgári bandérium több tagjával, továbbá a negyvennyolczas honvéd aggastyánok teljes számmal. Hat órákor megkezdődött az isteni tisztelet. A templomi énekhar kurucz dalokat énekelt. A CXXIV. zsoltár elénekzése után Löw Immánuel dr főrabbi fennen szárnyaló tartalmas prédikációt mondott. A beszéd keretében felölelte a nemzet létezésének tíz századát, követvén éles szemmel mind-egyiknek küzdelmét, fejlődését, történelmi átalakulásait. A hazafias beszédnek számos szép mondása hatást tett, de talán egy sem oly nagyot, mint az, amelyben állította, hogy Árpád hazát adott a nemzetnek, az utolsó század vezérmerei: Kossuth, Széchenyi, Deák pedig nemzetet adtak a hazának. Néhány hazafias dal elénekzése után a főrabbi a nyitott frigyszekrény előtt megható, szép imát mondott, áldást kérve a nemzetre és királyra. Az ünnep a Himnusszal végződött.”⁶³

HATÁROK ÉS ALKALMAK

A szimbolikus politikai vonatkozású alkalmi istentiszteletek határátlépések is voltak. Ezekről zsidó és keresztény részről is maradtak fenn visszaemlékezések, izraelita olvasatban pedig a jogegyenlőség és magyarrá válás érveiként jelentek meg időről-időre felbukkanó toposzként. A rítusok szimbolikusak, mivel önmagukon túlmutatva egy közösség nagyobb társadalmi kontextusára utalnak, amelyet szimbolizálnak és egyúttal megerősítenek. Victor Turner nyomán kommunikatív jellegűeknek tekinthetők, azaz a rítusok állítanak valamit; és az adott közösség egységét, határait, belső rendező elveit és irányadó értékeit szimbolizálják sűrített, túlnyomórészt nem verbális formában.⁶⁴ Már a Löw Lipót beszédeiről szóló leírások is jól mutatják ezeket a vonásokat. 1869-ben Kármán Mór

*„elkísérte Löwöt Ceglédre, ahol utóbbi a szabad ég alatt, máshitüeket is magába foglaló hatalmas tömeg előtt fejtegette az emancipáció jelentőségét. Kármán, akit Löw »káplánjánk« véltek, elmondja, hogy milyen hatással volt rá a hallgatóságnak felekezeti különbségre való tekintet nélkül érezhető egybeolvadása”.*⁶⁵

A főrabbi homíliái ugyanannyira szóltak a kívülágnak, a környező társadalomnak, mint a zsidó közösségnek és az országos felekezeti nyilvánosságnak. Dr. Reiner Ede budapesti orvos gyermekkori emlékei jól tükrözték ezt.

*„És újra átélem a gyermekévek arany-hímes emlékeit. Ott állok a szegedi zsinagógában. Tömve van az hívőkkel, de egy hang sem hall[at]szik. Majd nagy urak jönnek, mindnyájan fényes díszmagyarban. És csak hamar megjelen a zsidó község, □ nem, az egész város legtiszteltebb alakja, a tudós főrabbi: Löw Lipót. Gyászbeszédet mond a legnagyobb zsidó szónok a legnagyobb magyar, Széchenyi István gróf fölött.”*⁶⁶

A díszmagyaros urak egyaránt jelenthették a közösség helyi városi elitbe beépült előjáróit és a hatalom keresztény képviselőit. Löw Immánuelről feljegyezték, hogy magyaros csizmában járt, bécsi násznépnek sem volt hajlandó németül prédikálni az Alföldön.⁶⁷ A királytisztelethez hason-

⁶³ *Egyenlőség* 1896. május 29. Melléklet 1. Ünnepségek.

⁶⁴ Stollberg-Rilinger 2013: 11.

⁶⁵ *A Magyar Zsidók Lapja* 1943. augusztus 12. 6. Löw szószéke. Száz év előtt született Kármán Mór – Ballagi Ernő.

⁶⁶ *Egyenlőség* 1896. július 31. Melléklet 1□2. Dr. Reiner Ede: Az ezredév.

⁶⁷ Lásd Apró 2024b.

lóan a nemzeti keretek is az egységesítés, az állami kerekbe szövés funkcióját látták el. Az egységesítő történetek állami szinten legjelentősebb példája a honfoglalás narratívuma volt, amely – történetileg megcáfolt, de közösségi felekezeti szinten továbbra is működő – közös honfoglalásként is lecsapódott a neológ zsidó polgárságban. Az ezredéves országos ünnepségek keretében Löw Immánuel a Dél-Alföldet járta be, s tartott nyilvános prédikációkat vásártereken, településközpontokban.

„És nem teljesítené a fiu az apai kötelességeket, a Löw Lipót tradíciót a maga nagyságában, ha a dicső ünnepet csak a saját hiveivel ünnepelte volna meg. Löw Immánuel is elment megyéjében mindenüvé. A mely községben zsidók laknak, elment hirdetni a magyar haza nagyságát. Hallatta ékesszóló szavát a Kun-Dorozsmán és a megyéje határszélén fekvő Horgoson. A magyar haza szeretetére intette a kisteleki híveket és az eszme lelkesítette szónoklatra Sándorfalván, Csongrád megye legnagyobb városa és legifjabb községe, mindenütt fölemelte szavát a zsidó főpap, mindenütt méltóan a nagy napokhoz és méltóan ama határtalan hazaszeretethez, melylyel lelke telítve van.”⁶⁸

A kiskundorozsmai esemény 1896. május 14-én a nyilvános térben megrendezett nemzeti esemény volt, nemzeti zászlókkal, felvirágozott emelvénnnyel, énekkarokkal.

„Dorozsmán a nagy piac közepén volt fölállítva a nemzeti zászlókkal, virágokkal és szőnyegekkel gazdagon díszített szószék s ugyancsak szépen díszített emelvény az énekkarok és harmónium számára. Körülötte hullámozott ezernyi számban Dorozsma népe s teljes számban intelligenciája. Az egésznek képe valóban impozáns volt Az ünnepélyt az énekkar által lelkesen előadott régi magyar dalok nyitották meg, melyek gyújtó hatást gyakoroltak. – Löw főrabbi lépett a szószékre s egy gyönyörű, lendületes beszédet mondott, melyben ékes szavakban méltatta az ünnep nagy jelentőségét. A beszéd általános és nagy hatást tett s a végén az egybegyűlt sokaság lelkesen éljenezte. Az ünnepélyt a Hymnus és Löw főrabbi remek imája zárta be.” (Szegedi Napló 1896. május 15.)⁶⁹

1896. május 25-én, Sándorfalván, a millenniumi istentiszteleten, „nagyszámú keresztény hallgatóság is” jelen volt. Helyszíne a sándorfalvi templomtér. A horgosi beszéd 1896. május 3-án a vásártéren hangzott el. 1896. június. 8-án a „szegedi ifjúság részére tartott millenniumi istentiszteleten fascinálor⁷⁰ erejű diszszónoklata szinte lázba ejtette a hallgatókat” – a Szegedi Napló szerint.⁷¹ A beszédek, elhangzásuk helyeit és idejét – Az Ezredév. Nyolc beszéd – külön díszkötet közölte.⁷² A beszédek a magyar történelmet és a jelen aktualitását állították párhuzamba a szentírási és talmudi történetekkel. A beszédek elemzésén túl,⁷³ beszédesebbek a kortárs reflexiók – igaz egy részüket évfordulókon vagy apologetikus kontextusban idézte fel a sajtó. Dr. Reiner Ede kortársként Az Ezredév beszédgyűjteményt így méltatta:

„A szent könyvek kitűnő ismerője találkozik itt a magyar nemzet történetének alapos bűvárával; a humanista ad itt kezet a magyar polgárnak és ha ehhez hozzáadjuk az uralmat a magyar nyelv fölött, mely alföldi eredetiességben és ép azért mesterkéletlenül folyik: akkor rámutattam, bár csak madártávlatból, e beszédek jellemes tulajdonságaira. Én elmondottam annak okát is, hogy miért olvasom oly tisztelettel és áhítatos bensőséggel e beszédek, aminővel hallgattam egy emberöltőn tul fekvő időben a Löw Lipót idővel daczoló intelmeit.”⁷⁴

A Szegedi Híradó Löw Immánuel helyi rabbiként tartott korai szónoklatainak nyelvezetéről is írt.

„»A beszéd [1874. október 2. – G. N.–Z. A.] gazdag volt szép eszmékben, nyelvezete költői, mindenütt, helyenként magas szárnyalást vett. A fiatal szónok e második föllépése megerősítette bennünk azon kedvező véleményt, melyet felőle mindjárt első hitszónoklata után tápláltunk.« – Szegedi Híradó, 1874 X. 4.”

68 Egyenlőség 1896. július 31. Melléklet 1–2. Dr. Reiner Ede: Az ezredév.

69 Egyenlőség 1934. január 13. 5–6. Erődi i. m.

70 Fascinare (igéz, megbűvöl) – megigéz, lebilincselő.

71 Egyenlőség 1934. január 13. 56. Erődi i. m.

72 Löw 1896.

73 Glässer 2015.

74 Egyenlőség 1896. július 31. Melléklet 1–2. Dr. Reiner Ede: Az ezredév.

A szegedi lap „a berlini császár-zsinagógában”, 1875. január 18-án, tartott német nyelvű prédikációjáról is hírt hozott.⁷⁵

Jászai Mari, a Nemzeti Színház tragikájaként, 1904. március 27-i keltezésű, Löwhöz írt, levelében a homíliák hazaszeretetét emelte ki.

„Azt érzem, hogy városról-városra, faluról-falura kellene zarándokolnom és ezeket a beszédeket a magyarul értő emberek fülébe, lelkibe, a vérébe beleimádkozni, az angyalok trombitájával beleharsogni s ha másként meg nem értik, tűzzel beléjük égetni, mert sohse volt a magyarnak akkora szüksége arra, hogy hazáját szeresse, mint most.”⁷⁶

Másik – az Egyenlőségben többször visszatérő – toposz, Beöthy Zsolt, főrendiházi és MTA tag, irodalomtörténész, 1911-es szegedi beszéde, amelyben reformátusként önmagára úgy tekint, mint aki ifjú korában Löw Immánuel apjának homíliáiból tanult hazaszeretetet.

„Magyar lelkiismeretem készítetett arra, hogy eljöjjek erre az ünnepre. (...) Egy félszázaddal ezelőtt történt, hogy apám nekem Löw-prédikációkat adott olvasásra. Ezt adta a kálvinista fiúnak, hogy épüljön rajtuk és tanuljon belőlük hazafiasságot. Én még ma is ezeknek a beszédeknek a hatása alatt állok és belőlük és általuk lettem magyar.”⁷⁷

1938-ban Löw Immánuel hat évtizedes szegedi rabbinikus működésének ünnepén – amelyet titkon szervezett meg a szegedi szentegylet – szintén a beszédek tartalmára és stílusára reflektált Varga Mihály, a hevra közgyűlésének elnöke. A 19. századi nemzeti irodalom hatását emelte ki Löw beszédeiben.

„A magyarságnak nem csak a magyar nyelv párját ritkító művelésénél tett nagy szolgálatot, hanem azzal is, hogy lelkes harcosa, a haza művelődését és jólétét célzó minden szép ügynek. Őre a felekezeti békének, nagynevű édesatyja hagyományait követi megbecsülve a mások vallását is. (...) Legnagyobb kincsünk nyelvünk. Az ő használatában a magyar nyelv értékes gyémánt, amit művészi gonddal és hozzáértő finom reszelőjével csiszol klasszikus briliánssá. Nyelvtudásából és stílusából az ősi magyar föld kincseshalmaza árad elénk, de benne van minden nagyunk: Arany, Vörösmarty, Petőfi, Madách, Kazinczy, Kölcsey lelke és szelleme.”⁷⁸

VÁLTOZÁSOK A TÁRSADALMI VALÓSÁGBAN

A nemzeti nyelvű (német majd magyar) homiletika, a Predigerek hallgatása az orthodox zsidóság felől a zsidó vallásreformmal és a felvilágosult zsidóság missziójával vált azonossá.⁷⁹ Ez a meglátás, a homiletika funkcióját illetően, annak lényegére tapintott rá. A beszédek új eszméket, új orientációkat, új társadalmi modelleket és új vallási hagyományértelmezéseket terjesztettek. Stollberg-Rilinger és Durkheim nyomán ugyanis elmondható, hogy a rítus változást idéz elő a társadalmi valóságban: a résztvevők a jövőben ragaszkodni fognak ahhoz, amit a rítusban szimbolikusan közösen képviseltek. Számos – itt nem elemzett beszéd – a rítusok részeként vonalat húz az előtte és utána között, cezúrát teremt, megszervezi az időt ott, ahol egyébként csak észrevehetetlen, folyékony átmenetek lennének. Az alkalmak, az intenció és hallgatóság vonatkozásában, a beszédek, mint rítusok, ambivalens vonásokat is mutattak: nemcsak elválasztottak időben korábbi, rendit és polgárit, recepció előtti és utáni, hanem össze is kötöttek zsidó felekezeti és modern historizáló nemzeti múltakat, zsidó és keresztény hallgatóságot, és a város és az ország keretében helyezték el a helyi zsidó közösséget. A sajtóhírek rámutattak, hogy a rituálé performatív jellegű, azaz megvalósítja azt, amit képvisel. Bourdieu, Leach és Geertz nyomán mondható: a rítus a társadalmi rend „modellje”. Nemcsak leíró modellje az ábrázolt valóságnak, hanem előíró modellje is a valóságnak, normatív módon

⁷⁵ Egyenlőség 1934. január 13. 5–6. Erődi i. m.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Honnan tanultam hazafiságot? Elmondta Szegeden, a Löw-ünnepen 1911 június 4-én: BEÖTHY ZSOLT. Közli: Egyenlőség 1934. január 20. 3. Virágok a Löw-ünnepre január 20-ára Löw Immánuel 80 éves születésnapjára; A Magyar Zsidók Lapja 1942. március 5. 5. Két akta Löw Lipótról.

⁷⁸ Egyenlőség 1938. október 20. 6. Hartmann Mihály: Löw Immánuel 60 éve szegedi főrabbi.

⁷⁹ Katz 2007.

befolyásolja azt, megváltoztatja a résztvevők elvárásait. Ezek még a dualista éra után is hatottak, 1944-ig, amikor a társadalmi valóság már gyökeresen megváltozott.⁸⁰ A rituális kontextusú beszédek is társadalmi rendet, intézményeket, tartós társadalmi struktúrát erősítettek meg. Azt mutatták meg, milyennek kellett volna lenni a magyar zsidóság világának: a társadalom elvárt elemi értékeit, ismereteit és rendező kategóriáit közvetítették.⁸¹ A kaposvári neológ főrabbi szerint Löw Immánuelnél a beszédek beosztása majdnem mindenütt egyforma: Haza, Hit, Holtak. A hivatkozott vallási szövegek és a szerkesztésmód tekintetében a fiú beszédei viszont eltértek az apáétól. Löw Lipót

„német protestáns papok stílusában, modorában, külső tagozatában: ima, előszó, tárgyalás, befejezés, ima, kevés önállóságot árulnak el. S eleinte Löw Immánuel is atyja nyomdokaiban haladt, de nagyon hamar eltér ettől (...) Pályája elején a prédikálás mesterei: Sachs, Rosin, Frankl, Kauffmann, Schwarz, mind a textuális beszédet kultiválják. A Szentírásból vett; szöveg kötelező volt, amelynek feldolgozása 2–3 vagy 4 részt ismer, se többet, se kevesebbet. Ezzel az ú.n. boroszlói iskolával teljesen szakít a mi Löwünk, (aki különben is a berlini Hochschulén nyerte diplomáját) és beszédet legszívesebben a talmudból, midrásból, szóval a szóbeli hagyomány műveiből vett igén építi föl, csak nagyon ritkán a Szentírásból. Vezeti ebben az az elgondolás, hogy a midrásokban előforduló derus, azaz írásmagyarázat, a modern prédikációban szószólóra kifejtőre találjon. Ez már maga magyarázza azt a sajátságot, amely beszédeit nem 2–3, hanem 6–10 részre is szokta fölosztani. (...) boldogult Venetianer Lajos, néhai újpesti főrabbit kivéve, alig követte egy is az újabb papi nemzedék közül. Azokat tehát úgy kell vennünk s megítélnünk, mint egy kivételesen tehetséges, önálló szellem megnyilatkozását.”⁸²

FORRÁSOK

Kiss Arnold 1917: *Mirjam*. 45. jubileumi kiadás. Budapest.

Kovács János é.n.: *Szeged vesződelme In: Szegedi Képes Naptár 1880-ik szökő évre* 26.

Löw Immánuel 1896: *Az Ezredév. Nyolc beszéd*. Szeged.

Löw Immánuel 1900: *Löw Immánuel beszédei, 1874–1899*. Szeged.

Löw Immánuel 1903: *Imádságok zsidók számára*. Szeged.

Löw Immánuel 1907: *Emlékbeszédek MCM–MCMVI*. Szeged.

Löw Immánuel 1923: *Száz beszéd, 1900–1922*. Szeged.

Löw Immánuel 1928: *Hetven beszéd 1914–1928*. Szeged.

Löw Immánuel 1939: *Kétszáz beszéd, 1919–1939*. Szeged.

N. N. 1884: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1883-ról*. Szeged.

N. N. 1886: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1885-ről*. Szeged.

N. N. 1887: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1886-ról*. Szeged.

N. N. 1891: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1890-ről*. Szeged.

N. N. 1893: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1892-ről*. Szeged.

N. N.: 1894. *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1893-ról*. Szeged.

N. N. 1896: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1895-ről*. Szeged.

N. N. 1897: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1896-ról*. Szeged.

N. N. 1898: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1897-ről*. Szeged.

N. N. 1899: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1898-ról*. Szeged.

⁸⁰ Vö. Glässer 2023.

⁸¹ Vö. Stollberg-Rilinger 2013: 11–14.

⁸² *Egyenlőség* 1934. január 27. 6. Dr. Herzog Manó (Kaposvár): Löw Immánuel.

- N. N. 1900: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1899-ről*. Szeged.
- N. N. 1908: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1907. évről*. Szeged.
- N. N. 1911: *A Szegedi Zsidó Hitközség 1910. évi jelentése*. Szeged.
- Schwarz Ignác 1915: *Ráchel. III. rész. Imádságok a háboru idején hadbavonult kedveseinkért*. Budapest. N.
- Villányi Henrik 1929: A nagykanizsai izraelita hitközség. In: Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest, 251–262 (Magyar városok monográfiája, IV).

SZAKIRODALOM

- Ábrahám Vera 2022: A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának különlegességeiről. *MúzeumCafé* 92. 156–157.
- Ábrahám Vera – Pataricza Dóra 2022: 240 év dobozokban. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma. *Targum* (1.) 2. 153–169. <https://doi.org/10.56664/targum.2022.2.9>
- Apró Ferenc 2024a: Löw Lipóttól – Löw Lipótról. *Szeged várostörténeti és kulturális folyóirat* február 3–10 (<http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2024/05/20/apro-ferenc-low-lipottol-low-lipotrol/>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 11).
- Apró Ferenc 2024b: Löw Immánuelről – Löw Immánuelről. *Szeged várostörténeti és kulturális folyóirat* március 3–9 (<http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2024/05/22/apro-ferenc-low-immanuel-tol-low-immanuelrol/>; utolsó hozzáférés: 2026. augusztus 11).
- Barna Gábor 2016: Emlékmisék, királymisék Kunszentmártonban. In: Glässer Norbert – Zima András – Glässerné Nagyillés Anikó (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. Szeged, 265–278 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 54 – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. A vallási kultúrakutatás könyvei, 25).
- Bányai Viktória 2017: “The Emperor’s Deliverance”: János Libényi’s Assassination Attempt on Franz Joseph’s Life Commemorated in Contemporary Hebrew Poems. *Religion, Culture, Society. Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture* (4.) 30–43.
- Bertényi Iván, ifj. 2018: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”. In: Fónagy Zoltán (szerk.): *A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig: I. Ferenc József és a magyarok*. Budapest, 265–311 (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések).
- Damohorská, Pavla 2010: *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Praha.
- Fényes Balázs 2012: *„Őriztétek meg őriztettem...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Budapest.
- Frojimovics Kinga 2008: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Budapest.
- Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest.
- Glässer Norbert 2015: Az integráció politikai liturgiái Szimbolikus politika és hazafiasság Löw Immánuel beszédeiben. In: Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged, 27–46. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 50 – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei, 19).
- Glässer Norbert 2020: *„Királyunkat kit Mózesként rendeltél...” Királytisztelet, konfesszionizálódás és állampatriotizmus az izraelita felekezeti sajtóban 1944 előtt*. Budapest.
- Glässer Norbert 2023: *„Ítéldetek!” Autoritások, kultuszok és egymásra rétegződő beszédmodok a zsidótörvények izraelita apologetikájában. Hurbán. Együttélés, összeomlás, újrakezdés* (1.) 1. 48–88. <https://doi.org/10.66478/Hurban.2023.1.48-88>

Hansági Ágnes 2021: „...akinek nem kell tolmács a trón és a nemzet között...”: Jókai Mór és Ferenc József viszonyának epizódjai. In: Glässer Norbert – Mód László – Varga Norbert – Zima András – Beke Zsolt (szerk.): „Fogadd a koronát...”: Ünnepek és válság, hagyományok és reformkoncepciók. Szeged, 329–349.

Hídvégi Máté 1996: A Löw-per. *Múlt és Jövő* 3. 85–96.

Hídvégi Máté 1999: Löw Lipót beszédei. Budapest.

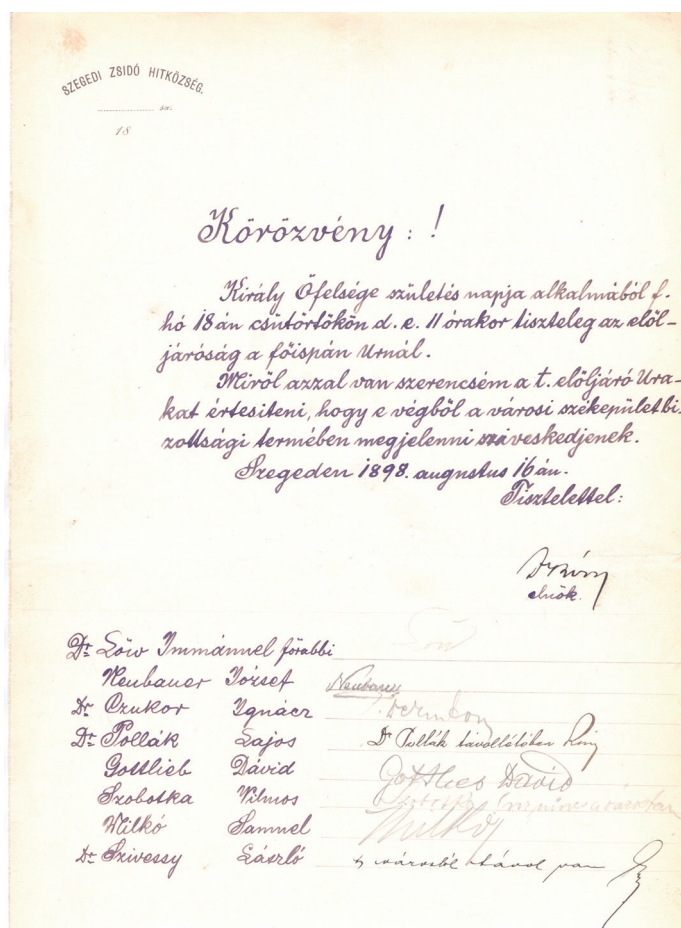
Katz, Jakov 2007: Hatam Szofer életrajzához. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest–Jeruzsálem, 150–198.

Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon 1849-től a jelenkorig*. II. kötet. Pozsony.

Péter László 2015: Löw Immanuel. Szeged (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár. Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis, 49).

Stollberg-Rilinger, Barbara 2013: *Rituale*. Frankfurt–New York.

Unowsky, Daniel L. 2006: *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, Indiana.

Meghívó a király születésnapján tartott istentiszteletre
(Szeged, 1898) (SZZSH)

A szegedi régi zsinagóga frigyládája a stilizált magyar
címerrel (MILEV)

Löw Immanuel a szegedi új zsinagóga szószékén
(Fotó: Liebmann Béla, MILEV)

Recenziók

NÉMET CIONISTA TÖRTÉNET MAGYAR TÖRTÉNETSZÁLAKKAL

Kirchner, Andrea:

Emissär der jüdischen Sache. Eine politische Biografie Richard Lichtheims.

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2023. 368 oldal

Richard Lichtheim azon cionista vezetők sorába tartozik, akik a mozgalmon belül több jelentős pozíciót betöltve figyelemre méltó sikereket értek el, mégis az emlékezet homályába vesztek. Andrea Kirchner, a Fritz Bauer Intézet kutatójának doktori disszertációjából készült több mint 400 oldalas kötet ezt az elfeledett életutat kíséri meg újra előtérbe helyezni. A kötet beleilleszkedik abba a historiográfiai trendbe, amely a korai cionizmus politikai, személyi és ideológiai feszültségeit szálaazza szét, bemutatva, hogy Izrael megalapításához egyáltalán nem vezetett egyenes út.¹

A Németországban nevelkedett, több országban diplomáciai missziót teljesítő, majd Izraelben letelepedő Lichtheim soha nem járt Magyarországon, így joggal merülhet fel a kérdés: miért foglalkozunk egy magyar folyóiratban a német cionista mozgalom e fontos, ám Budapestről távolinak tűnő szereplőjével. Bár közvetlen személyes vagy földrajzi kötődés valóban nem mutatható ki, Lichtheim munkássága számos ponton kihatással volt a magyar zsidóság életére, intézményi kapcsolatai pedig segítenek megérteni a holokauszt alatti mentési akciók egyes összefüggéseit.

A kötet forrásbázisa imponáló. Kirchner elsősorban a jeruzsálemi Központi Cionista Levéltárban található Lichtheim-levelezésre támaszkodik: az 1942-es évben egyedül több száz levelet küldött Jeruzsálembe, Londonba és New Yorkba. Ehhez társul Lichtheim két visszaemlékezési kötete, a német külügyminisztériumi iratanyag, a World Jewish Congress és a Joint archívumai, valamint a korabeli sajtó – együttesen szilárd alapot nyújtva az életrajzi rekonstrukcióhoz.

A könyv négy fejezetre és egy epilógusra tagolódik, amelyek Lichtheim meghatározó életszakaszait ölelik fel: a korai német cionizmust, a konstantinápolyi diplomáciai éveket (1913–1918), a két világháború közötti revizionista kitérőt, a genfi holokauszt-kori tevékenységet (1939–1946), végül az izraeli visszatérést és politikai marginalizálódást.

Richard Lichtheim a német cionizmus tipikus életútját járta be: jómódú, asszimilált zsidó családban felnőve szembesült az antiszemitizmus tartósságával, és ennek hatására a cionista irodalomban, valamint a mozgalom szervezeti életében találta meg szellemi és politikai orientációját. A Chaim Weizmann-féle szintetikus cionizmus híveként hitte, hogy a zsidó állam létrehozása csak a diplomáciai törekvések (politikai cionizmus) és a palesztinai építő munka (gyakorlati cionizmus) együttes alkalmazásával lehetséges. A Német Cionista Szövetség, Cionista Szervezet Akcióbizottságában, illetve a *Die Welt* cionista lap szerkesztőjeként vívott ki elismerést a mozgalmon belül és alapozta meg diplomata karrierjét. Őt találták a legalkalmasabbnak arra, hogy 1913-tól Konstantinápolyban képviselje a cionista érdekeket. Elsődleges feladata az volt, hogy az oszmán kormányt meggyőzze a zsidó bevándorlást és földvásárlást korlátozó rendelkezések feloldásáról, miközben a

¹ Almagor, Laura 2022: *Beyond Zion: The Jewish Territorialist Movement*. Liverpool. (The Littman Library of Jewish Civilization) <https://doi.org/10.3828/liverpool/9781789621259.002.0002>

palesztinai zsidó közösséget védelmezte Cemal pasa önkényes intézkedéseivel szemben. Mindezt a világháború kitörésével egyre összetettebbé váló diplomáciai térben kellett elvégeznie, szemben álló nagyhatalmak között lavírozva. Lichtheim elsősorban arra törekedett, hogy a cionizmus céljait a német nagyhatalmi törekvésekkel kapcsolja össze; a mozgalmat a német befolyás bővítésének természetes eszközeként bemutatva a Közel-Keleten. Mindeközben kiváló kapcsolatot épített ki Henry Morgenthau amerikai nagykövettel is. Nemcsak rendszeres „zsidó szakértőként” működött közre az amerikai diplomáciai misszióban, hanem jelentős amerikai segélyeket is sikerült Palesztinába juttatnia. Az amerikai–német viszony megromlásával azonban ez a kettős irány tarthatatlanná vált, és Lichtheimet visszarendelték Berlinbe. Munkássága jól leképezi az egész cionista mozgalomra jellemző pragmatizmust: az első világháború által megnyitott diplomáciai mozgástérben minden lehetséges szövetségest igyekeztek megnyerni, oldaltól függetlenül. E szélesebb cionista lobbierőfeszítések eredménye volt Paul Graf Wolff Metternich 1915-ös konzuli körlevele a „német császári kormány jóindulatú hozzáállásáról a cionizmus ügyéhez”, Czernin gróf 1917-es kedvező ígérete,² illetve – ezek közül messze a legjelentősebb – a Balfour-nyilatkozat.

A két világháború közötti életútja már korántsem nevezhető tipikusnak, mivel Lichtheim az 1920-as évek elején radikalizálódott, és csatlakozott a Zeev Jabotinsky vezette Revizionista Cionista Szervezethez, majd elhúzódó konfliktusok után ezt a politikai közösséget is elhagyta. Ezt követően Palesztinában telepedett le, és fokozatosan visszavonult a politikától. Mindazonáltal, diplomáciai tapasztalatát és kiváló elemzőkészségét ismerve, a Zsidó Ügynökség vezetősége, 1939-ben, felkérte a genfi iroda vezetésére. A háború kitörése pedig ismét a nagydiplomácia színterére emelte. Ezúttal már nem csupán a zsidó állam ügyét kellett képviselnie, hanem életek mentéséért is küzdenie kellett.

A könyv súlypontja kétségkívül a negyedik fejezet. Kirchner Lichtheim levelezésén keresztül érdeklődően mutatja be, hogyan alakult ki a holokauszt valóságáról való tudás a cionista intézményekben és a nyugati politikai döntéshozók körében. 1941-ben és 1942 elején Lichtheim még főként a gettók szörnyű viszonyairól, csoportos kivégzésekről és ismeretlen végcélú deportáltakról küldött jelentéseket a feletteseinek. 1942 tavaszán és nyarán a hozzá érkező töredékes információkból már azt gyanítja, hogy rendszerszintű megsemmisítés zajlik a zsidók ellen, azonban ekkor még konkrét bizonyítékkal nem tud szolgálni a jelentéseiben. Az áttörés augusztusban érkezett meg, amikor egy Svájcba menekült nem zsidó szemtanú tömeges kivégzésekről és Belzec-ről, mint megsemmisítő táborról, adott beszámolót. Bár a vallomás tökéletesen illeszkedett mindahhoz, amit az előző két-három évben apránként összegyűjtött és kikövetkeztetett, az információ „annyira hihetetlennek tűnt” számára, hogy két hétig habozott, mielőtt továbbküldte volna. Végül augusztus 30-án mégis elküldte, azzal a megjegyzéssel, hogy: „*Valójában úgy gondolom, hogy a beszámoló igaz.*” Ezzel párhuzamosan a Zsidó Világkongresszus helyi vezetője, Gerhart Riegner (aki szorosan együttműködött Lichtheimmal), közvetlen csatornákon számolt be az európai zsidók megsemmisítéséről a brit és amerikai diplomátáknak és politikai vezetőknek. Ezt követően pedig a hasonló információk egyre gyakoribbá váltak a svájci cionista diplomatáktól és más forrásokból is. Lichtheim feljegyzéseiben csalódottan állapította meg, hogy a Zsidó Ügynökség sokáig nem kezelte prioritásként az ügyet, a szövetségesek szolidáris nyilatkozata pedig semmilyen hatást nem ért el.

Mivel Kirchner az eseményeket Lichtheim levelezéséből rekonstruálja, az információ gyakorlati kezelésének megítélésében is hajlamos Lichtheim nézőpontját privilegizálni. Mindeközben számos történelmi munka emeli ki a Zsidó Ügynökség központjának és a szövetségesek összetett helyzetét, amelyben az európai zsidóság megsemmisítéséről szóló híreket bizonyos korlátok és lehetőségek kontextusában tudták csak priorizálni.³

Lichtheim az információk továbbításán túl mentési akciókban is részt vállalt. Mivel a zsidó ügynökség kötelékében dolgozott, így a mentési kísérletek elsősorban az általuk kezelt palesztinai certifikátok kreatív felhasználásában merült ki. 1942–1943-ban még csak próbálkozások zajlottak,

2 Friedman, Isaiah 1965: The Austro-Hungarian Government and Zionism: 1897–1918. *Jewish Social Studies* (27.) 3. 160–162.

3 Rubinstein, William D. 1999: *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazi*. New York; Friling, Tuvia 2005: *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts During the Holocaust*. Vol. 1. Madison.

azonban Magyarország esetében, amikor a konkrét veszély egyértelművé vált és a módszerek kifinomultakká váltak, átfogóbb, nagyobb volumenű akció körvonalazódott. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy Lichtheim Menahem Kahanyval közös erőfeszítésének köszönhetően kapott 8000 budapesti zsidó palesztinai beutazási engedélyt, amely később a Carl Lutz és Krausz Miklós által szervezett tömeges védlevél mentési akció alapját képezte. A cionista szervezetek mellett jelentős szerepet játszott a svájci külügyminisztérium, amely engedélyezte Carl Lutznak az aktív közreműködést. A könyv által felvázolt történet szál azt a historiográfiai álláspontot erősíti, hogy az Üvegházban szervezett svájci menlevelek nem Krausz és Lutz elszigetelt kezdeményezéseként jöttek létre, hanem semleges és szövetséges diplomaták, politikusok és cionista szervezetek együttműködésének eredményeként.⁴

Kirchner könyve fontos és alapos mű – a cionista diplomáciatörténet, a holokauszt korai észlelésének pontos leírása, amelyben számos magyarországi zsidósággal kapcsolatos történeti szálakat is magában hordoz. Bár a könyv életrajz perspektívában íródott, mégis részletes betekintést nyújt a cionista diplomácia lehetőségekkel, szűkös erőforrásokkal vagy személyi konfliktusokkal tűzdelt világába.

Olosz Levente*

4 Paroz, Jean-François 2022: *Die humanitäre Diplomatie von Carl Lutz und die anderen neutralen Diplomaten in Budapest im Sommer 1944*. Andrassy Tudományegyetemen elhangzott előadás leírata. 2022. április 6. 11–15; Tschuy, Theo 2002: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*, Budapest.

* ORCID: 0009-0005-1827-782X.

GALLÓ OLGA

Tíz hónap Babilon

Magvető Kiadó, Budapest, 2025. 453 oldal

(Tények és Tanúk)

„Kezemben tartom a ceruzát. Már újra írnom kell, tele van a fejem gondolatokkal, fel kell jegyezni.” (245)

A holokausztt túlélőinek tömegei írták meg visszaemlékezéseiket – akár közvetlenül, akár évtizedekkel később – az események után. Ezek a memoárok, szépirodalmi művek vagy egyéb alkotások, külföldi és magyar szerzőktől egyaránt, a mai napig számos könyvesbolt polcain megtalálhatóak. Galló Olga könyve is felkerült erre a polcra. A mű hatalmas kuriózumát napló volta adja, amely így mentessé teszi a szöveget azoktól a visszatérő toposzoktól, amelyek a háború utáni holokausztt szövegek jellemzőivé váltak.

Galló Olga naplója két réteget rejt magában: bemutatja a deportált zsidóság szenvedésének történetét, illetve rávilágít arra, hogy a hazatért túlélőkre milyen sors várt Magyarországon, milyen módon korlátozta a holokausztt feldolgozását és dokumentálását a szocialista rendszer.

A koncentrációs táborokba deportált személyeknek korlátozott lehetőségeik voltak az átélt események dokumentálására. Olyan hétköznapi tárgyak, mint a papír és a ceruza, ritkaságuk miatt hatalmas értéket jelentettek annak, aki valamilyen módon hozzá tudott jutni ezekhez. A naplóírás emellett tiltott tevékenység volt, amely büntetést vonhatott maga után. Ezen nehézségek ellenére is számos, úgynevezett lágernapló maradt fenn, amelyek értékes forrásaivá váltak a holokausztt kutatásának.¹

Galló Olgát 1944 júliusában deportálták Auschwitz-Birkenaubába, ahol megérkezésekor elválasztották édesanyjától, akit rögtön gázkamrába küldtek. Olgát a többi munkaképesnek ítélt nővel együtt októberig dolgoztatták Birkenauban, majd egy transzporttal Hochweilerbe (mai Wirschowitz) vitték. Ezt a tábor is kiürítette az SS-őrség, és a foglyokat gyalogmenetben a gross-roseni tábor felé hajtották. Ezen menet közben szökött meg Galló Olga, és a háború végéig Breslauban (mai Wrocław) bujkált.

Ceruzacsonkhoz és papírhoz már Auschwitzban is hozzájutott, de ezek a feljegyzései megsemmisültek. A naplót Hochweilerben kezdte el írni. Mai fogalmak szerint szinte terápiás jelleggel örökítette meg az eseményeket, illetve a korábbi emlékeit a koncentrációs táborokról, a halálmenetről és a korábbi magyarországi életéről. Galló Olga mindennapi rutinját képezte az írás; naponta többször is visszatért újabb és újabb gondolatait feljegyezni. Számára az írás már a deportálás előtt is sokat jelentett, hiszen a *Népszava* számára több cikket is írt. Újságírói vénája a napló szövegén is érződik, sőt gyakran kritizálja is a saját stílusát.

¹ A világháborús naplók kutatásának Magyarországon is több szakértője van. Huhák Heléna női lágernaplókkal foglalkozik, Kunt Gergely pedig a nemi erőszak elbeszélésének módjait vizsgálta nők által írt naplókban.

A napló nemcsak a deportálások áldozatául esett zsidóság sorsát örökíti meg, hanem egy szélesebb képet nyújt arról, hogy miként befolyásolta Európa nemzeteinek életét a világháború. A kényszermunkára elhurcolt tömegek – lengyelek, ukránok, olaszok, oroszok és franciák – száz-ezrei éltek különböző munkatáborokban. Köztük lett Galló Olga menedéket, akinek zsidóként az élete továbbra is veszélyben volt, hiába szökött meg a halálmenet során. Először jugoszláv munkások segítették, majd ukránokkal élt együtt egy barakkban.

Breslau a szovjet hadsereg 1945 februárja és májusa között teljesen körbekerítette. Az ostrom nyolcvannégy napon keresztül zajlott. A kényszerű együttélés rengeteg konfliktussal, de emberi pillanattal is járt. Galló Olga szemével láthatjuk, hogy a különböző nemzetiségek csoportjai miként igyekeztek túlélni, összezárni vagy éppen segíteni egymáson. A harmincéves asszony hónapokig egyedüli magyarként költözött barakkról barakkra. A napló rávilágít a női lét veszélyeire, az egészen apró intim részletekig, mint a hormonháztartás felborulása vagy a szexuális vágy megjelenése.

Galló Olga alapvetően a saját érzéseit dokumentálta, és ezek mellett számolt be a háború mindennapi eseményeiről is. A naplóban különösen nagy hangsúlyt kap a szerelem és a férfiak iránt táplált érzések elemzése is. Az eset már szinte tipikus; a hősnő egyszerre két férfi (ha nem három) iránt is vonzalmat érez. A *Revier*-ben Galló Olga találkozott a francia munkással, All-lal, akivel különleges kapcsolata egészen a felszabadulás utáni pillanatig, All Franciaországba történő visszatéréséig kitartott. Azonban a napló jelentős része Galló magyarországi szerelméhez szól, aki a kiadásban X.Y.-ként került megnevezésre. Az olvasó számára gyakran már soknak érződik, hogy a szerző milyen gyakran ír a férfinak folyamatosan ugyanarról, töretlen – még All által sem megengedett – szerelméről. Emellett álmait is feljegyezte, amelyekben főleg családtagjai szerepelnek, illetve a jövőbeli terveit is félve megfogalmazta a napló hasábjain.

A mindennapi élet eseményei kapcsán Galló Olga bepillantást enged a háború alatti mindennapok nehézségeibe: állandó harc a poloskákkal, a különböző kultúrájú emberek egymás mellett élése, megfelelő ruházat és élelmiszer beszerzése.

A naplót és a kiadása körüli folyamatot akár két korszak lenyomataként is lehetséges értelmezni. A zsidóságaért elhurcolt Galló Olgának hazatérve is nehézségekkel kellett megküzdenie. Hiába próbálkozott a napló megjelentetésével, mindenhol visszautasítást kapott. A Magvető Kiadó elutasító levele alapján *„közügygé azonban csak úgy változtathatja feljegyzéseit, ha megszabadítja őket (...) emberi esetlegességeitől”*. Ezek után az asszony erősen cenzúrázta az eredeti szöveget, és 1978-ban – magánkiadásban – megjelent egy változat. Ez azonban a rengeteg öncenzúra miatt inkább egy háború után írt memoárként, mintsem az egykorú napló közléseként értelmezhető. A teljes szöveg egészen 2025-ig nem került kiadásra, hiába küzdött érte a szerző.

A jelen kiadás szövege három síkon mozog. A napló eredeti szövege mellett a szerző későbbi jegyzetei is segítik az értelmezést. A történelmi tények pedig a szerkesztők és történészek ismeretei alapján lábjegyzetben olvashatóak.

Galló Olga csak naplójában öröközte meg az átélt tapasztalatait, később nem írt más fajta visszaemlékezést. A második világháborús szenvedéseit a napló kiadása körüli visszautasítás követte, ő maga pedig, 2004-ben bekövetkezett halála miatt, sosem élhette meg a teljes, cenzúrázatlan szöveg kiadását.

Vojcsik Johanna*

* ORCID: 0009-0001-5921-4076.

EMBER MÁRIA

Siratóének – antológia.

Raoul Wallenberg Egyesület, Budapest, 2025. 232 oldal.
Második, javított kiadás.

(Wallenberg Füzetek, 19)

A Raoul Wallenberg Egyesület közel három évtizeddel az első kiadás után jelentette meg Ember Mária művét, mely eredetileg 1994-ben, a magyarországi holokauszt 50. évfordulójának évében magánkiadásban, meglehetősen kis példányszámban látott napvilágot.

Az első megjelenés szomorú időszzerűségéről és körülményeiről az író hagyatékát gondozó Murányi Gábor számol be a jelen kötet utószavában.

Írásomban arra keresem a választ, hogy vajon mi is készíthette a Wallenberg Egyesületet arra, hogy 2025-ben újra kiadja a művet? Mi az az üzenet, ami három évtized elmúltával sem fakult meg, sőt egyre aktuálisabb? Vajon kikhez is szól ma Ember Mária könyve?

A Wallenberg Egyesület küldetésében, tevékenységeiben kiemelt szerepet játszik Ember Mária újságíró, író, történész életművének, az általa képviselt eszmeiségnek a közvetítése. Az író holokauszt túlélőként ugyanis sajátos perspektívából és felelősségérzettel ábrázolta a Soá tragédiáját, melyet szerinte nem a zsidóság történetének részeként, hanem sokkal inkább a nemzet egészének tragédiájaként kezelt, és helyezett el a kollektív emlékezetben. Az Egyesület is e szellemben alapította meg, 2017-ben, a róla elnevezett díjat, melyet olyan személyeknek és szervezeteknek ítél oda, akik kiemelkedően járulnak hozzá a magyar–zsidó együttélés történetének és a Soá tragikus eseményeinek bemutatásához, valamint a rasszizmus elleni küzdelemhez.

Ez az azóta is égetően felhívó gondolat jelenik meg az Ember Mária saját családjának üldöztetését és strasshofi deportálását elbeszélő *Hajtúkanyar* című, 1974-ben megjelent, dokumentumregényéhez írott mottójában: „*Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.*”

A kötet műfaja és címe sajátos. Ember Mária többi műve is a fikció és a dokumentaritás határmezsgyéjén helyezkedik el. Önéletrajzi, személyes visszaemlékezéseit minduntalan korabeli hivatalos dokumentumokkal, fényképekkel ellenpontozza, vagy egészíti ki, mintha ezzel is arra törekedne, hogy olvasóit az érzelmeken túl a szigorú tényekkel is szembesítse. Ami történt az nem a képzelőerő szüleménye.

A siratóének a magyar népi kultúrában mélyen gyökerező műfaj, melynek fő szerepe a gyász megélése, a halottól való végső búcsú. E kötetben, mint azt a szerző a bevezetésben megírja, 100 szövegből válogatott ki és illesztett össze részleteket, hogy létrehozzon egy új, 101. szöveget, az antológiát. A töredékek a magyarországi holokauszt történéseinek személyes visszaemlékezéseiből, illetve történészek által írott tanulmányok részleteiből alkotják meg a közös múlt mozaikját. Formai tekintetben a legkülönbözőbb zsánerekben (levél, postai levelezőlap, vers stb.) íródtak, hol

1 https://reader.dia.hu/document/Ember_Maria-Hajtukanyar-42538 (utolsó hozzáférés: 2026. június 1.).

nyomtatva, hol kézzel írott formában jelennek meg grafikák, rajzok, fotók és egyéb nyomtatványok társaságában. A szerkesztési elv a holokauszt történéseinek időrendjét követi fejezetekre tagolódva: a munkaszolgálatról, az országházi felszólalásokon, a gettósításon, a haláltáborok embertelenségeinek bemutatásán át a budapesti eseményekig és a hazatérésig igyekeznek megidézni a szenvedő emberek emlékeit. Rövid, de megrázó lenyomatok, kiadott és kiadatlan forrásokból, híres és ismeretlen szerzőktől, melyek a maguk töredezettségében és intenzitásában, személyes hangnemében valóban drámai hatást váltanak ki az olvasóban egymagukban, és a maguk egymásutánjában is. Miközben olvassuk őket egyszerre több sirató ember gyászénekét hallgatjuk. Minderről Ember Mária a bevezetőjében így ír: „*El tudnám képzelni, hogy különböző hangokon hangzik el mindez pódiumon, s végül egyetlen siratóénekké olvad össze, prózában*” (8).

Számomra az egyik legmegrázóbb szöveg Kürti László kiadatlan kéziratából származik. Ebben a szemtanú egy tragédiában végződő történetről számol be, melyben egy magyar katona személyesen leszámol volt zsidó származású osztálytársával a munkaszolgálat során. A zsidó fiú, Fried, „*emmens diák volt ott, ahol Szendreyt [a magyar katona] csak a szolgabíró atya tekintélye tudta átsegíteni az érettségire*” (45). A fel nem dolgozott irigység oda vezet, hogy Szendrey a volt zsidó diáktársát addig kínozza, míg az a teljes megaláztatásból a halálba menekül, és magára vállal egy általa el nem követett vétket. Az elbeszélés a következő súlyos mondatokkal ér véget: „*Végül is annyi lehetett az erkölcsi vigasza, hogy nem a volt diáktársa, a bosszúszomjas ellenség, hanem ő maga választotta meg a napot, amikor befejezi az életét.*” (48)

Ember Mária a túlélők élményeinek közvetítése mellett kötelességének érzi azokat is megszólaltatni és azoknak is emléket állítani, akiknek nem adatott meg, hogy elmeséljék üldöztetéseik történetét, mert megölték őket. Az ő szenvedéseikről a szemtanúk emlékeznek meg az utókor számára.

A *Siratóének* újbóli megjelentetése sajnos ma is időszerű. A magyar társadalom ugyanis a mű első megjelenése óta eltelt 30 évvel később sem tud eleget a holokausztról. A zsidóság tragédiája annak ellenére sem vált a nemzet emlékezetének magától értetődő részévé, hogy azóta számos visszaemlékezés, film és regény jelent meg a vészkorszakról, valamint az utóbbi években az oktatásban is egyre nagyobb hangsúlyt kap és figyelem irányul felé. A tudatlanság és a közömbösség oka részben az is lehet, hogy sokan visszariadnak az érzelmileg megterhelő témától, hiszen nem érzik úgy, hogy bármi közük lenne hozzá. Így aztán könnyű kibúvót találnak abban, hogy mai életmódjuk nem teszi lehetővé hosszabb elbeszélések, leírások elolvasását. Talán ez is motiválhatta Ember Máriát a kötet összeállításában, mert abban reménykedett, hogy ha egy egész könyvvel nem is, de rövidebb szövegrészletekkel könnyebben eléri az embereket, így a személyes történeteken, visszaemlékezés töredékeken keresztül maradandóbban eljutnak siratóénekének szomorú hangjai.

Goldmann Márta*

* ORCID: 0000-0003-0468-350X.

SZITA SZABOLCS

Kate Wacz-Kadelburger és családjának története

Raoul Wallenberg Egyesület, Budapest, 2025. 320 oldal

(Wallenberg Füzetek, 20)

Rendkívül érdekes könyv jelent meg nemrégiben Szita Szabolcs tollából. Címe szerint egy család történet kellene, hogy legyen, de valójában több is, kevesebb is annál. Elsősorban a hősi embermentés eposza ez, melyben visszatérően helyet kapnak családtörténeti epizódok is. De ennél sokkal hangsúlyosabb Szita Szabolcs átfogó ismeretanyagának bemutatása azokról a megfeszített munkával emberéleteket mentő csoportokról, akik 1944 folyamán sokszor döntően járultak hozzá a budapesti zsidóság jelentős tömegeinek túléléséhez.

Az első fejezet néhány oldalon keresztül valóban a Kadelburger családdal foglalkozik; eredetükkel, családi és gazdasági viszonyaikkal. Ez utóbbi szál, ti. az üzleti ügyek révén azonban hamar eljutunk a család svéd kapcsolataihoz, majd már itt rögtön megismerkedünk Wallenberggel és a svéd Schutz-Pass küldetéssel, melyhez egyébként Kadelburger Gusztáv kifutó fiúként, küldöncként, maga is hozzájárulhatott valamiképp. A szerző pontosan megadja a Kadelburger család tagjai részére kiadott védlevelek számait is, bár a hangsúly inkább az embermentés jelentősebb alakjainak bemutatásán van, így pl. Gennaro Verolino-n.

A második fejezet részletesebben felvázolja az embermentés budapesti rendszerét, igaz a legújabb szakirodalom –, így Kende Tamás Sztehlo-ról szóló könyve,¹ vagy Olosz Levente írásai az embermentés mögött megbúvó bonyolult szervezeti hálózatokról² példának okáért – kimaradt Szita Szabolcs összefoglalójából. Így is viszonylag átfogó képet alkothat az olvasó, aki az illusztrációul szolgáló fotókból, illetve a lábjegyzetekből, megtudhatja azt is, hogy az 1944-ben Budapesten megmentett Kadelburgerek később, évtizedekkel a háború után, aktívan járultak hozzá az embermentők emlékezetének megőrzéséhez.

A harmadik fejezet az 1944-es gyalogmenetek történeti hátterét és körülményeit elemzi, külön kiemelve Raoul Wallenberg és Per Anger svéd diplomaták autóútját a Budapest–Hegyeshalom útvonalon. A negyedik fejezet a budapesti, a Jókai utca 1. szám alatti svéd Schutz-Pass hivatal működését mutatja be, nem kis részben Határ Győző író saját tapasztalataira támaszkodva.

Ezek a fejezetek viszonylag rövidek, némelyik talán korábbi Szita Szabolcs-tanulmányok összefoglalója lehet, de így is sokat hozzászólnak a könyv értékéhez. Különösen a „védlevél-gyár” plasztikus leírása izgalmas, mivel azt első kézből, egy megtűrtként ott a hivatalban lakó, később sikeres íróvá vált személytől kapjuk; tehát egy beavatottól. Ez is a könyv egyik erénye, hogy Szita Szabolcs sikeresen vegyíti a hivatalos iratokat, a követségi jegyzékeket és a személyesebb jellegű beszámolókat.

¹ Kende Tamás 2023: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944-1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében*. Pécs.

² Lásd például Olosz Levente 2024: Mentési hálózatok szerepe a magyar zsidóság mentésében. In: Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra – Buchmüller Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán: új kutatási irányok*. Budapest, 274–306. (<https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024.10>).

A hatodik fejezet, a Jókai utca 1. szám alatti svéd védett ház elleni nyilas támadás hiteles története, valójában az első, ahol a könyv címszereplőjének, Kate Wacz-Kadelburgernek, a személyes emlékei hosszabb teret kapnak (85–87). Kate lelki sérülésekkel ugyan, de túlélte azt a vérengeszt, amelyben a 280 „svéd lakó” több mint felét kegyetlenül lemészárolták a nyilas magyarok.

A hetedik az első ténylegesen életrajzi jellegű fejezete a könyvnek, amely egyrésről beszámol az 1948–1949-es baloldali fordulat nyomán a Kadelburgerek és közeli rokonaik üzleti érdekeltségeit érintő államosításról, illetve ezzel kapcsolatban a főszereplő, Kate Wacz-Kadelburger, testvérének és édesanyjának Svédországba emigrálásáról. Ebben a részben feltűnően sok a feltételes módban írott mondat, ami arra utalhat, hogy a tényalapú írásokhoz szokott szerző itt sok esetben a családtól kapott, nehezen ellenőrizhető információk alapján szötte tovább a könyv szövegét.

A nyolcadik fejezetben a Kadelburger-életrajz a háború utáni Svédországban folytatódik, ám a könyv tudományos jellege itt jelentősen csökken. Ehelyett váratlanul sokféle információ jelenik meg, például, hogy szerettek-e a svéd nők sminkelni, vagy hogy honnan ered a bijou szó etimológiailag. Ami mégis relevanciát ad ennek a résznek az az, hogy a svédországi megtelepedés, majd az ezt követő magánéleti és üzleti sikerek megalapozták a holokauszt-emlékezet terén a főhős által kifejtett mecenatúra tevékenységet, amit aztán a következő, szám szerint a kilencedik fejezet részletez. Nagy értéke ennek az egyébként hosszabb fejezetnek, hogy kiválóan végigköveti a Wallenberg-emlékezet kialakulását Magyarországon (pontosabban Budapesten) és a világban, hangsúlyozva Kate Wacz-Kadelburgernek és férjének elévülhetetlen érdemeit a döcögősen induló, ám egyre szélesebb körűvé váló Wallenberg-kultuszban. Ugyanakkor bőven akad majd olyan olvasó, aki az 1944–1945-ös önzetlen embermentés története után némiképp túlzónak találja majd a 2000-es években megkapott (illetve kiosztott) hazai és nemzetközi díjak részletezését. A különféle pápai és magyarországi díjak, elismerések, a fotók olyan illusztris személyek társaságában, mint Barack Obama vagy épp Kofi Annan, egyesekben egyfajta elitizmus benyomását kelthetik, különösen a Wallenberg-történetben nyilvánvaló altruizmus kontrasztjaként. Persze ez mit sem von le Kate Wacz-Kadelburger érdemeiből, és azt se felejtjük el, hogy a diplomáciai szerepvállalásnak a második világháború alatti embermentésben mindig is volt egy elitista jellege. Az előkelő Wallenberg családi gyökerek mellett itt elég csak arra a gróf Folke Bernadotte-ra gondolnunk, aki a svéd királyi család rokonságba tartozott, és a háború utolsó szakaszában ezeket menthetett ki a náci fogságából.

A 10–14-ik fejezetek a Kadelburger család, tehát Kate Wacz-Kadelburger felmenőinek történetét igyekeznek felrajzolni valamifajta elnagyolt ipartörténeti keretben. Hátránya e próbálkozásnak, hogy újra és újra mellékvágányra visz, ahonnan nem mindig talál vissza könnyen az olvasó. Például egyetlen aranyműves Kadelburger felmenő kapcsán terítékre kerülnek az arany és ezüst feldolgozásának bonyolult technikai kérdései. Egy szokványos családtörténet, mely nyilvánvalóan inkább az emberi tényezőkre épül, talán nem is bírna el ennyi leírást gazdaságtörténeti és mechanikai folyamatokról.

Sokkal izgalmasabbak a 15-ik és 16-ik fejezetek, melyekben már nemcsak cégiratok, cégadatok szerepelnek, de megtudjuk azt is, miképp segítették kölcsönösen az összefonódó Szalkay és Kadelburger családok tagjai egymás üzleti vállalkozásait jelentősebb eredményekhez. A 17-ik befejező fejezetben ugyanezen cégek utolsó éveiről, majd korai kényszerű államosításukról kapunk beszámolót, nem függetlenül attól a tényről, hogy Kate Wacz-Kadelburger anyja 1948 októberében, engedély nélkül, Svédországba disszidált. Ugyanerre a tényre visszavezethetően Kate anyjának testvérét, egyben Kate magyarországi gyámját, otthonából családotul kitelepítik Eger környékére. Maga Kate csak azért ússza meg a társadalmi kitaszítás ezen újabb epizódját, mert az utolsó pillanatban, némi alkudozás után, hivatalos engedélyt kap, hogy 1951 augusztusában elhagyja Magyarországot, és csatlakozzon anyjához Svédországban. Kate-et tehát még egyszer, utoljára, megmentik; a tulajdonképpeni könyv pedig ezzel a mozzanattal véget ér. Igaz, tartalmaz még egy „II. Rész” című forrásdokumentum-gyűjteményt is, benne egy Kate Wacz-Kadelburgerrel, és egy a fivérével, Gusztáv Kadelburgerrel felvett interjút szöveges leíratban. Mindkét interjú a családtörténet újra-elbeszélése, fókuszukban Raoul Wallenberggel, aki valóban csodálatos módon bukkan fel ezen történetek bizonyos pontjain, hogy hozzásegítse a szereplőket a magyar holokauszt túléléséhez.

A MINDENSÉG FELÉ

Fenyves Katalin – Vörös Kata (szerk.): A Mindenség megismerése.

Tanulmányok a 70 éves Gábor György tiszteletére.

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 2024. 443 oldal
<https://doi.org/10.70928/gaborgyorgy70.2024>

A köszöntő kötet mindig egy életpálya, egy korosztályi emlékezet, világlátás, korszakhoz kötött tudományos problémák együttesének lenyomata, kapcsolathálók tükröződése. Gábor György, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem professzora előtt tisztelgő ünnepi kötetre mindez hatványozottan érvényes. A szerzők a tudományos élet és a felsőoktatás különböző intézményeiből, az irodalomtörténet, a művészettörténet, a társadalomtörténet és a filozófia területéről érkeztek. A kötet mottóját Vajda Mihály köszöntő sorai is adhatnák: az igazi zsidó az, aki csak az Örök-kévalónak engedelmeskedik.

Gábor György számos emlékezettörténeti és vallástörténeti írást szentelt a szentélynek, az ókori Izraelnek, a Szentföld emlékezettörténeti helyeinek. Tette ezt Pierre Nora és Maurice Halbwachs nyomán. A kötet első fejezete ezt a területet idézi meg. Arnold Eisent idézve mondhatjuk, hogy egy olyan témáról van szó, amely segít újra keretezni a mászkil zsidók számára a Szentföldhöz való viszonyt: a Szentföld egy ókori idillé válik, új kötődések között legitim ragaszkodást teremtve a szentírási idők földrajzi tájaihoz. Frölich Róbert, Karasszon István, Balázs Gábor – Komoróczy Sonja Ráhel, Zsengellér József, Tamási Balázs és Fényes Balázs írásai járják körül a Szentföld-képek kérdését, a zsidóság és a „vadság” (barbárság) bináris oppozíciójában. Frölich Róbert a teremtetéstörténetet, mint a zsidó történelem origóját, vette alapul. Ennek vallási értelmezéseit veszi számba, célja viszont nagyon is modern, a 19–20. század emberének törekvését tükrözi: „beilleszteni azokat a modern kor gondolkodásmódjába”. Karasszon István a szöveg jelentésének létrehozójától történő függetlenedése mentén, új jelentések létrejöttét figyelembe véve, nyúlt a szentírási szöveghez, mint történeti interpretációhoz. Abszolón halálának hadtörténeti, stratégiai olvasatot adva mutat fel olyan lehetséges történeti szöveget, amelyet a recens olvasó újra tud értelmezni és be tud vonódni abba. Balázs Gábor és Komoróczy Szonja Ráhel a hierarchia és a tudáshoz való hozzáférés társadalmi kérdése felől értelmezi Rabbi Johánán és Rés Lákis történetét. A jeruzsálemi rabbinikus világra vonatkozó babiloni rabbinikus véleményt is felmutatnak benne. A szerzők olvasatában az adott hávrutá utólagos, későmodern értelmezéskísérlete is megjelenik. Zsengellér József a Szentély isteni eredetű tárgyainak szimbolikus sorsán keresztül mutatja be a deszakralizálást és Izrael pusztulását, a párhuzamos szöveg hagyományokat és az eszkatológikus várakozásokat. Tamási Balázs a relatív dualizmus jelenségét járja körül az i.e. 2. – i.sz. 1. század ókori szövegein keresztül, s bizonyítja, hogy a qumráni dualisztikus eszmék jelentősen eltérnek a héber Szentírás könyveinek eszmevilágától. Fényes Balázs a rabbinikus irodalomban mutatja be Dávid és Salamon vétkének említéseit: a bűn, a büntetés és a megtérés rabbinikus értelmezéseit.

„A bárka és utasai” tematikus egység Rugási Gyula, Boros Gábor, Borbély Gábor, Dobos Károly és Csorba László írásaival a modernitás és a szekuláris társadalom kialakulásának korai időszakára

reflektál Spinozától a Mortara-ügyig. A vallás elvei mentén szerveződő társadalom differenciálódása, az egyház és az állam szétválása, a vallásszabadság kérdése jelenik meg bennük.

„A diadalíven túl” című egységben Ludassy Mária, Peremiczky Szilvia és Fenyves Katalin írásai által a modern zsidót, a felvilágosodás hatását láthatjuk, azaz modern zsidó önértelmezéseket. A „Múltba zárt jelen” a hatalom, a modernitás, a hermeneutika és a társadalom filozófiai kérdéseit járja körül Gyenge Zoltán, Weiss János, Schwendtner Tibor és Valastyán Tamás tolmácsolásában.

Az ünnepeltnek a művészet és a társadalomtörténet határán mozgó, zsidókról szóló írásaihoz kapcsolódott Bacsó Béla, Rényi András, Basics Beatrix, Hajdu István és Toronyi Zsuzsanna művészettörténeti írása.

„A történelem tekintette” tematikus egységben a 20. századi zsidó társadalomtörténet, a többségi társadalom és a zsidóság viszonya jelenik meg Gyáni Gábor, Konrád Miklós, Karsai László, Molnár Judit és Vörös Kata tanulmányai által.

A szerző aktív közéleti szerepvállalására reflektáló cikket fog össze az „Abszolút tenger” című egység. Fazekas Csaba, Schweitzer Gábor, Bozóki András, Fleck Zoltán, Csepeli György, Örkény Antal és Grajczár István írásai recens és közelmúlthoz köthető társadalmi kérdésekről, történeti múlthoz való viszonyulásról és a politikum kérdéseiről szólnak. Laczkó Sándor szubjektív szócikk-folyama az ünnepelthez intézett gondolatainak ad formát. A tabula gratulatoria az akadémiai tudományosság és az egyetemi szféra széles körét hozza.

Glässer Norbert*

* ORCID: 0009-0007-9232-802X.

